

નિવેદન

સ્ત્રીઓના હિતની વિચારણા એટલે જનસમાજના હિતની વિચારણા. કારણ સ્ત્રીઓ વસ્તીનો અર્ધો ભાગ છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ પુરુષોની સાથે રહેલી અને કૌટુંબિક જીવનમાં બધી રીતે સંકળાયેલી હોઈને રાષ્ટ્રનું અને પ્રજાનું જ સ્વરૂપ છે. પત્ની અને માતા તરીકે તેમનું મનુષ્યજીવનમાં કેન્દ્રસ્થાન છે. ભારતની સ્ત્રીઓએ જ ભારતની સંસ્કૃતિ બળવી રાખી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તમારાં દાદીમા કે નાનીમાને યાદ કરો. તેઓ વાંચી શકતાં નહોતાં પણ પ્રતાપી અને દુનિયાને સમજનારાં હતાં. એમના ડોસીશાસ્ત્રમાં ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન સમાઈ જતું હતું. આજની અર્ધદગ્ધ કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કદાચ આ વાત સમજી પણ નહિ શકે. પોતાનું જ્ઞાન તે બળવીને બીજાનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિ મેળવવાં એ તો ઉત્તમ જ છે; પણ અર્ધદગ્ધપણું તો તે છે કે જેમાં પોતાનું જોઈને બીજાનું મેળવાય; અથવા તો જેમ પશ્ચિમના અનિષ્ટ પસારાની અસર નીચે થઈ રહ્યું છે તેમ, પોતાનું યે જોવું અને બીજાનું મેળવી શકવું નહિ.

સ્ત્રીઓની આ અધોગતિ શરૂ થઈ છે. જોકે હજી અટકાવી શકાય તેમ છે, પણ આમ થવાનું કારણ તેમની તરફ સમાજની, પુરુષવર્ગની તથા સર્ગાંઓની વર્તણૂંક છે. હાલનો હિન્દુ સમાજનો મોટે ભાગે “ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ” “અષ્ટવર્ણ”

લવેત્ ગીરી" વગેરે માનવાવાળો અને સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્થિતિને
 સંકુચિત કરનારો છે. એક માણસને એક છોકરો ને છ છોકરી
 હોય તો છોકરીઓને કંઈ જ મળે નહિ, એવો તો વિચિત્ર કાયદો
 છે. કાચી વયની છોકરીની એક પણ બૂલ થાય તો તેની આખી
 જિંદગી સુધી તેને ખટો લાગે છે અને તેને ઘણું ખમવું પડે છે.
 મોટી વયની વનિતાએ કંઈ બૂલ કરી હોય તો તેની આચીખોટી
 વાત ઘડીના પલકારામાં ફેલાઈ જાય છે. આ વિષયમાં સ્ત્રીઓ
 પોતે પોતાની જાત તરફ ઘણી જ ઘાતકી અને નિર્દય છે,
 એમ જોવામાં આવ્યું છે. પુરુષ ઘણી ભૂલો કરે તોપણ સમાજ
 તેને સ્વીકારે છે, તરછાડતો નથી. આ જાતનો, કાજની બેંસ-
 વાળો, એકતરફી ન્યાય હવે ચાલુ રહેવો જોઈએ નહિ. પતિવ્રત-
 નો ઉપદેશ આપનારાઓએ હવે પત્નીવ્રત ઉપર પણ એટલો જ
 ભાર મૂકવો જોઈએ. પુરુષ એક ઉપર ખીજી, એમ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ
 પરણી શકે, પણ ગમે તેટલા જુલમ છતાં પણ સ્ત્રીએ છૂટાછેડા
 ન લેવાય એ વિચિત્ર અને નિર્દય પ્રકાર કોઈ પણ વિચારવંત
 માણસને ઠીક નહિ જ લાગે. પુરુષ પોતાની સ્ત્રી મરી જતાં સ્મશાન-
 માંથી જ નવું સગપણ કરી આવે; પણ જેણે ઘરવાસ નથી કરેલો
 તેવી નાની બાળાએ પણ વિધવા થતાં જીવનભર એટલા જ
 રહેવું, એવું રાક્ષસીપણું રાષ્ટ્રજીવનમાં ઉચ્ચતા લાવવા ઇચ્છ-
 નારાઓ તેમજ ગીતાનો ખરો મનુષ્યધર્મ પ્રવર્તાવવા મથતા
 સજ્જનો કોઈ પણ બહાના હેઠળ ચાલુ રાખી શકે જ નહિ.
 શ્રદ્ધિઓ બદલાવીને ન્યાયયુક્ત પ્રભુલી કરવામાં—સ્ત્રીપુરુષને માટે
 અન્યોન્ય પરસ્પર સમાન ધર્મ કરવામાં સંસારની ઉન્નતિ જ
 છે. એથી સ્ત્રીઓ વંદી જશે, એમ કહેનારાઓ માટે ભાગે
 પોતે જ હલકા માનસવાળા અને અતુઠાર અથવા કોઈ વખત
 નીચ અને કામી હોય છે.

ભારતમાં લમ્બ એ સંસ્કાર છે અને સોદો નથી, એવું

કહેનારાને પૂછી શકાય કે ઊતરતા દરજ્જાના ગણાતા સોદાની રૂપરૂ શરતો સાચવી ન શકનાર પ્રજા સંસ્કારની ઉચ્ચ ભાવના કેમ જાળવી શકે ? ગર્ભમાં ખાળક હોય ત્યાં વિવાહ થઈ જાય એવી હાસ્યજનક ભયંકરતા હવે નથી રહી; છતાં લગ્ન-વ્યવહારમાં અને તેને લગતા વિચારોમાં હજી ઘણા ફેરફાર થવા જોઈએ એમ લાગે છે. ક્યાં ‘યુત્રપ્રાપ્તિને માટે જ કામ’ એવી ઉચ્ચતર ભાવના ને ક્યાં ઢેકાણે ઢેકાણે કમ્પ્રોમિસ અને કૂતરાની હાલતમાં પહોંચેલાં હાલનાં ભારતનાં સંતાનો ! આ વિષયની રૂપરૂ ચર્ચામાં પણ આપણા લોકોને કંઈક જોડું લાગે છે. જે પરદેશી રાજ્ય સત્તા બદલાવી શકે તે તમારો કાયદો બદલાવશે નહિ અને તમે પોતે તે બદલાવશો નહિ તો પછી શું થશે ? કોલેડાં, કન્યાવિક્રય, પહેરામણી અને પૈસાની આપ-લે, આર્થિક સગવડનાં લક્ષો વગેરેનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જીવનસખી શોધીને પ્રેમભાવના ઉપર, ફરજના મજબૂત પાયા ઉપર લગ્ન રચાતાં નથી.

આવાં લક્ષોમાં સુખ પણ મર્યાદિત રહે, સીજન્ય અને અન્યોન્ય વિશ્વાસ ન રહે તો દોષ કેનો ?

સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતાં પ્રજાનો નાશ થાય. કુલધર્મ અને જાતિધર્મ હૂંખી જાય વગેરે માન્યતાઓ ધરાવનારાઓએ એ વિચાર પણ કરવો ઘટે છે કે, સ્ત્રીઓને દુષ્ટ કેણું કરે છે ? પોતાની મેળે તો દુષ્ટ થઈ શકતી નથી. પુરુષો અને સમાજ, જાહેરમત, મનોભાવના-ને બદલે જડતા પોષણ સાહુકારીપણ વગેરે, સર્વ કારણો બદલી શકાય તેવાં છે. દેહલક્ષ અને પ્રેમલક્ષ એવા બે ભાગો ઠરી શકાય તો તે જ અધોગતિનાં નિશ્ચિત ચિહ્ન છે.

પૂરા સુખ વગરનાં લક્ષોમાં જ વધુ ખરાબીનું અંગ રહેલું છે. ગણિકાનો વર્ગ શા માટે ઉત્પન્ન થાય છે ? કેમ પોષાય

છે ? વગેરે નાપસંદ વિધિઓનો વિચાર કરવો. રદ્દો. રધાથી. સુખને બદલે શબ્દિક સુખ અને તે પણ ભાગ્યે જ વિક્રય કરીને લીધેલું, તેમાં સંડોવાયેલાં અને માર્ગ ભૂલેલાં સ્ત્રી અને પુરુષો ખત્રે અત્યંત દયાને પાત્ર છે.

નવીન કુટુંબમાં જઈ બધાનાં હિલ જીતી લેવાં, એ મહાભારત કાર્ય નાની વયમાં સ્ત્રીઓએ કરવાનું હોય છે. તેને માટે તેમને આવડત, વિવેક-વિનય, પક્ષાઈ, સારી રીત-ભાત અને વિચાર કરીને જોણવાની શક્તિ બેઠે, તે અમે અમારી દીકરીને આપ્યાં છે, એમ દરેક માખાપે તપાસવું બેઠે. એક હાથે તાળી પકે નહિ, એટલે સસરા, સાસુ, જેઠ, જેઠાણી, નણુંદ, ભોજઈ વગેરેમાં આવકાર, સદ્વૃત્તિ, ક્ષમા, દયા, માણુમાઈ ખીટ્યાં છે કે નહિ તે પણ જોવું બેઠે. ખત્રે પક્ષ વચ્ચેનો નિયામક (જીફર) એટલે બંને ખાણું બેઠે શકે અને બંને ખાણું વેગ પોતાનામાં સમાવી શકે, (જે એટલાં માનસ અને શક્તિ હોય તે) તે વડુનો વર. સરખું ન થાલે તે અને પતિ પોતાની ફરજ બરોબર ન સમજે તે કાં તે કુટુંબ-થી વિભક્ત ધવામાં કીટુંબિક જીવનની અગુલ સારી અસરો અને રક્ષણો શુભાવાય છે. નહિ તે, જેમ ઘણું ઠેકાણું બને છે તેમ, નાની સ્ત્રી ઉપર અમાનુષી જીલમ અને માનસિક અને શારીરિક વ્યથા હોવાં થઈ જાય. નાણુંક માનસની વનિતા આ સંસ્કારો જિંદગી સુધી ભૂલે નહિ અને જ્યારે મોટી વયે પોને સાક્ષ બને, ત્યારે પોતાની વડુ ઉપર પોતાનું વીતક વિતાડે! હંપતીજીવનની આ દુષ્ટ સંકલનમાંથી સમાજને છોડાવવો બેઠે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, નાના અને મોટા બધા અને ખાસ કરીને બહેર પ્રજા-મત, લેખકો, શિક્ષકો, સમાજના નેતાઓ, વર્તમાનપત્રકારો, અમલદારો, શાધુઓ, ધર્મગુરુઓ, આ વિવિધમાં પોતાની ફરજ બજાવે છે ? સ્ત્રીઓ પોને પોતાની જાતની દુઃખમાં રહેલી

ખીજી બહેનો માટે કંઈ પણ કરે છે ?

‘નખળો ધણી યૈરી ઉપર ચરો’ એ ન્યાયે નખળી પ્રજાના પુરુષો સ્ત્રીઓને મારે છે! પાડોશીઓ વચ્ચે પડવાની નૈતિક હિમ્મત ધરાવતા નથી! મારથી નારી આવેલી રડતી હીકરીને મા પાછી સાસરે વળાવે છે! ‘મારી વહુ છે, હું ગમે તેમ કરું.’ એ બહાનું કાયદાની અઢાલતો સુધી અપાયું, એ સારતનું કમનસીબ છે. હોંસ અને આશાથી લગ્નજીવનનો લહાવો લેવા નીકળેલી સ્ત્રીને લગ્ન એટલે વેચાણ, ગુલામી, વૈતરું, માનસિક જીદમ અને કોઈ સ્થળે આશ્રય મેળવવાનું સાધન નહિ, એ લયંકરતાનો અનુભવ કોઈ કોઈ વાર થાય છે. વખતોવખત સ્ત્રીઓ સંસારની કૂરતા ખમી ન શકવાથી કૂવો પૂરે છે અને ખળી મરે છે. તેવા દુઃખદ પ્રસંગો વિચારવંત સજ્જનને લાલ-ખત્તીની જેમ અટકાવીને આ પ્રશ્નની ખીતરમાં જઈને તેનો ઉપાય કરવાનું સૂચવે છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઉચ્છ્રંખલ સુધારો નથી જોઈતો. યુરોપના જેવું લડાયક સ્ત્રીત્વ (મિલિટન્ટ ફેમિનિઝમ) નથી જોઈતું. દરેક છોકરીને ઓછામાં ઓછો એક-હજાર શીખવવો જ જોઈએ. જેથી લગ્ન ન થાય તો, અથવા થયા પછી બગડે તો, તે કોઈની દયા કે દાન ઉપર નભે નહિ. “આધાર-ગૃહો” જેમાં કોઈ પણ કારણથી (જે પૂછવામાં ન આવે) નિરાધાર થએલી સ્ત્રીને આશ્રય મળે, કામ કરવાનું, શીખવાનું મળે તે સ્થળે સ્થળે સ્થપાવાં જોઈએ. સહન ન કરી શકાય તેવો ત્રાસ હિમ્મો થતાં કોઈ પણ સ્ત્રી ત્યાં જઈ શકે અને નિર્વિદ્ધે આશ્રય તથા રક્ષણ મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. કાયદો ફેરવતાં વખત લાગે છે, તેને માટે જાહેરમત તૈયાર કરવો જોઈએ. પણ સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્થિતિ બદલાતાં ખીજી વસ્તુઓ મુગમ થઈ પડે તેમ છે.

હમણાં સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર કામ—જેવાં કે રસોઈ, ઘરનોકરી, ભરતગૂંથણ, નર્સિંગ, શિક્ષણ, ડાકટરી વગેરે મળે છે. દુકાનો અને ઓફિસોમાં ફિઝિયન અને પારસી સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. અમેરિકામાં મોટા ધંધાઓ પણ સ્ત્રીઓ ચલાવી શકે છે. વ્યવસ્થાશક્તિ સ્ત્રીઓમાં ઓછી નથી. પણ સુયોગ્ય લક્ષ ન કરી શકેલી અથવા તેમાંથી દુઃખને લીધે છૂટી પડેલી અથવા કોઈ વિધવા બહેન જ્યારે પોતાના નિર્વાહનાં નિર્દોષ સાધન શોધે છે, ત્યારે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતે જ તેને ઉતારી પાડે છે અને કેટલાક કમઅક્ષલના અથવા દુરાચારી પુરુષો તેમના રસ્તામાં વિગ્ન નાખવાને ચૂકતા નથી. આપકમાઈવાળી સ્ત્રીઓ પોતાનું જીવન સુધારે છે, એટલું જ નહિ પણ લાંબા સમયથી દબાઈ ગયેલી સ્ત્રીશક્તિને ઉત્તેજિત કરી, સમાજને ઉપર લાંબી, બળવત્તર પ્રજાતત્ત્વનો પાથો નાખે છે.

જડ તત્ત્વને બદલે ચેતન તત્ત્વ સમાજમાં વધારવું એ જરૂરનું છે. લાવના અને પરસ્પર સમભાવ એ ઘણી મુશ્કેલીઓ અને ખામીઓ દૂર કરે છે. કવિ કહે છે—

“અમે અખળાને માયા, બહાલી રે બહાલી,
વજ્ર કરાવો, ઘરેણું ઘડાવો, મોતીડે મઢો તો મન ખાલી રે ખાલી.”

ખાળકનો જન્મ આપણું માતૃત્વ એ એક મોટી કસોટી છે. તે માટે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવામાં કુદરતે તેમને મોટી સહન-શક્તિ આપી છે. પ્રજાપોષણનું કાર્ય તેમણે કરવાનું છે, માટે ઇશ્વરે તેમને તે જાતનું શરીર અને શારીરિક ગુણો આપ્યા છે, જે પુરુષોના ગુણોથી જુદા છે. સૌન્દર્ય, સૌમ્યપણું, અને નર-માશની સાથે શારીરિક નખળાઈના ગુણો અને અવગુણો સ્ત્રીઓમાં છે. હજારો વર્ષો સુધી દબાયેલા સ્ત્રીજગતના જૂના સંયોગો પ્રમાણે તેમના સંસ્કારો હોય છે અને નવા સંયોગો પ્રમાણે આવેશથી કામ કરવું, યુક્તિ કે હુમ્મ્યાઈ વાપરવી, કુદરતે સોંપેલાં

જીવનકાર્ય પૂરાં કરવામાં રહેલાં જોખમો માથે વહોરવાં, સારી આશા રાખવી, પણ પછી જે બને તે વિધિના લેખ માની સહન કરી લેવું, વગેરે પ્રધાન ગુણો નારીઓના હોય છે.

સ્ત્રીઓમાં રહેલી શક્તિ અને ગુણો ખીલે તો સમાજની ચડતી થાય, તેમાં શક નથી. સ્ત્રીઓની શક્તિ દબાઈ જાય, ફૂલની જેમ કરમાઈ જાય અને તેમના અવગુણો બહાર નીકળે તો પ્રજાની પાયમાલી થાય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. સ્ત્રીઓ લડે ત્યારે તેઓ ભયંકર યાદદાસ્ત શક્તિ દેખાડે છે. નાનામાં નાની વાત યાદ રાખી જરા મીઠું મરચું ભભરાવીને કોઈ ભલભલા ધેરિસ્તરોને બાજુ મૂકે તેવી દક્ષતાથી પોતાને થયેલા અન્યાયો ઠહી દેખાડે છે. પોતાના પુરુષ પ્રત્યે લલચાવનારી નજર નાખનાર અથવા પોતાના પુત્રને ખોટે રસ્તે લઈ જનારી સ્ત્રી પ્રત્યે ઉશ્કેરાયેલી વાઘણના જેવું સાવધાનપણુ અને શૌર્ય સ્ત્રીઓ વાપરી શકે છે. વ્યક્તિમાં અને સમૂહમાં આ બધું સંજોગોને આધારે છે. સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થતાં કુલધર્મ અને જાતિધર્મનો નાશ થાય છે, એમ બધા કહે છે. પણ કોઈ સ્ત્રી પોતે દુષ્ટ થતી નથી અને માખાપો તથા ધર્મશૂરઓ, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, સમાજ અને સંસ્કારો જ તેની હલકી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપે છે, એ સત્ય હિંદુસ્થાનમાં ભૂલી જવાયું છે. ગમે તેવી દુષ્ટ સ્ત્રી પણ ઘણાપાત્ર નહિ પરંતુ દયા અને મમતાને પાત્ર છે. માયાથી તેને સદ્વર્તનમાં લાવી શકાય છે. ‘અનુતાપે પાપ નાશે’ એમ મહાત્મા તુકારામ કહે છે. ઘણા સંતો વાદમીકિની જેમ ઘણું પાપ કર્યા પછી સારે માર્ગે વળ્યા હતા. નારીને માણસ તરીકે ગણીએ તો આ જ માર્ગ તેમની અને સમાજની ઉત્તરિને છે. તેમને જડ વસ્તુ અને રાચરચીલા તરીકે ગણીએ, ત્યારે જ ભયંકર ભૂલો થાય છે, સ્ત્રી એ કામ-વાસના સંતોષવાનો સંચો છે; રસોઈ કરનાર, ઘરનું કામ કરનાર સસ્તામાં સસ્તો નોકર છે; એવી હલકી સાવના રા...

પર કુદરત વેર લે છે. જડ ધન તો તિજેરીમાં સંભાળાય પણ પત્નીને જડ વસ્તુ માનનારા પશુઓ વહેમથી ઘેરાઈ જાય છે અને પોતાનું સુખ કારણ વગર ખોઈ દે છે. દેહસૌન્દર્યમાં ક્ષણિક સુખ શોધવું કે દોસ્તીમાં, સમન્વયમાં સ્ત્રીને જીવનસખી તરીકે ગણવી એ પુરુષના પોતાના હાથમાં છે.

ઉસ્તાદ તૂટેલા તાર સાંધીને ફૂટેલા તંબૂરામાંથી સુરવર કાઢી શકે છે, ને મૂર્ખને સુદર વાગ આપો તો પણ તાર તોડીને બેસૂં જ સંભળાવે છે.

એક જર્મન લેખકે (ઓટો વાઈનિગર) સ્ત્રીઓની માનસિક વૃત્તિની તપાસ કરતાં તેઓ માતૃત્વપ્રધાન અને ગણિકાત્વપ્રધાન એમ બે લાગમાં વહેંચાય એમ કહ્યું છે તે ખિલકુલ ખરોખર નથી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં પત્નિની, રાહિણી, હસ્તિની, ચિત્રિણી એ ચાર લાગમાં સ્ત્રીજાતિની ગણના કરતા તે પણ ખોટું લાગે છે (સિવાય કે હમણાં પશ્ચિમમાં ચાર જાતનાં લોહી નોંધાયાં છે, પણ તે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને માટે). પુરુષોમાં હલકામાં હલકાથી (તામસમાં તામસથી) જાંચામાં જાંચા (સાત્ત્વિક) સ્વભાવના માણસો હોય છે. પુરુષો આવા છે ને તેવા છે, એમ એક શબ્દમાં, એક લાકડીએ ડોઈ કહેવું નથી; તો સ્ત્રી બે જાતની કે ચાર જાતની હોય એમ કહેવું, એ પણ ખિલકુલ વાજબી નથી. ગુનેગારોને અને કેદીઓને પણ માણસાઈથી તેમની હલકી વૃત્તિમાંથી છોડાવીને સારે રસ્તે ચડાવાય એમ હોય તો સ્ત્રીઓને માટે સર્વસામાન્ય એક જુંદું ધોરણ અને ટીકા શા માટે ? શા માટે વ્યક્તિગત વ્યવસ્થા અને માર્ગદર્શક ભાવો ન બેઠે ? તેમની સાથે શા માટે ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર અને ઉચ્ચ આશયથી ન વર્તવામાં આવે ? છળકપટ, કુલટાપણું અને સ્ત્રીચરિત્ર વગેરે ડોઈ વાર સ્ત્રીઓમાં દેખાય છે. નખળી, દબાવેલી, સમાનતાની ગંધ વગરની, લમ સિવાય અન્ય આર્થિક માર્ગ ન જાણ-

નારી, સ્ત્રી કોઈ વાર આમ કરે તો તેના કારણે સમજીને દૂર કરવા ભેઈએ સન્યાસીઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે ઘણા રાખે છે, તે મયમશક્તિની અધૂરાઈને લીધે છે. અમાજ સ્ત્રીઓને અપનાવીને જ તેમને અને પોતાને જીવે લાવી શકે છે.

કહેવાય છે કે સિંધમા કોઈ સ્થળે કોઈ બદમાશો છોકરીને આઠ દિવસ ચોગી જાય, ત્યારે માળાપો છોકરીને પાછી લેતા નથી 'તું વટયા ગઈ' એમ કહીને તેની જનેતા અને પિતા, કે ભાઈભાડુ તે કમનસીબ છોકરીની આગે, જ્યાં તે જન્મભર જીછતી છે તે ઘરનો દરવાજો બંધ કરે, એ માની ન શકાય તેવી વાત છે છતાં તેડુ પણ કોઈ ઠેકાણે બને છે કુટુંબપ્રેમ આટલો જલદી પલટાઈ જાય, અને આધાર ખેંચી લઈ બાળકને આમ નિરાધાર કરી શકાય, એ કમનસીબ ભારતમાં બને ! પણ હવે તેડુ ન થવા પામે, તેની સભાળ સ્ત્રીઓના મડળોએ અને પરમાર્થી સજ્જનોએ ગાળવાની છે. ધર્મની ભાવનામાં વિશાળતા, પાવન કરવાની શક્તિ અને ક્ષમા છે તેનાથી આવી અકલ્પનીય કઠોરતા જિંમી થાય તો એ ધર્મ જ મોળો પડી ગયેલો અને ખોટો છે એમ કહ્યા મિવાય ચાલે નહિ હાથે કરેલી ભૂલ તરફ પણ ઉદારતા દાખવવી ભેઈએ; તો અકસ્માત્ અને સંભોગવશાત્ પરાણે થયેલી ઘટના કુટુંબ-વાત્સલ્યનો કિલ્લો ભેદી શકે તે બને જ કેમ ?

પુરુષ પર્વત છે, સ્ત્રી નદી છે, બન્નેને મળ્યા છે, બન્નેમાં અમુક મોટી શક્તિ રહેલી છે જેવા મતાન એવો જ અમાજ. પછી એ સત્તાને જન્મ આપનાર સ્ત્રીને હવેકુ સ્થાન આપો તો દાસી-નયો પુત્ર જ મળે છે. બીકથી દબાયેલી સ્ત્રીનો પુત્ર બીક ધાત્રીને કાયર નીપજે છે સ્ત્રીને ધરની રાણી તરીકે રાખો તો પુત્ર રાણીજયો થાય સ્ત્રીનું દાસીપણ તે મનુષ્ય-જાતિના લાખે વર્ષોના ઇતિહાસનો શોકજનક અવશેષ છે,

અને તે નાખૂદ થવો જોઈએ જ્યારે દુશ્મનોની સ્ત્રીઓ લઈ વધુ પ્રજા
 એટલે વધુ યોદ્ધાઓ અને મજૂરો મેળવવાની લોકોને જરૂર હતી
 ત્યારે એક પુરુષ ઘણી સ્ત્રીઓ પરણેના એ વાત મમાજમ મત
 થઈ ગઈ આજે યુરોપમાં ઘણા મુલકોમાં સ્ત્રીઓ મળ્યામાં
 વિશેષ છે અહીં પણ ઘણા ભાગમાં સ્ત્રીઓ વધુ છે અને તેમને
 પરણાવવાને માખાગોને મોટી ચાતના છે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો
 મોટી વય સુધી અથવા બિલકુલ અવિવાહિત રહે, તે ઈચ્છવા
 જેવું જ નથી આર્થિક જગતિયાત જેટલું સ્ત્રી મેળવે તે ઠીક છે, કે
 જ્યાં લગ્નમાં આર્થિક સગવડ અને ખેતીના કારના પ્રેમ અને
 ભાવના તત્વને વધુ સ્થાન અપાય સ્ત્રી એ પુરુષની મહાધર્મ-
 ચારિત્રી છે, અર્ધુ અગ છે, એનો અર્થ ફરીથી યાદ કરવો
 જોઈએ અન્ધોન્યપણમાં અને પરસ્પરપણમાં જ આ ભાવના
 રહે છે “મહા ના વવત્-સહ નૌ ભુનકતુ” “અમારું માથે રક્ષણ
 કરજો, અમે સાથે મળીને ખાઈશું” — એ ઉપનિષદનો ભાવ
 એતનામય, ભાવનામય માનવ સમુદાયમાં જ રહી શકે

દીકરાને દૂધ, દવાદાર અને શિક્ષણ અને દીકરીને નહિ
 એ એકતરફીપણ કેટલાક કુટુંબોમાં દેખાય છે, તેનું ખીજ
 સ્ત્રીઓને ઊતરતી ગણવાના ખ્યાલમાં છે પુરુષ ખચપણથી જ
 ઊંચો દરજ્જે ભાગવે અને જ્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી, ખહેન,
 પત્ની કે માતા હાજર હોય, ત્યાં સુધી ઘરનું કંઈ કામ પોતે કરે
 નહિ, તે અસમાનભાવના પાછળથી તેના સમારમાં હાનિકર્તા
 છે કર્મવિપાક પ્રમાણે સ્ત્રીઓ હૃદયકી યોનિમાં જન્મ લે છે માટે
 ભલે થોડું દુખ ખમી લે, એવી હાસ્યાસ્પદ વાત પણ કયાંક
 મળી જાય છે! તેનો વિચાર હવે નાખૂદ થવો જોઈએ પોતાની
 માતા માટે આદર રાખનાર, પત્નીપ્રેમના કંઈક પ્રસંગો જેની
 યાદમાં તાજ છે અથવા પોતાની નિર્દોષ બાળકીમાં મમતા
 રાખનાર અને ઉવડે સ્ત્રીઓના નાજુક સૌજન્ય, હામભર્યા

આવકાર અને સત્કાર, ઉત્સાહી અને ચીવટલરી સંભાળ જેણે
કોઈ વાર પણ અનુભવ્યાં હોય, તેવો કોઈ પુરુષ બાણીનેઈને
નારીઓને ઊતરતી ગણુવા તેમજ તેમને દબાયલી અને પછાત
રાખવાની વાત કબૂલ કરશે નહિ. શૂરવીર પ્રજા અને વિશાળ
પ્રતાપી રાષ્ટ્ર પોતાના જ જીવનસમયમાં સ્થપાય એવું ઇચ્છનાર
સ્વદેશપ્રેમી તો સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને જ મહામાર્ગ સમજીને
ખનતી ત્વરાએ એ કાર્યની પાછળ લાગી જશે.

મુસ્લિમ કાયદો વારસાની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓ તરફ વધુ
ઉદાર છે. તદ્દલાક એકતરફી છે તે બદલવાની કોશીશ થઈ
રહી છે. પણ સમાજમાં, કુટુંબમાં, સગાંસંબંધીઓમાં સ્ત્રીના
હરજો ભોંયો કરવાની જરૂર ત્યાં પણ એવી જ છે. આર્થિક
રક્ષણ અને ‘આધારશૃદ્ધો’ની મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને એટલી જ,
બદકે વધુ જરૂર છે.

સ્ત્રીઓના રોગો, તેમની તકલીફો અને તેમના આરોગ્ય
તરફ જ્યાં વધુ ધ્યાન અપાયું નેઈએ, ત્યાં થોડું પણ નથી
અપાતું, એ વાત રાષ્ટ્રના ભાવિમાં મહાચિંતાકારક છે. ભાઈ
કુંગરશી ધરમશી સંપટે આ સંસ્થાને આ પ્રશ્નોને વાર્તાના
રૂપમાં વણીને આ સુંદર પુસ્તક લખી આપ્યું છે, તે માટે તેમને
અનેક ધન્યવાદ. ‘કલ્યાણમયી’ એટલે સ્ત્રીજાતિ. સુવ્યવસ્થિત
સંસારમાં સ્ત્રીઓ જ મુખ, આનંદ અને કલ્યાણ પ્રવર્તાવી શકે.

પુસ્તકના છેવટના ભાગમાં પરિશિષ્ટરૂપે ‘સ્ત્રીઓના રોગ’
એ નામનું ઘણું ઉપયોગી પ્રકરણ આ સંસ્થાના ‘આર્યસિધક’
નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી આપેલું છે.

મુંબઈ, તા. ૧-૧-૪૪	}	સસ્ત્ર સહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રસ્ટના દ્રસ્ટીઓ વતી મનુ સુભેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	બે સખાઓ	૯
૨	મેનાના સસરા	૧૭
૩	ત્યકતા	૨૪
૪	મેના માનમાર્ગ	૩૧
૫	લંડન તરફ	૩૯
૬	સ્વદેશમાં	૪૮
૭	હોસ્પિટલ	૫૫
૮	જીસમાળ	૬૨
૯	કુટુંબગળ	૭૧
૧૦	ધનવાન જીઓનાં દર્દી	૮૧
૧૧	ધનવાનોનાં ઘરો	૯૦
૧૨	અગત્યના રોગો	૯૮
૧૩	ગુજરાતી મધ્યમવર્ગનું સ્વાસ્થ્ય	૧૦૮
૧૪	મધ્યમ કુટુંબોનું સ્વાસ્થ્ય	૧૧૭
૧૫	માધવલાલની કુટુંબગળ	૧૨૭
૧૬	વીણા કુટુંબનું કાકડું ઉકેલે છે	૧૩૭
૧૭	વીણા પતિને સુધારે છે	૧૪૬
૧૮	હુ ખી કુટુંબ	૧૫૭
	પરિશિષ્ટ	૧૭૦

અંથ સેવનનો મહિમા

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं । किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (સીના-લક્ષ્મીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“પુસ્તકોમાં હું ગૂંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જોશ મળત તો પણ હું કાયર થાત નહિ; એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું બિલ્લેટો વધારે સુખ-ચેતનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંત-વિચાર પણ કરી શકશો.”

—મ૦ ગાંધીજી

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે, તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.” x x x “માનુભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વ-દેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” x x x “બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં છે. પણ આદિના જેવી ઈર્દ્રિયનૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ જાતોરી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય.” x x x “સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માણી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત જનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ જ લાગે છે.”

—બંકિમચંદ્ર

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ

શુભાવી દેવાની ગ્રંથોમાં નેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને
ખીજી કોઈ ચીજમાં નથી.” —માર્સડન

“ગ્રંથો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તે કંઈ એર પીવા સમાન છે.”

“મહેસોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ
તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન નિર્મોલ્ય છે.
એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાચન હોવાથી, જે ધરમાં
સારાં પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળાં
જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘેર જ છે.”

એક વિકાસ ઠીક જ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના
બદલામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તો પણ હું
તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં
મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું
જીવન આપણને નકારું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા
તથા કોષાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો.
તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં
પુષ્કળ જ્ઞાન બહુ’ છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ
થશે.’ શું આ માનસવાણી એટલી કીમતી છે?”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય,
પ્રેતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ-
જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમતેમ દુનિયાને
પીડાપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના ત્રેમીઓએ તો જરૂર
પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

“લીલા વનમાં જૂએ મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં
વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શો તફાવત?”

કલ્યાણમયી

૧ : બે સખીઓ

“બહેન મેના ! મારું એટલું કામ નહિ કરે ? એટલાથી બે હું ગઈ ?”

“બહેન ! એ કામ ધણું જોખમવાળું છે. કદાચ આખર પણ જાય. ફોગટનો ફોજો થાય.”

“અરે, એમાં તે શું કરે છે ? મોટી હિંમતવાન પોતાને કહે છે ને ? સાંભરે છે ને ! મોટા બાપાના પીપળાને અંધારી રાતે તું અડકવા ગઈ હતી. પચીસ છોડીઓમાં તારી જ એકલીની હિંમત ચાલી હતી. એમાં તો ‘બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે’ એમ આખું ગામ કહેતું હતું.”

“એ વાત તો સાચ જુદી હતી. હું જૂનપ્રેતમાં માનતી જ નહોતી. હજી પણ માનતી નથી.”

“શું તું બહેનનું એક પણ કામ નહિ કરે ? જો મારી અને મારા કુટુંબની આખરનો સવાલ છે. આપણે સગી બહેનોથી પણ વિશેષ છીએ. મારી આખર નહિ બચાવે ? મને કૂવાડવાડો પૂરવાનો વખત આવશે, હોં બહેન.”

ભુલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જોટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ઘણું કરીને બીજી કોઈ ગ્રંથમાં નથી.” —માર્સ્ટન

“ગ્રંથો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ગ્રેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ધોર જ છે.”

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના ખદ્ધામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તો પણ હું તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરણાવરયામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદ્દામીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો. તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી એટલી કીમતી છે?”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ-જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી આવે છે, તેમતેમ દુનિયાને પીઠારૂપ આસુરી બાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના ગ્રંથોઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

“લીલા વનમાં જૂએ મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શી તફાવત?”

કલ્યાણમયી

૧ : બે સખીઓ

“બહેન મેના ! માનં એટલું કામ નહિ કરે ? એટલાથી ચે હું ગર્ભ ?”

“બહેન ! એ કામ ધણું જોખમવાળું છે. કદાચ આખરે પણ જામ. ફેગટનો ફરોતો થાય.”

“અરે, એમાં તે શું કરે છે ? મોટી હિંમતવાન પોતાને કહે છે ને ? સાંભરે છે ને ! મોટા બાપાના પીપજાને અંધારી રાતે તું અડકવા ગઈ હતી. પચીસ છોડીઓમાં તારી જ એકલીની હિંમત ચાલી હતી. એમાં તો ‘અઠરાશસ રહે છે’ એમ ‘આખું’ ગામ કહેતું હતું.”

“એ વાત તો સાચ જુદી હતી. હું જૂતગ્રેતમાં માનતી જ નહોતી. હજી પણ માનતી નથી.”

“શું તું બહેનનું એક પણ કામ નહિ કરે ? જો મારી અને મારા કુટુંબની આમરનો સવારો છે. આપણે સગી બહેનોથી પણ વિશેષ છીએ. મારી આખર નહિ બચાવે ? મને ફૂલોહવાડો પૂરવાનો વખત આવશે, હોં બહેન.”

સુલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જોટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને
ખીછ કોઈ ચીજમાં નથી.” —માર્સડન

“ગ્રંથો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો એર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનપ્રેમવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ
તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન નિર્મોલ છે.
એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાચન હોવાથી, જે ઘરમાં
સારાં પુસ્તકો નથી તે ઘર, ઘર નહિ પણ નિર્મોલ તનમનવાળાં
જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ધોર જ છે.”

એક વિદ્વાન ઠીક જ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના
ખદસામાં કોઈ મને આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તો પણ હું
તેને કદી છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં
મનરંજન કરે છે અને ઉદામીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું
જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા
તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે.”

“ગ્રંથોની ચોરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો
તોપણ એ ગ્રંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં
પ્રુષ્કળ જ્ઞાન ભયું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ
થશે.’ શું આ માનસવાણી ચોટી કીમતી છે?”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, આતુર્ય,
પ્રતિભા, ગૌરવ, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ-
જેમ એ દૈવી શુણ્ણી સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમતેમ દુનિયાને
પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના ત્રિભીઓમાં તો જરૂર
પુસ્તકોનો શોખ રાખવો.”

“લીલા વનમાં જૂએ મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં
વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શો તફાવત?”

કલ્યાણમયી

૧ : બે સખીઓ

“બહેન મેના ! મારું એટલું કામ નહિ કરે ? એટલાથી મેં
હું ગર્ભ ?”

“બહેન ! એ કામ ઘણું જોખમવાળું છે. કદાચ આખર પણ
જીવ ફાગળનો ફાગળો થાય.”

“અરે, એમાં તે શું કરે છે ? મોટી હિંમતવાન પોતાને કહે
છે ને ? સાંબરે છે ને ! મોટા બાપાના પીપળાને અંધારી રાતે તું
અડકવા ગઈ હતી. પચીસ છોડીઓમાં તારી જ એકસીની હિંમત
ચાલી હતી. એમાં તો ‘બ્રહ્મરાક્ષસ રહે છે’ એમ ‘આખું’ ગામ
કહેતું હતું.”

“એ વાત તો સાચી જુદી હતી. હું જૂતપ્રેતમાં માનતી જ ન
હોતી. હજી પણ માનતી નથી.”

“શું તું બહેનનું એક પણ કામ નહિ કરે ? જો મારી અને
મારા કુટુંબની આયરનો સવાલ છે. આપણે સગી બહેનોથી પણ
વિશેષ ઊંચે. મારી આખર નહિ બચાવે ? મને કૂવોડવાડો પૂરવાનો
વખત આવશે, હોં બહેન.”

“પણ રાધા, એટલું બધું તે શું છે? જન્યું છે શું, તે તું મને સમજાવીને કહીશ?”

“બહેન, મારી જીમ જ બિપડતી નથી. મેં એક બૂત્ત કરી છે તેનાં ફળ ભોગવું છું. રાતદિવસ એની એ જ ઉપાધિ છે. ચિંતા તો મને કોરી ખાય છે. જાણે આજે જ જીમ કરડીને મરી જઈ.”

“પણ એટલું બધું છે શું? મારાથી છુપાવીશ? હું તને મદદ કરવા પ્રયત્ન કરીશ, મને તારી વાત તો કર.”

“પહેલાં કોઈ—વચન આપ તો વાત કરું. કોઈ પણ જીવના જીવને કદી પણ ન કહેવાનું અને કામ કરી આપવાનું, એમ બે કોસ આપવાના છે.”

“મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો વાત કર. બાકી કોસ તો નહિ આપું. પણ કામ કરી આપવાની કોશિશ કરીશ.”

રાધા જરા વાર ચૂપ રહી વિચારમાં પડી. એનું મન ગૂંચવાતું હતું. જીમ બિપડતી નફોતી. છેવટે એણે મન દબાવ્યું ને ને બોલી:

“તે બહેન મેના! જગતમાં બૂત્તો ધણું કરે છે. એ બૂત્ત મુરોડો કરે તો કંઈ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ કરે તો એમને તો જીવતાં જ મરવાનું થાય છે. આપણી સ્ત્રીઓનું લોહી લક્ષકું ગણાય છે. એક જ બૂત્ત ચતાં સઘળા સંસાર ખરાબે ચઢી જાય છે. મારા નસીબમાં પણ એક એવી બૂત્ત થઈ ગઈ છે. હવે એને માટે ધણી પરતાઈ છું. પણ હવે મોઢામાંથી થૂંકું તે કેમ ગણાય? કોઈ જાણિમના લાથમાં સપડાયેલી માછલીના જેવી મારી દુષાજનક સ્થિતિ થઈ પડી છે.”

રાધાની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુઓ પડવા માંડ્યાં. મેનાએ પોતાના પાલકવથી એ આંસુઓ લૂછ્યાં.

જરા વાર પછી રાધાએ ફરી આગળ ચલાવ્યું.

“અમારી પાડોશમાં વિસનજી મહેનો રહેતા હતા. એ ભલા અને સારા વેપારી હતા. ગામમાં આજરદાર કહેવાતા હતા. એમનો છોકરો છેલ્લભાઈ રૂપાળો અને મોજીલો હતો. એ સરસ રેશમી ખમીશ, જંગાળી પોતી, ઉપર કોટ અને માથે ભરતવાળી ટોપી

પડેરતો. માથું તો ઓળેણું જ હોય, રૂમાલ ઉપર અત્તર છાંટી હોય અને મુઝાખનું ફૂલ છાતીએ રાખેણું જ હોય. એ છેલ્લખટાઉ હતો. બાપે પરણાવ્યો હતો. પણ બાપડી જરા રયામ હોવાથી એ બોલાવતો નહોતો. ગામની છોકરીઓને લાલચમાં ફસાવતો હતો. એનો બાપ પૈસાદાર હતો. એટલે એ ફક્કડ થઈને ફરતો ને ગામની રૂપાળી છોકરીઓ ઉપર ખરાબ નજર નાખતો હતો. તેમજ એમની પાછળ પૈસા પણ બગાડતો હતો. એની એ ટેવ હતી ચાંદુ છે. ધણાંનાં ઘર એ રાક્ષસે બાંધ્યાં છે. મારું પણ એણે જ બાંધ્યું. પરમાત્મા આવા નરાધમોને શા માટે જીવના રાખતો હશે? એમને સખત સગ શા માટે નહિ કરાવતો હોય?" રાધાએ દાંત પીસ્યા.

“પછી બહેન શું થયું? વાત કર એટલે ખબર પડે.”

“વાત તે શી કરું મારું કપાળ? મારા તો દિવસ બીટ્યા કે એ રાંડનાની નજર મારા ઉપર પડી. તું તો જાણે છે કે હું દેખાવડી છું. હું નાનપણથી પડેરવાઓહવાની શોખીન હતી. છેલ્લખાઈની અને અમારી અગાસી સામસામી હતી. એ મને ક્યારેક એકલી અગાસીમાં જોતો, એટલે ખોટા મેનચાળા કરતો હતો. હું એના તરફ જોતી પણ નહિ. અંધારામાં એક દિવસ હું એના ઘર પુસેથી પસાર થઈ. એણે મારી પડખે ચાલીને મારા હાથમાં ઊંચી જાતની અત્તરની શીશી મૂકી દીધી. મેં અચ્છત્ર વગરનીએ શીશી તરત ફેંકી દીધી નહિ. બીજી વખત લાગ જોઈને એણે બીજી જાતના અત્તરની શીશી મને આપી. હું શું કરું છું તેનો વિચાર પણ કર્યો વગર મેં એ પણ બોળપણમાં રાખી લીધી. એમ પાંચસાત વાર એણે આંખે મને મોકલી હતી. લોખમાં પડીને હું એ લેતી હતી. પછી એની એક ચિટ્ટી મને મળી. મેં જવાબ આપ્યો નહિ. બીજી આવી, ત્રીજી આવી એમ આવ્યા જ કરી. ત્યારે મને શું થયું કે મેં એનો જવાબ આપ્યો. પછી તો ચિટ્ટીઓની પરંપરા ચાલી. તેમાં મેં પણ એના પ્રત્યે પ્રેમ જાહેર કર્યો. પરંતુ એની છેલ્લી ચિટ્ટી મારા ખીસામાં રહી ગઈ હતી. હું તે ફાડી નાખતાં જુલો ગઈ. મારી માતાએ એ લૂગડું ધોવા કાઢ્યું તેમાં ચિટ્ટી મળી. અધી વાતની એને

ખજર પડી ગઈ.

“મારી માતાએ મને જરા પણ કપડો આપ્યો નહિ. તે મને જમાડીને એકાંતમાં તેડી ગઈ. એણે બધી લપ્પીકત પૂછી. મેં કાને લાય દીધા. માતાએ મને ચિટ્ટી બતાવી. એટલે મારે બધું કબૂલ કરી દેવું પડ્યું. મારી માતાએ મને જરાયે કઠોર વચન કહ્યાં નહિ. એણે મને સમજાવીને દાખલાદલીલ આપીને આ કામ કેવું નિંદા અને ખરાબ હતું તે સમજાવ્યું: ‘દીકરી! સંસારમાં આજર, પ્રતિષ્ઠા, નારીત્વ, ધર્મ, મર્પાદા, સંવમ ખોવાં ડોલ તે જ આ માર્ગે જાય છે. દીકરીની જાનને તો કેટલુંકે સંભાળવાનું છે. અમારાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય આડાં આળ્યાં કે તું ધણી ખરાબ સ્થિતિમાંથી બચી ગઈ છે.’ એ વિચારતાં પણ મને કમકમાં આવે છે. મારી માતા દરરોજ અર્ધો કલાક મને તેની પાસે બેસાડી સાવિત્રી, સીતા, અનસૂયા, અરુંધતી વગેરે સતીઓની વાર્તાઓ કહેતી. મને પણ એ શ્રાવિક નિર્ભજતા માટે પોતાના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. હું જમી ગઈ હતી, તે માટે મેં પરમાત્માનો પાડ માન્યો.

“મારા પિતાને કહી મારી માતાએ મને ગેરધનદાસ, શોકના પુત્ર વેરે પરણાવી દીધી. હું મારા પતિ અને સસરાથી પ્રસન્ન છું. મને સૌ વાતે આનંદ છે. પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથીયે આ દુશ્મન છેલ્લભાઈ જાગી ઊઠ્યો. મારી માતા ગઈ સાક્ષ ગુજરી ગયાં ત્યાર પછી હું સાસરે રહેવા આવી છું. મને સંપૂર્ણ સુખ છે. થોડા દિવસો ઉપર મને આખા ગામની ઉતાર નેવી કંકુડી મળી હતી. એણે છેલ્લભાઈ તરફથી મને ખાનગીમાં સંદેશો કહ્યો છે. એ પાપિયાની હજી મારા ઉપર નજર છે. મને એ વશ થવા કહે છે. નહિ તો બધા કાગળો મારા સસરાને બતાવવા કહે છે. આ રીતે એ મારો ફળેતો કરવા નૈવાર થયો છે. મારે હવે વિષ ધોળીને પીધા વગર છૂટકો નથી.”

“પણ મારી બહેન! તું આ વાત તારા ધણીને કહી દે ને? એ પોતે બધો બદોબસ્ત કરી લેશે.”

“એ વાત શું કહી? એમ તો વડાવસેલા છે પણ બાપની

પેઠે ભારે આકળા છે. આખરનો સવાલ છે. જીવસટોસટની વાત છે. મારી બૂલ કોઈ રીતે માફ કરે તેમ નથી. હું એમને બરાબર ઓળખું છું. એટલે માફીની આશા નથી.”

“ તારી સાસુ પાસે વાત કરે તો કેમ ? ગૌરીકાકી તને મદદ ન કરે ? ”

“ બહેન ! તું મારી સાસુને ઓળખતી નથી ? એમના પેટમાં તો કોઈ દિવસ વાત રહે જ નહિ. જરા વારમાં પાત્ર બેવા વગર એ તો બપો નાખે એવાં છે. ”

“ ત્યારે તેં હવે શો ઉપાય વિચારી રાખ્યો છે ? ”

“ છેલ્લભાઈની વડું વસંત સાથે તારે અને મારે બહેનપણું છે. વસંત બોળી, લાંબી અક્કલ વગરની ગુમાર જેવી છે. મેં એને દલાવી દલાવીને છેલ્લભાઈ પોતાના કાગળો ક્યાં મૂકે છે તે પૂછી લીધું છે. છેલ્લભાઈએ મને પણ એક કાગળમાં એવા ઈન્કારો લખ્યો હતો. એક જાપાનીઝ બનાવટની ઈસ્ક્રીનરી છે. તેમાં એ કાગળો રાખે છે. એની ચાવી બે છે. એક ચાવી વસંતે આગળ ચોરીને છુપાવી દીધી હતી. મેં એની પામેધી તે દલાવીને લઈ લીધી છે. હવે કોઈ એના ઘરમાંથી એ કાગળો લઈ આવે તો તો સરસ લાગ છે. વસંત હવે પતિને ત્યાં જ રહે છે. ”

“ તું પોતે કેમ જતી નથી ? એક દિવસ વસંતને મળી આવ ને તારું કામ થઈ જશે. હમણાં વસંતનાં સાસુસસરા પણ જાત્રાએ ગયાં છે. લાગ સારો છે. ”

“ હું એ ઘરમાં પગ મૂકું એ ન બની શકે તેવી વાત છે. મેં ત્યાં ન જ જવાના મોર્ગંદ ખાધા છે. મારામાં એટલી ધીરજ અને હિંમત પણ નથી. વળી લોકલાજથી ડરીને એ ઘરમાં હું પગ પહોંચી શકતી નથી. તેથી જ તારા ઉપર મારી નજર પડી છે. ”

“ પણ એમ તે કેમ બને ? હું હોળીનું નાળિયેર શા માટે બનું ? ”

“ જો, આજે બાર વરસ થયાં આપણે એકબીજાને બહેનો કહી-

ને જોડાવીએ છીએ. એટલાંબધી દાંડ છાતું રાખ્યું નથી. બહેનો દરતાં પણ આપણે જાનના રોડ મારો છે. આ સિવાય તારી બહેનનું જીવન બચાવતું, એ તને મળતું નથી ? જોખમ છે. પણ જોખમ વગર કયું કામ થાય છે ? આ સિવાય બીજી એક સાત વરસ ઉપરની વાત યાદ આપું ? તું અને હું બન્ને નવા વરસને દિવસે નદીએ નાદવા મયાં હતાં. તારા પગ લપસ્યા. મને તરતાં આવડતું હતું. તને તરતાં આવડતું નહોતું. મેં તરોને તારા ઓટલો પકડી લીધો હતો ને તને તાબીને કિનારે ખેંચી લાવી હતી. તે દિવસે 'તારા પાડ કાઢ દિવસ જીવીશ નહિ.' એ પ્રમાણે તેં મને કહ્યું હતું. હવે પાડ ઉતારવાનો વખત આવ્યો એટલે મેં તને જોડાવી છે."

"હું વચન તો નથી આપતી, પણ તેં કેવી યોગના થકી છે, તે તો કહે." , ,

"જો, હંસભાઈને ઘેર એનાં માનપિતા નથી. હવે એણે વસંતને જોડાવીને ઘરમાં રાખી છે. માત્ર વસંત અને એક નોકર ઘરમાં રહે છે. આમાંથી નોકર નીચે કામ કરે છે. તું વસંતને લઈને એના ઓરડામાં જાજે. ત્યાં નાની ટાળા રંગની ચિત્રામણવાળી જાપાનીઝ ઇસ્કોનરી પડી છે. એને ખોલીને તારા ટાળા દાખતું ખાતું ખોલી એમાંથી કાગળો લઈને ચાંદી આવજો. એ ખાતાની વાત પણ વસંતે મને કહી છે. માત્ર હ કાગળ છે તે જ લઈ લેજો. કામ તરત સહેલું છે. અને પરમાત્માની ફેપાથી જલ્દીથી પતી જશે. બહેન ! મારો જીવ જગરણ. હંસભાઈ કુકાને નાચ છે."

"મને ચાલી આપ. હું વચન નથી આપતી, પરંતુ વિચારી જોઈશ ને અનુકૂળતા મળશે તો હું મારાથી જીવનનું ગધું જ કરીશ તેની ખાતરી રાખજો."

"બહેન ! મને હવે નિરાંત થઈ. તેં મને જીવનદાન આપ્યું છે. મને આશાનો ઉદય થયો છે. તું ચિંતા ન કર. પરમાત્મા સૌ સારું કરશે. હું હવે રંજત લઈશ. ઘણો વખત થઈ ગયો."

મેના પોતાને ઘેર આવી. એ ખૂબ વિચારમાં પડી ગઈ. એણે

આ કામ સંબંધી વિચાર કરી જોયો. એને કામમાં ઘણું જોખમ લાગ્યું. પારકે ઘેર જઈ એના ઓરડામાંની પેટી ખોલવી એ કાંઈ ઓછી હિંમતનું કામ નહોતું. પણ તે અસાધારણ હિંમતવાળી બાળા હતી. એના પિતા રામલાલ પોલીસમાં ડેપુટી મુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતો. રામલાલની હિંમત, બહારવટિયાઓની સામે ધવાની છાતી અને બહાદુરી બતાવવાના પ્રસંગો હજી પણ પોલીસની નોંધમાં હતા. એને બે વખત સોનાના પોલીસ ચાંદ મળ્યા હતા. એ પંકા-ચેલો અધિકારી હતો. એને હથિયારોનો ઉપયોગ પણ સરસ આવડતો હતો. નાની મેના અને મદનલાલની માતા યુવાવસ્થામાં મરણ પામી હતી. આથી બંને બાળકો રામલાલ સાથે જ રહેતાં હતાં. ઘણી વખત પિતા સરકયુટ ઉપર સરકારી કામની મુસાફરીએ નીકળતા ત્યારે બાળકો પણ સાથે જ જતાં હતાં. બહાદુર પિતા બાળકોને બહાદુરીની વાતો સંભળાવતો. એક શરા સિપાઈનાં બાળકોને જે રીતે ઉછેરાય, તે રીતે પોતાનાં બાળકોને તે તાલીમ આપતો હતો. કેમ્પજીવનના બધા, રમણપટ્ટી, હાડમારીઓ અને સદનશક્તિ આ સર્વે આ બાળકોએ કેળવ્યાં હતાં. નાની મેનાને હથિયારોનો ઉપયોગ પણ થોડાઘણો આવડતો હતો.

રામલાલે બીજો વિવાદ ક્યાં નહિ. મેનાને એણે મેટ્રિક સુધી બણાવી. મદનલાલને બણવા માટે એણે લંડન મોકલ્યો. મદનલાલ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ગ્રેજ્યુએટ થયો. પછી એણે ડોક્ટરી લાર્ન લીધી. તે જિંવી પરીક્ષામાં પસાર થયો. લંડનમાં એક સાદી, સુશીલ અને ભદ્ર કેળની યુવતી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. ત્યાં વિવાદ કરી વિદાયતના એક ગામડામાં પ્રેક્ટિસ કરતો હતો. એને હિંદ આવતું ગમતું નહોતું. એ દરમ્યાનમાં જ પિતા એક બહારવટિયા સાથેની ઝપાઝપીમાં ઘાયલ થયા. છ મહિને હોસ્પિટલમાં એમણે આ નશ્વર દેહ ઊઝો. મદનલાલ હિંદ આવ્યો જ નહિ.

મેનાનો રામલાલે વિવાદ ક્યાં હતો. મુનનલાલ મિલમાંલેક હતા. એમના ત્રીજા પુત્ર રમણ સાથે મેનાનો વિવાદ થયા હતા. રમણલાલ મેટ્રિક પાસ થયો હતો. તે હવે પિતાની મિલમાં કામ શીખતો

હો. સ્વભાવે શાંત અને સાધારણ વિચારવાન હો. બહુ બુદ્ધિમાન પણ નહિ, તેમ બુદ્ધિ વગરનો પણ નહોતો. શરીરે બરેલો પણ સહેજ ટૂંકા દેખાવો હો. એના હૃદયમાં હેત હતું. પોતાના કુંડુંબીગનો પ્રત્યે સદ્ભાવ હો. પત્ની પ્રત્યે પ્રેમ હો. માતાપિતાનો આજ્ઞાપાલક પુત્ર હો. પત્નીમાં જે દક્ષતા અને ધૈર્ય હતાં તેટલાં પતિમાં નહોતાં. પરંતુ સાધારણ પુરોગામી સહેજ ચડે એવા ગુણો એ ધરાવતો હો. આધુનિક મુલક હોવા છતાં, ધનવાન છતાં એનામાં એક જ વ્યમન હતું. એ માત્ર સિગારેટ પીવાનો શોખીન હો. એની ચામડીનો રંગ ગોર અને ચળકતો હો. રમણુલાલને વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ હો. શારીરિક કસરનો અથવા રમતગમતો એને પણ બહુ પસંદ નહોતી. ક્યારેક સિનેમા જોતો. પરંતુ દરરોજ ચારપાંચ માઈન સાયકલ ઉપર કરી આવવાનો શોખ એને નાનપણથી જ હો. એની તંદુરસ્તી સામાન્ય પ્રકારની હતી.

મેના શક્તિશાળી બાળા હતી. તે હિંમતવાન, દક્ષિણમયી, તીવ્ર-બુદ્ધિવાળી અને કામ પાછળ એકાગ્રતાના ગુણ ધરાવતી હતી. એ શરીરે સીધા સોટા જેવી—નહિ ખાનગી ને નહિ જાહેર એવી હતી. એની ચામડી સહેજ રવામ વર્ણની હતી. પરંતુ આંખો ભવ્ય અને આકર્ષક હતી. મોઢા ઉપર સપ્તાર્ધ અને હૃદય દયાળુ હતું. મેના મેટ્રિક થઈ હતી. એને વાચનનો બારે શોખ હો. રાત્રે પુસ્તક વગર એને જાંઘ આવતી નહિ. એના વાચનના વિષયો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં છત્રનચરિત્રો, આરોગ્ય, ઇતિહાસ વગેરેનાં હતાં. ક્યારેક સારી નવલકથાઓ પણ ગમતી હતી. બપોંબાદર ઘરમાં નાની વહુને સમય મળે નહિ. પરંતુ ગમે તેમ સમય મેળવીને એ વાંચી લેતી હતી. એનો બીજો શોખ વ્યાયામનો હો. મોટા કુંડુંબમાં ઘરકામને ખુશીથી સ્વીકારી લઈ એ એનો વ્યાયામનો શોખ પૂરો પાડતી હતી.

૨ : મેનાના સસરા

“તુ સુમન શેના દીકરાની વધુ મેના છે? આ વરમા તુ શા માટે આવી છે?”

“મારી સખીના કાગગો લેના આવી છું”

“હ સમજ્યો, મારી પેગીમાથી ચોરી કરવા આવી છે, કેન?”

“ના, એ- અન્નાન કરનારના હાથમાથી ન્યાનનો નાગ લેવાન તે માટે આવી છું”

“રાધાના કાગગો આ પેગીમાથી કાઢી લીધા, ખર ને?”

“જેના હતા તેને નાશો તેને માટે જ લીધા છે”

“પણ તુ આમાદ સપાઈ છે?”

“કેવી રીતે સપાઈ છું?”

“આ ઓગડાના બારણા મે બધ ક્યાં છે તુ જ્યાંથી જઈ શકીશ? તુ મારા ખજાના આવી છે”

“ખાડ ખાઓ છો છેનબાઈ, મારી નજીક તો આવો, તમાગ અમે અમે હજના બનાવી દશિ તમે મને ઓગળો છો?”

“એમ છે કે વારુ? એનો પણ ઉપાન છે પણ અહીંથી આગરમેર છટ્ટી સમીગ નહિ માન એ જ ઉપાન છે મને તામે થઈ જ તારી જતને મારા કમળમા મોપા દે નહિ તો મારા જેવો કોઈ ખરામ નથી”

“મેના હમી પડી અરે વાકરે તમારી જૂડાઈ” તે બાગ્યુ જોનવા ગઈ

“ તારે સ્વાદ આખવો કોણ તો મારી ના નથી. હું જાણું છું કે તું સહેજે માનવાની નથી. મારી એક વાત સાંભળ.”

“ શું છે ? જલદી કરો.”

“ હું તને અહીં કેદ રાખી શકીશ. મારો નોકર મારા એક ઇશારાથી જ તારા સસરા અને જાનિના આગરદારોને નેડી અહીં જામા કરશે. તું એક જ ઓરડામાં મારી સાથે એકાંતમાં મળશે તો તારી શી આગર વધશે ? વિચાર કરો ને. મને છંછડવામાં સાર છે કે પ્રસન્ન કરવામાં ? આ ઓરડાના દરવાજાન એક યુક્તિથી બંધ થાય છે. અનુભવાથી એ ખોલી શકાતા નથી. ને ખોલી ને.”

મેનાએ મજબૂત દરવાજા ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સફળતા મળી નહિ.

“ તારે માટે મારી મહેરબાની મેળવવા વનર અને મને ખુશી કર્યા વગર ખીજે કોઈ ઉપાય નથી. મારો પ્રેમ કેટલો દીંમતી છે તે તને પાછળથી જણાશે. એ નેટલો આનંદદાયક છે તેટલો જ મનકામના પૂર્ણ કરનારો છે.”

મેના સનમાં મૂંઝાઈ તેણે આસપાસ નજર કરી. છેલ્લબાઈની ચાંદીની મુઝાળી લાકડી એના હોવામાં આવી. એણે જલદી ઉપાડીને છેલ્લબાઈને મારવા ઉગામી. પરંતુ છેલ્લબાઈ કૂદકો મારીને ખીજા ઓરડામાં દોડી ગયો અને બારણું બંધ કરી દીધાં.

મેના જરાયર મૂંઝાઈ હતી. આમાંથી આજરબેર ગદાર કેમ નીકળવું તે એને વિચાર મર્ધ પડ્યો. રાધાનાં કાગળિયાં લેવા એ આવી હતી. વસંતને એણે ખૂબ પ્રસન્ન કરીને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લીધી. વસંતને લઈને એ એની સાથે છેલ્લબાઈના ઓરડામાં ગઈ હતી. વસંત નીચે ચાક બનાવવા ગઈ.

મેનાને લેઈતી તક મળી ગઈ. પોતાની પામેની ચાવીથી એણે પેટી ખોલી દીધી. અંદરથી કાગળો શોધી કાઢ્યા. પોતાના ખીસામાં એ કાગળો સેરવી દીધા. પેટી બંધ કરીને પાછો ઘણી પોતાને સ્થાને બેસવા ગય છે, ત્યાં તો એણે છેલ્લબાઈને સામે ઝિબેડો લેયો.

છેલભાઈએ ધીમેથી બહાર નીકળવાનું બારણું ખંધ કયું. ત્યાર પછી મેના સાથેની તેની વાતચીત ઉપર આપેલી છે.

મેના પોતાના ઉપરનો બધ સમજી. એણે બારીનાં બારણાં ખોલી રસ્તા ઉપર જોયું. મોટા રાકદારીનો રસ્તો હતો. બારીઓમાં મજબૂત લોકાના સળિયા લગાયા હતા. ત્યાંથી પણ બહાર નીકળવાનો માર્ગ નહોતો. બધા દરવાજા પાકા સાગના મજબૂત હતા. ક્યાંયથી પણ બહાર નીકળી શકાય તેમ નહોતું. મેનાએ બહુ બારીકાઈથી નીકળી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ ક્યાંયે એને રસ્તો મળ્યો નહિ. બહાર રસ્તા ઉપર પસાર થનાર અજાણ્યા માણસોને ખોલાવવાથી કંઈ અર્થ સરે તેમ નહોતો. તે ચૂપચાપ બેસી ગઈ. જોડેના ઓરડામાં છેલભાઈના ટેલિફોનની ટનટનાટ કરતી ઘંટડી વાગ્યા કરતી હતી.

થોડા સમયમાં મેનાએ રસ્તા ઉપર થોડા માણસોને આવતા જોયા. એણે પોતાનાં સાસરિયાંના માણસો જોયાં. નીચે માણસોનું ટાળું ભેગું થઈ ગયું. છેલભાઈનો માણસ પંદરવીસ જણાઓને ઉપર તેડી આવ્યો. તરત જ છેલભાઈએ ઓચિંતા પોતાના ઓરડાનું બારણું ખોલી મેનાના ઓરડામાં આવીને બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. મેના એક બાજુ ઝિબી હતી, છેલભાઈ સામે ઝિબો હતો. આ દરમિયાન આવનારાઓએ જોયું. ત્યાં જ ખોલાખોલી અને ગાળાગાળા થઈ પડી. પરંતુ છેલભાઈનાં ઘણા માણસો હેલાથી મારામારી થઈ નહિ. મેના લાગ મળતાં છટકીને સાસરે ચાલી ગઈ.

મેનાના સસરા સુમનલાલ મિલ્લમાલેક હતા. આબરદાર ગૃહસ્થ હતા. જાતિની શેઠાઈ પેઢીદરપેડી કિતરી આવી હતી. એમને પોતાની કુશીનતા અને મોટા ઘર માટે અભિમાન હતું. જાતિમાં એમના વિચારો જૂના જમાનાના ગણાતા હતા. સુમનલાલ અંગ્રેજ થોડું બચેલા હતા. પરંતુ પોતાના કામઘંધામાં બારે ખંતીલા અને ઉઘોગી પુરુષ હતા. મિલ્લ પણ એમણે જતે જ ધંધાવી તૈયાર કરી હતી. પોતાના ધંધામાં ખૂબ મશગૂલ હતા. ધર્મે ચુસ્ત વૈખલ્ય અને જૂના આચારવિચારના અનુયાયી હતા. વિધવાવિવાહ, સ્પર્શસ્પર્શ વગેરે સંબંધી એમના વિચારો સનાતની ગણાતા હતા. એમને

જરા ધર્મનો ધર્મડ પણ હતો. કંઈક ઉનાવળા પણ ગણાતા હતા. પાકા સનાનની આચારવિચાર માટે એમનો કીર્તિધ્વજ ફરકતો હતો.

એમનાં પત્ની આનંદીબાઈ શાંત, મુશીલ, વ્યવહારદક્ષ પણ કંઈક ધર્મધેક્ષાં હતાં. આનંદીબાઈની શુદ્ધિ તીવ્ર હતી. પરંતુ તેના ઉપર ધાર્મિકતાનું ધાટું પડ હતું. આથી ક્યારેક સંસ્કારોને આ ધાર્મિકતા જડ પણ બનાવી દેવી હતી. આખી જાતિમાં આનંદીબાઈ વ્યવહારમાં બહુ જ પ્રવીણ ગણાતાં હતાં. વ્યવહારની ખામતમાં કોઈ સક્ષાદ પૂછવા આવે તો આગળમાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી એ પ્રશ્નની ત્રીણવટથી હણાવટ કરતાં હતાં. જાતિમાં એમના જ્ઞાન માટે વડીલ સ્ત્રીવર્ગમાં ખુબ આદર હતો. એક તેમની શાસ્ત્રી-પુરાણીના જોટલી પ્રતિક્ષા હતી. ગમે એવો વ્યવહારપક્ષનો મૂંચવાડો આનંદીબાઈની મુક્તિ શુદ્ધિ ઉઠેલી દેતી હતી. હવેલીપંથના બધા વ્યવહારો એ અતિ મુક્તિમાયી બનેલુનાં હતાં. શ્રીહારદેવની નિતનિત પૂજની વિધિઓ પણ એમની આંગળીને ડેરવે હતી. ઉત્સવો, પર્વો અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં ત્રણે સંબંધી પણ એઓ બારીક જ્ઞાન ધરાવનાં હતાં. પોતાના ત્રણ પુત્રોના મોટા કુટુંબને બહુ જ સમજણ અને ચતુરાઈથી રાખી આદર્શ કુટુંબ તરીકે ઓળખાવનાં હતાં. તેઓ ખરેખર બક્ષાં હતાં.

સુમનસાક્ષનો મોટો પુત્ર માધુબાઈ મેટ્રિક થયો હતો. જગતમાં જેને ડાહ્યો કહી શકાય તેવી બતવું એનું ઘડતર હતું. ઘણે ગણણે ગાળીને પાણી પીવું તેમ આગળપાછળના સંયોગો વિચારીને વાત કરવી, એ એનો ખાસ ગુણ હતો. એ કદી પણ ઉનાવળ કરતો નહિ. શાંતિથી વિચારીને બોલતો હતો. એ શબ્દ બોલવાને ઠેકાણે એક શબ્દ બોલી ઓછાબોલા તરીકે એણે નામના મેળવી હતી. પિતાની મિલકતો એ મેનેજર હતો. ધંધાનાં મશગૂલ હતો. એની પત્ની લક્ષ્મી ત્રણ દીકરાની માતા હતી. ઉનાવળી, કોંધી અને જરા-વારમાં આકળી ચર્મ જતી. પાછી શાંત ચનાં પણ વાર લાગતી નહિ. દિલ્લી બોળી ચાતે બતી હતી. પરંતુ પડેને તડાકે હમેશાં કંઈક અને કોર વચન કાઢતી હતી. હંજેડાય તો નાગણ બનતી. સમજવીપટાવી સાસુ એની ચાવી પોતાના હાથમાં રાખતાં હતાં.

ખીન્ને પુત્ર ધનવંત ઓઝિનિયરની સેકન્ડ ક્લાસની પરીક્ષા પાસ કરી આવ્યો હતો. પોતાની મિલમાં ઓઝિનિયર હતો. પોતાની મિલ, સાંજે સિનેમા અને રાત્રે ક્લબ એ એનાં ત્રણ તીર્થસ્થળો હતાં. એને નાતગતનો બેદ નહોતો. એટલે કુટુંબના આચારોનો ધનવંત મોટો ધાતક હતો. બાપાજી તો એને બહુ જ થોડું બોલાવતા હતા. ક્યારેક કોઈ સ્પર્શસ્પર્શના દોષ માટે કુલ્લમાં અંગત એવાં વિશેષણોનો પિતા મારફતે એને સરપાવ પણ મળતો હતો. સંસારમંત્રે ઝાઝું માથું મારતો નહિ. એની સ્ત્રી માલતી જેને 'મીંઢી' કહેવાય છે તેવા સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તે પોતાનું કામ કાઢી લેવામાં આક્ષાક હતી. સ્વાર્થ માટે ચતુરાઈભરેલી હુઆઈ એને આવડતી હતી. પોતે નિર્દોષ રહીને લલિતા ઉપર બરાબર સર્વે અપવશનો ટોપનો ઢાળી દેતાં એને આવડતો હતો. સાસુને વહાણી થવા માટે આડીચૂગલીને ઉગયોગ પણ કરતી હતી. સાસુ બધાની કિંમત સમજતી હતી. સંસારના નાવને ચલાવવા જેવો જોષએ તેવો તે સૌનો ઉપયોગ કરતી હતી.

ધરમાં નાનાં નાનાં બાળબચ્ચાં પુષ્કળ હતાં. એમને માટે બે ગાડીઓ પણ હતી. રફેલે મૂકવા, ફરવા તેડી જવા, દર્શને જવા વગેરે કામો માટે ગાડીઓ વપરાયતી હતી. શહેરમાં કુટુંબ માટે રહેવાનું ઘર બહુ સગવડભરેલું હતું. વૈષ્ણવ કુટુંબ હતું, છતાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની દૃષ્ટિ બરાબર સચવાતી નહિ. ધરમાં ફર્નિચર-રાયરચીકું પણ કીમતી હતું. છતાં તે બરાબર સ્વચ્છ રખાતું નહિ. રસોઈયો અને બે નોકરો હતા. ગાડીવાળો અને એક દારી પણ હતાં. પરંતુ ધરના સંસ્કારો જૂના ધોરણ ઉપર હતા. આધુનિકતા પહેરવેશ અને દેખાવમાં કેટલેક દરજ્જે આવી હતી. પરંતુ વડીલો જૂને ચીલે ચાલતા હોવાથી દેખાવ મોટો છતાં સંસ્કારિતા ઓછી હતી. સાહિત્ય, સંગીત, લલિત કળાઓનું વાતાવરણ નહોતું. વિદ્યાની રસિકતા ત્યાં નહોતી. વમેટ વહુ હારમોનિયમ બજાવતી પરંતુ તે ફિલ્મી સંગીત પૂરતું હતું.

આ ઘરમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પુરુષ કરતાં નીચો હતો. સ્ત્રીઓનો પોતાનાં બાળબચ્ચાંઓના ઉછેરમાં, ગૃહકાર્યમાં અને દર્શન

નથા સામાજિક કાર્યોમાં સમય જતો હતો. સ્ત્રીમંડળમાં બાગ લેવાનો કે કાર્મ સંસ્કૃતિની દિશ્યાલમાં બાગ લેવાના પ્રસંગોનો ક્યારેય પણ લાભ લેવાતો નહિ. સ્ત્રીઓ એ માર્ગે જાય એવી વડીલની ઇચ્છા નહોતી. યુવકો આધુનિકતામાં બદલ મદાવતા છતાં પણ પોતાની સ્ત્રીઓ માટે એ દ્વારો ખોલવાની લિમિટ એમનામાં નહોતી. સ્ત્રીઓ બાળકો ઉત્પન્ન કરનારાં યંત્રો હતી. પોતાના ઘરની અંદર ગોંધાર્મ રહેતી હતી. માત્ર દેવદર્શને કે સામાજિક કાર્યો માટે બહાર જઈ શકતી હતી. ઘરમાં સર્વે યુવનીઓ ભણેલી હતી. પરંતુ પુસ્તકોની દુનિયા આ ઘરમાં નહોતી એટલે બહુ કટાર્મ જતું હતું.

આવડ ઘરમાં છેલ્લા પંદર માસ થયાં મેના પરણીને આવી હતી. એ સ્વતંત્ર વાતાવરણમાંથી આવી હતી. એના પિતાએ એને સારી મર્યાદિત સ્વતંત્રતા આપી હતી. એનું પરજીયા પડેલાંનું જીવન સ્વતંત્ર હતું. સખીઓ હતી, સંગીત હતું, વાચન હતું, સ્ત્રીમંડળોમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેવા, સ્ત્રી-આસિકોમાં લેખો મોકલવા, ક્યારેક બાપણે આપવાં, નિમંધોની હરીકાર્મમાં ઊતરવું, ક્યારેક રજૂનાં નાટકોમાં ઊતરવું, ક્યારેક મેળાવાઓનો પ્રયોગ કરવો, યુવતી સ્વયં સેવિકા તરીકે કામ કરવું—આવાં આવાં કામોમાં સોળ વરસની ઉંમર પસાર થઈ હતી. સત્તરમા વર્ષે એણે જુદા જ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કર્યો. મેના ઉદ્યોગશીલ હતી. એના સ્વભાવને પ્રવૃત્તિ બેઠતી હતી. સસરાના ઘરમાં આવ્યા પછી બાળકોનાં કપડાં સીવવાં, બાળકોને શિક્ષણમાં સહકાર આપવો, સામુજીને હાકારસેવાના પદાર્થો તૈયાર કરી આપવા, બાળકો માટે ગંજીકાક ગૂંથવાં, સૌ વડુઓને માટે દેશનેબજ દ્વારો ભરી આપવી, તુલસીના છોડોનાં ફૂંડાં ઊછેરવાં, ઘરને સ્વચ્છ રાખવાની દેખરેખ રાખવી, એવાં એવાં અનેક કામો એ પોતાના હયાઉકેલથી કરતી હતી. વડીલને માટે એણે એક બિનતું ગંજીકાક ગૂંથી આપ્યું હતું. સામુજી માટે સુંદર ગરમ પોલકું બનાવી આપ્યું હતું. બાળકોને નવરાવવાં, કપડાં પહેરાવવાં, એમની સ્ત્રીને સંભાળી રાખવી, એ કામો પણ નાની કાકીનાં હતાં. મેનાએ પોતાને અનેક નાનાં નાનાં કામોમાં ખૂબ ઉપયોગી બનાવી દીધી હતી.

સુમનસાનનું ઘર ધનવાન, પ્રતિષ્ઠાવાન અને સન્નમન ગણાતું હતું. સુમનસાન મહાજનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા. હાથના પણ ઉદાર હતા. દરેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં સારી રીતે પૈસો આપતા હતા. એમના રાજ્યદારી વિચારો ઉદારમતવાદી હતા. ઉદારમતવાદી મંડળમાં પૈસા પણ આપતા હતા. કોંગ્રેસ તરફ ભાવ નહોતો તેમ અભાવ પણ નહોતો. મદદતમાજ તરફ દેખીતી અવગણના બતાવતા નહિ. પરંતુ ધાર્મિક વિચારો સંબંધી એમનો ઉઘાડો વિરોધ હતો. તેમાં પણ હરિજનોને મદદતમાજ એ જે માથે ચડાવ્યા છે તે માટે તેમને બહુ લાગી આવતું હતું. માધુભાઈ પોતાના વોર્ડ તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય તરીકે જોભા રજા હતા. તેઓ ચૂંટાઈ પણ ગયા હતા. આ વરસ મિત્રો માટે તેજનું હતું. સુમનસાન સારું કમાયા હતા. એમને હવે બીજી મિત્ર બનાવવાની લેડ લાગી હતી. પરંતુ માધુભાઈ આ સમય અનુકૂળ ગણતા નહોતા. એમની સલાહ હતી કે તેજના સમયમાં મિત્ર લેવી નહિ. પણ ત્યારે ખૂબ મંદી પ્રવર્તતી હોય ત્યારે જ મિત્ર ખરીદ કરવી. માધુભાઈ વડીલને સમજાવી લેતા હતા.

માધુભાઈને પણ પોતાની મિત્રનો વહીવટ ચલાવવાનો ચિંતા-જનક પ્રશ્ન હતો. મજૂરોનો પ્રશ્ન ભારે કઠિન અને સમસ્યાઓથી ભરેલો હતો. સુમનસાન મજૂરોને મહેનતાણા સિવાય બીજી કોઈ પણ સગવડ આપવા રાજ નહોતા. મજૂરોને ભથ્થા કે સારી ચાલોની સગવડ આપવા રાજ નહોતા. માધુભાઈ પણ ઉદાર વિચારના નહોતા એમ છતાં બદારતું વાતાવરણ સમજી શકતા હતા. સમયને ઓળખીને તેઓ 'વા તેવી પીડ' દેતા હતા.

૩ : ત્યક્તા

કુટુંબની સભા મળી હતી. વડીલ, માનુશી અને માધુભાઈ એમ ત્રણ સભાસદો પરસ્પર વિચાર ચલાવતા હતા. આ કુટુંબની દીણપતનો બધંકર બોબ્બગોબો એમના સંસારમાં ગબડીને કાઢ્યો હતો. આથી એમની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન ઘવાયાં હતાં. નાનમ્મનમાં જે જાંચી આખર હતી, તે બોંધબેગી થઈ ગઈ હતી. આખી જાતિમાં, જોળખીતાઓમાં, અરે, આખા સંકેરની જનતામાં એક જ વાત થતી હતી. લોકોને આ સનાતની કુટુંબની વાત રસમય રીતે ચર્ચતાં આનંદ આવતો હતો. આનંદીબાઈ આજે દર્શને પણ ગયાં નહોતાં. બહાર નીકળાય તેમ હતું જ નહિ. કાનમાંથી કીડા ખરે તેવી વાતો ચાલતી હતી.

“મારે એ વડુ ન જોઈએ,” સુમનલાલે મંગળાચરણ કયું.

“બાપા, તમે ધીરજ તો રાખો. આપણે વિચાર કરીએ તેમાં શું જોડું છે?” માધુભાઈએ કયું.

“એમાં વિચાર શું કરવાનો છે? નજરોનજર આખર હિપર ધા થયેલો જોયો.”

“તમે જરા ધીરજ તો રાખો. આપણે વાનચીન તો કરીએ,” આનંદીબાઈએ કયું.

“જા, દેખાવ તો ખરાબ હતો. હવે આપણે વડુને પૂછી જરા જાડા ગતરીએ તો કેમ?”

“હા માધુ, બોલાવીએ તેમાં કાંઈજ જોડું નથી. પરંતુ તારા

બાપાને તરફી આપવી નહિ. એમનો સ્વભાવ આખાખોસો છે. એટલે તડ ને કડ કરી નાખશે.”

“બાપા, અમને વડુને ખોસાવવાની પરવાનગી આપશો? અમે તમારી સંમતિ વગર કેઈ પણ જાતનું પગલું નહિ ભરીએ. પાકી તપાસ કરવાની જરૂર તો તમને પણ લાગતી હશે જ.”

“જેમ તમારી મરજી, પણ એ વડુ હવે આપણા ઘરને યોગ્ય રહી નથી.”

બાપા પોતાની બેઠકમાં આંધ્યા ગયા. સાસુએ મેનાને ખોસાવી. આ ઘરમાં લાજ ઠાઠવાનો રિવાજ નહોતો. વડુ માથું નીચું રાખીને સામુની પાસે બેઠી.

“વડુ! જે તારી માતા નથી. હું જ તારી માતા છું. કાંઈ છુપાવતી નહિ. જે જન્યું હોય તે સાચેસાચું કહી દે. માથું, તું આંધ્યો જ. ખોસાવું તારે આવજો.”

માથુભાઈ આંધ્યા ગયા.

“ખોસ, વડુ! હવે જે કંઈ તારે કહેવું હોય તે કહેજો. હું સાંભળવા તૈયાર છું. તું શા માટે એવા ખરાબ માણસને ઘેર ગઈ હતી?”

“માતૃશ્રી! કેટલીક વખત કેટલાક સંયોગો માણસને અગળખે કેકાણે અને અયોગ્ય સ્થળે પણ મોકલે છે. મને પણ સંયોગોએ ત્યાં મોકલી હતી.”

“એ સંયોગો શું હતા?” મીડાસથી સામુએ પૂછ્યું.

“એ સંયોગો મારે માટે નહોતા, કેર્મના ઉપર ઉપકાર કરેલા માટેના હતા. પરંતુ એ વાત બીચની ખાતરી હોવાથી હું ખુશી કરી શકતી નથી.”

“પણ મને એકલીને કહેતાં તને વાંધા હોય જ નહિ. તું જાણે છે કે હું છત્તકાઈ જાહેર નહિ.”

“એની મને પાકી ખાતરી છે. પણ હું તે કહી પણ કહી શકીશ

નહિ. એ વિવધમાં મારું મન દદ છે. મારે ત્યાં જવાની ફરજ પડી. એ દુષ્ટે એનો અયોગ્ય લાભ લેવાની તક શોધી. હું એની સામે યર્ષ. એ મને પૂરીને ખીજન જોડેના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. એણે ટેલિ-ફોનથી પોતાના માણસોને કહી સસરાજી અને ખીજનએને ત્યાં આ બવાડો જોવા બોલાવી મંગાવ્યા. મને ત્યાંથી નાસી છટવાનો કોઈ ઉપાય મળ્યો નહિ, એટલે હું ત્યાં પુરાછ રહી હતી. પરંતુ હું કોઈ રીતે તેની છજીને તાબે થાઉં તેમ નહોતું.”

“પણ વડું, જગત તો સાબિતી માગશે ને ?”

“મારી પાસે સાબિતી નથી. મારા વચન ઉપર જો વિશ્વાસ હોય તો સાબિતીની જરૂર પણ નથી. છતાં ખીજ સાબિતી હું શી આપી શકું ?”

“મારી પાસે બધી વાત ખુલ્લા દિલથી કહે તો કોઈ રસ્તો પણ નીકળે. પહેલાં તું એ ઘેર શા માટે ગઈ હતી, તે પણ ચોખ્ખું કરતી નથી. એટલે મારા મનનું સમાધાન થાય તો જ હું સર્વેનું સમાધાન કરી શકું. આ તો જારીક અને જીવનની મોટામાં મોટી તક છે. એને જતી કરવામાં ડહાપણ નથી.”

“હું પણ સમજી શકું છું. પરંતુ ખીજ પણ આ વાતમાં સંડોવાય છે. તેમની ગ્રામ વાતો હું કોઈ રીતે પ્રગટ કરી શકું નહિ. એટલે મને ક્ષમા કરો.”

“મારે ક્યાં ક્ષમા કરવાનો સવાલ છે ? આ તો કુટુંબની આખરનો સવાલ છે. એમાં રપટના અને શુદ્ધ હૃદય જોઈએ.”

“માણસો ! આ સિવાય મારે કંઈ ઉમેરવાનું નથી. હું કંઈ વધારે કહી શકું તેમ નથી.”

“અમારે માથે મોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું છે. વડું જેવી વડું ઉપર અપવાદ આવ્યો છે. તે અપવાદ દૂર કરવામાં તું અમને સદૃઢ આપતી નથી.”

“લોહાના અપવાદને કારણ છે. છતાં મારી પોતાની ખાનસી જો મંજૂર થતી હો. તો હું નિરપરાધી છું. પરંતુ તે મંજૂર ન

ચાપ તો મંજૂર કરાવવા જોટલું દબાણ પણ હું કરતી નથી. મને લાકાપવાદનો ડર નથી, ભવિષ્યનો પણ ડર નથી. મારા હૃદયનો ડર છે. પરંતુ આ સમયે તો હું મારા અંત કરણ પામે નિર્દોષ છું. એટલે જે કાંઈ પરિણામ આવે તે ભોગવી લેવા માટે તૈયાર છું.”

“આમ નહિ આવે, તારે અમને કંઈક મદદ કરવી પડશે.”

“શી મદદ આપ માગો છો?”

“જંધી વાત મને એકલીને કહી દે.”

“પારકો વાત હું તમને કદાચ કહું તો પણ તમારે સસરાજી અને જોડજીને કહેવી જ પડશે. એક કાનથી બીજો કાને જાય તો ક્યારેય પણ ખાનગી રહી શક્યું છે? હું કોઈના કારણસર એ ઘેર ગઈ હતી. કારણ પણ પૂરું થયું. પરંતુ એ દુષ્ટ તાગડો રચી મારી પ્રતિજ્ઞાને જોખમમાં નાખી. કોઈની શુભ વાત છુપાવ્યા સિવાય બીજી જંધી હકીકત કહેવામાં મને વાંધો નથી. શા માટે ગઈ હતી, તે હું કહેવા માગતી નથી.”

“મૂળ જ ન જતાવે અને શાખાઓ જતાવે તેમાં શો કાપડો? સાંકળનો મુખ્ય અંગ્રોડો તો ખૂટે છે.”

“માતૃથી, હવે આ વાતમાં માત્ર નથી. જો ઘરની વડુના વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તો તમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. નહિ તો ગમે તેવો નિર્ણય કરી શકો છો. મારું હૃદય શુદ્ધ છે એટલે પરમાત્મા મને જાતે માર્ગદર્શક થશે અને કોઈ વાતનો અદિશો નથી.”

માતૃથીએ માધુભાઈને બોલાવ્યા. વડુની જંધી વાત કહી. વડુ ત્યાં શા માટે ગઈ હતી, તેનું સાચું કારણ તે ખુલ્લું કરતી નથી. ગોળ ગોળ વાતો કરે છે એમ જંધી વાત કરી.

“જુઓ બેટા, તમારી સાથે બોવવાની ટેવ નથી. પરંતુ આવા ધર્મસંકટ સમયે હું તમને નાની જડેન ગણીને વિનંતી કરું છું. અમારા હાથ મજબૂત કરો. જગત પાસે છાતી કાઢી આવવાની તક અમને આપો. હુદુબની પ્રતિજ્ઞામાં તમારો પણ ભાગ છે. આ ભાગને તમે સાર્યક કરો, એવી મારી ઈચ્છા છે.”

“વડીલશ્રી ! તમારા સ્નેહને હું બાળું છું. પરંતુ પારકી પ્રતિષ્ઠા, સત્ય અને વચનથી હું બંધાયેલી છું. એટલે મારી પ્રતિષ્ઠાને ભોગે પણ હું વિશેષ ખુલાસો આપી શકતી નથી.”

સંસારમાં પ્રવેશ કરતી એક યુવતીની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન એ એને મન કેવો ગંભીર હોઈ શકે તે હું સમજી શકું છું. પરંતુ તે સર્વેનો વિચાર કર્યા પછી પણ તું કોઈ રીતે આ વિષય ઉપર વધારે અજવાળું નાખી શકવા સ્વતંત્ર નથી.”

હવે વધારે પુછપરછ કરવી નિર્ધારક સમજીને વડુને જવાની રજા આપી.

જપોરના નિદ્રા લઇ વડીલ જિજ્ઞાસા એટલે ફરી કુટુંબની ધારા-સભા મળી. સર્વે વાત ત્યાં કરીથી ચર્ચાઇ. વડીલનો મત વડુને કાઢી મૂકવાનો થયો. માધુભાઈનો મત થોડો સમય હજી રાહ જોવાનો હતો. આનંદીમાનો મત વડુને પોતાની સાથે ચાર માસ તીર્થયાત્રા કરવા મોકલવાનો થયો. સૌના મતો જુદાજુદા થયા.

“એ વડુ આપણા ઘરને યોગ્ય નથી. એને રજા આપી દો. મારા દીકરાને એકસો ને એક દન્યા મળશે. શા માટે બીજા વિચાર કરો છો ?” વડીલે બાંમરો વાલ્યો.

“વડુ જેવી વડુને મૂઠી મુકાય નહિ. એમાં શોભા નથી,” આનંદી.

“પણ એણે કેવું તેનું કંઈ નહિ ?” આપણી સાજી

“... વડુ દોષિત હો
માનતી ?”

... પુરાવો
સંભાળો

...
પગલું
“હું
નહિ.”

છેવટે ત્રણેય જાણ એકમત ઉપર આવ્યાં. વડુને હમણાં પિયર મોકલી દેવી. ચાર માસ પછી શું કરવું તેની ફરી ચર્ચા કરીને નક્કી કરવું. વડુનાં માથાપ નથી. પણ બાપના વૃદ્ધ કાકા છે. ધરનું ધર છે. મિલના શેરા છે. એટલે કંઈ વાંધો આવશે નહિ.

માધુભાઈ અને એની માતૃશ્રીની એક જ ગાંઠ હતી. ચાર માસ પછી વડુને ઘેર તેડાવી લેવી. માત્ર મુમનરાયની નિદ્ર સામે એમને અત્યારે નમતું આપવું પડ્યું હતું. પાછળથી વૃદ્ધને સમજાવી લેવાની એમને પાકી ખાતરી હતી. હમણાં વાન ઠંડી પાડવી હતી.

આનંદીબાઈ વડુની કિંમત સમજતાં હતાં. એમણે રમણલાલને એકાંતમાં બોલાવ્યો. બધી વાન વિસ્તારીને કહી. રમણલાલને જે કંટુંબપરિપદે દરાવ થયો હતો તે પણ જણાવ્યો. હમણાં ચાર માસ સુધી પિયર મોકલવાની વાન કરી..

“બા, હું એ વાન માનતો નથી. તારી વડુની નિર્દોષતાની મને પાકી ખાતરી છે.”

“ભાઈ, હું પણ જાણું છું. પણ આપણે હમણાં આ વાત ટાલી પડવા દેવી જોઈએ. લોકો હમણાં તાગે ઘા છે એટલે વાતો કરે છે, ઠંડું થશે, એટલે ફરીથી તેડાવી લઈશું.”

“બા, લોકાપવાદ તો સીનાથ જેવાં ઉપર પણ થયો હતો. તેથી જગન્નાથને આપણે દોષિત માનીએ છીએ? મને આ વાત અનુકૂળ નથી.”

“ભગવાન રામચંદ્રે પણ સીનાથને વનવાસ આપ્યો હતો. આપણે પણ વડુને ચાર માસનો વનવાસ આપીશું. તેમાં તું તારે વડુને મળવું હોય તો ખુશીથી મળવા જાજે. મારી ના નથી.”

“શ્રીરામચંદ્રે બૂઝ કરી તો આપણે પણ એવી બૂઝ કરીશું?”

“બેટા, ભગવાન બૂઝ કરે જ નહિ. તારે એવી વાત ન કરવી જોઈએ.” દયાળુ માનાએ પુત્રને વાર્યો.

પતિપત્ની જોગાં થયાં આખી રાત્રિ વાતો ગાકી. પંતિને પણ મેનાએ સાચી વાન કહી નહિ, છતાં મેના પતિના પ્રેમ સહિત એને

પિયેર ગઇ. ઘરમાં આ વાનની ચર્ચા વડીલોએ કરવા દીધી નહિ. ગામમાં પણ થોડા દિવસોમાં એ વાન જૂની ચર્ચા ભુલાવા લાગી.

હરિલાલકાકા ઉંમરે ૮૦ ગિયાળા જોઈ આત્મ્યા હતા. એ વિધુર હતા. જોઈતાં ૪૦ વરસો ગુપ્તી એએ. રામલાલની સાથે જ રહ્યા હતા. જાંને બાળકો હરિકાકાના હાથમાં જીભ્યાં હતાં. હરિકાકા જરા બોળા અને સાદાગીધા માણસ હતા. એમણે મ્યુનિસિપાલિટીનાં નાનપણથી વીસ રૂપિયાના પગારે ગિલો ઉવરાવવાનું કામ વીએક વરસ ક્યું હતું. તેમાં પગાર વધીને ૨૧ રૂપિયા પણ થયો નહોતો. રામલાલની પદવી વધી એટલે એણે કાકાને ઘરે બેસાડ્યા. કાકાનાં કાકી તો કચારનાં પરલોક સિધાવી ગયાં હતાં. આપી ખાવાનું, કપડાં અને ખીજું ખર્ચ રામલાલ આપતા હતા. હરિકાકા જાંને વખત ભાંગતો લેટા પીતા અને લહેરમાં આવી અક્ષકમક્ષકની વાતો ઠંગધડા વગરની કરતા હતા. તેમાં પણ રામાયણની વાન એમને મોટે હતી. અનેક વાર સીતાનું હરણ અને રાવણનું મરણ વાનમાં રસ લાવી હરિકાકા વર્ણવતા હતા. એમની વદનૂતાને એ એક જ વિષય હતો. ‘હાં કાકા, પછી રાવણે સીતાજીનું કેમ હરાવ્યું ક્યું?’ એટલી સૂચના મળતાં કાકાની વાનનો પ્રવાહ ધોધમધ વહેવા લાગતો. રામલાલના મરણ પછી કાકા એકતા આ મોટા ઘરમાં રહેતા હતા. નીચે દુકાનેનું બાહુ આવળું અને રામલાલના શેરોની પેદાશ આવતી. આ સર્વેની વ્યવસ્થા મેના કરતો હતો. કાકાની રમોઈ સારુ એક બાર્ડ રાખી હતી. તે રોટલા કરી જતી. તેને નાસિક પાંચ રૂપિયા મેના આપતી હતી.

મેનાએ પિતાના ઘરમાં આવીને વાસ કર્યો. એણે કાકાને ખબર આપી કે પોતે થોડા દિવસ અહીં રહેશે.

“હા દીકરી, જેમ સીતાજી રાવણને ત્યાં રહ્યાં હતાં તેમ ખર-ને?” કાકા ખંડખંડ હસી પડ્યા.

૪ : મેના જ્ઞાનમાર્ગે .

મેનાને આ મોટા ઘરમાં એકલું ગમ્યું નહિ. જાદાર નીકળવા જેવું કે કાઢની સોજતમાં જવા જેવા સંયોગો નહોતા. એ પોતે લોકોના અપવાદથી ડરતી નહોતી. પરંતુ ખાસ કરી લોકો આંગળી આંધે એવી નફટાઈમાં રખડવું પણ એને પસંદ નહોતું. તેમ ઘરમાં બરણ રહીતે પડદામાં રહેવું એ પણ એને ગમતું નહોતું. ક્યાંય જવાય એવો તો સવાલ નહોતો. ઘર આખો દિવસ ને રાત ખાવા ખાય એવો સંભવ હતો. મેનાએ કંઈક વિચાર ક્યો અને એક દિવસ એ બાઝતી ગાડી કરી સાજરમતી આશ્રમમાં ગઈ.

એણે આશ્રમના એક કાર્યકર્તાને કહ્યું: “મારે મહાત્માજીને મળવું છે.”

કાર્યકર્તા મેનાને મહાદેવબાઈની પાસે લઈ ગયા.”

“કહો બાઈ! કેમ આવ્યાં છો?”

“મારે આશ્રમમાં રહેવું છે. હું અડીની તાલીમ લેવા ઇચ્છું છું.”

“તમારી ઓળખાણ આપશો?”

“મેનાએ પોતાનું, સસરાનું ને પિતાનાં નામો આપ્યાં.”

“છાપામાં કંઈ તમારે વિશે આવેલું હતું ખરું?”

“હા, હું ત્યક્તા છું, મારે આશ્રમજીવનની તાલીમ લેવી છે.”

“તમે જેસો, હું મહાત્માજી પાસે વાન કરી સંમતિ મેળવી આવું.”

મહાત્માજીને મળી મહાદેવબાઈ પાછા આવ્યા. “તમે બંને

આશ્રમમા ગૌડો હમણા એક માત્ર તનન માત્રમમા અન્નમાપવ તરીકે ગળીએ છીએ આશ્રમને આ તનન ગોને અનદૂગ આન્ય એક મામની મુદત વધારી શકાતી નથી પણ અનદૂગ હોતો તો તમે બંને આશ્રમમા ગૌડાગાવિભાગમા મુલ્યથી મામ રા’

મેના ત્યાં આવીને ન્હી એ મળનાથી ચોડી ખાદીની સાડીઓ અને વસ્ત્રો તારી હતી એની એકડી એને પત્નિવાસમા આવી મેનાએ પોતાના પગ ત્યાં મૂક્યા

આશ્રમનું જીવન તપોમર હતું મોગમન્યા વગરનો મોગમ ખાનાનો હતો પોતાની નમિત્ર પ્રમાણે મનેનન મગાની હતી મેના મવાગના વડેની ગિને પ્રાર્થનામા ભાગ લેતી હતી પત્રી ગૌડાગામા જઈ ગૌડાગા તાગીમૂડીને મારૂં હતી હતી ચૌવગનાન પનાન્યા પત્રી એ મોડામા જઈ મોર્મમા મન મગતી એને નામ વડાનું હતું આશ્રમવાગીઓના કામે એ મરી આપતી રેડિયો પણ નિરમિત્ર ખાતતી હતી એનું સ્વગ મ, ત્રીણ નીમળનું હતું મેનાનો સહમાર આશ્રમવાગીઓ વચ્ચે આગ પામ્યો સૌની માથે એ માધુષ બરેનો વર્તન ગળતી હતી તે કોઈ ને માર્ક ગીતે તો મૌને ઉપચોગી થઈ પડી ગૌડાગાનું એનું નામ અવજ અને મુધન હતું એ મુગમદના વખતમા મહાત્માજીના મુગમકો વાચતી હતી આ અવ્યામ મા ભગવદ્ ગીતા લીધી હતી ત્યાં ન સમગ્ર ત્યાં ખીજ અનુભવી મનેનો તેને સમજતી હતી આરે મહાદેવનાને અથવા ખીજએને પણ પત્રી લેતી હતી

મહાત્માજી ચકોર આગે એની મદ મરી લીધી એ આખા મૌને માપી લેતી એક માસ પત્રી મહાત્માજીએ એને ઓનારીને મ્ય

“મેના, તમારી દક્ષીન ? આજળવા છપ્પુ છુ”

“જાણજી, એમા મુખ્ય ભાગ ખીજની માવિમનો ૭ તેની પગવાનગી વગર માગથી એ કેમ મહેનાય ?”

“વાર, એ ભાગ છોડીને માગીનો મહે”

“જમતમા સૌ પોતાની નિર્દોષતા સાવે છે ૬ પથ તેવો કોઈ

પ્રયત્ન કરતી હોઈ એવી અસર ગ્રપતે તે કરતાં હું મૌન રાખું તે યોગ્ય નથી ?”

“હું જૂઠુંસાચું પારખી શકીશ, મને કહો.”

મેનાએ પોતાને શા નિમિત્તે છેલ્લાબાઈને ઘેર જવું પડ્યું હતું તે બહેર ક્યું નહિ. પણ કોઈ મિત્રના કામ માટે જવું પડ્યું, ત્યાંથી વાત શરૂ કરીને કહી બતાવી.

“તમારો એક માસ પૂરો થયો છે. હવે વધારે રહેવું છે ?”

“બાપુજી ! જે આપ આજ્ઞા આપો તો રહું.”

“તમને અહીં ગમે છે ?”

“મારે કામ જોઈએ છીએ. મનને મનાવીને અનુકૂળ બનાવવાનું કામ મને કરવું ગમે છે. મનને તાલીમ આપવાની કવાયત મને ગમે છે.”

“વારુ, તમે હવે રસોડામાં કામ કરજો.”

મેના નમસ્કાર કરીને ગઈ. એ રસોડામાં કામ કરવા લાગી. ત્યાં એણે બધી બહેનો કરતાં વધારે કામ કરવા માંડ્યું. એણે રસોડામાં વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી બતાવી. સૌને વિશેષ પ્રમાણમાં સદ્દાર આપવા માંડ્યો. મદાતમાજીથી માંડીને સૌ એના કાર્ય પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવતા થયા. ચારેક માસ પછી મેનાએ મદાતમાજીની પાસે મુલાકાતની માગણી કરી. તેનો સ્વીકાર થયો.

“બાપુજી, મારે એક બાઈ છે. તે વિદ્યાવતમાં રહે છે. તે મડમ પરણ્યા છે. આ દેશમાં છેલ્લાં દશ વરસ થયાં આવ્યા નથી. હું એમની પાસે જતા હજુ હું. એમની સંમતિ મળી ગઈ છે.”

“અહીં અનુકૂળ ન પડ્યું ?”

“મારે જે કામ છે. દશ વરસે બાઈને મળવું છે. ખીજું એમની મદદથી ડોક્ટરીનું કામ શીખવું છે.”

“ડોક્ટરીનું કામ શીખીને શું કરશો ?”

“હમણાં તો આપણી સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના મનોરથો છે.

વિદ્યા અને સેવાભાવ જ'ને સાથે હોય તો સ્ત્રીકલ્યાણની વૃત્તિઓ પોષવાની તક મળે આજે તો આ ઉદ્દેશ છે.”

“હિંદમાં રહીને ડોક્ટરી વિદ્યા ન શીખી શકાય ?”

“જરૂર શીખી શકાય, પરંતુ ઉચ્ચ શ્રેણીની નહિ. બાઈને મળવાને પણ મન તક્રપાપડ થઈ રહ્યું છે.”

“તમારું આર્થત્વ ત્યાં સાચવી શકશે ?”

“બાપુશુના આશ્રમમાં એવી તાલીમ મળી છે જ.”

“મને તમારી પ્રગતિના સમાચાર મળતા રહેશેને ?”

“બાપુશુ સાથે તો હું કાચે તાંતણે જ'ંધાઈ છું.”

“જાઓ, મારા આશીર્વાદ છે. તમને કંઈ બકામણો આપવાનું પ્રયોજન જ નથી.”

બાપુશુના આશીર્વાદ સાથે મેના મુંબઈ આવી. હવે એને આશ્રમનું પીડબજ હતું. મહાત્માશુના અનુયાયીઓના સહકારથી એને રાયલપીંડી નામે પી. એન્ડ એ. સ્ટીમર કંપનીની સ્ટીમરમાં અનુકૂળ જગા મળી ગઈ. મેનાએ બ્રિટન સંબંધી પુસ્તકો મંગાવીને વાંચવા માંડ્યાં. અનુપમાદેવી નામે જંગાળી બહેન વિદ્યાવતમાં ઘણો વખત રહીને હમણાં પતિ સાથે મુંબઈમાં રહેતાં હતાં. તેમની સાથે ઓળખાણ કરીને વિદ્યાવતના સભ્ય રીનરિવાલે શીખી લીધા. એણે યુરોપની ઝાલુને અનુકૂળ ગરમ સાડીઓ, પોશાકો અને જોડાણો વસ્ત્રો પણ ખરીદી લીધાં.

મેનાનો પતિ એને આશ્રમમાં ફર રવિવારે મળવા આવતો હતો. રમણલાલનો પત્ની પ્રભે પ્રેમ અર્પડ હતો. માધુભાઈ અને આનંદી-બાઈ એને ઘેર તેડી લાવવા ઘણાં રાજી હતાં. જૂની વાન પણ દુબાર્થ ગઈ હતી. પરંતુ મેના સાવરમતી આશ્રમમાં જઈને રહી હતી. આથી વડીલ છ'છેડાયા હતા. આશ્રમનો શંભુગેજો એમના મનમાં હતો. ત્યાં વર્ણાશ્રમધર્મ પાળવામાં આવતો નહોતો. સર્વણી સાથે હરિજનો એક થઈને કામકાજ કરતા હતા. જાતિભેદ પળાતો નહોતો. મેલેઓની પાસે જેસીને ખાનપાનનો વ્યવહાર આવતો હતો. ત્યાં પાવખાનાં પણ

આશ્રમવાસીઓ વગરશ્રેણે સારા ધરી નાખતા હતા આ ધર્મનો મોટો વિનાશ મુમુક્ષુનાથી સદન થાત તેમ નહોતો એઓ જિંદી હતા એમણે વડુંને પાડી તેજાનનાની દગ્ધાપતને તરછોડી કાઢી આનંદીમાર્ગ અમય જોઈ વાત ગતા હતા, માધુબાઈ એનું સમર્થન કરતા હતા પણ વડીન એ વાતોને બધર તિગ્ગરપૂર્વક ઉડાવી દેતા હતા પરંતુ પુત્રની ખીજ પત્ની કંવાની વડીનની હજીને આ બંને ઉત્તેજન આપતા નહિ મેનાને માટે હજી સાસરાના દગ્ધાજ ખુશ્વા નહોતા

મુમુક્ષુ જતા પડેના ગમણતાવને મેનાએ પોતાનો વિનાશ જવાનો નિયમ જણાવ્યો એ ઉઘાડ ગયો થોડીવાર સુધી એ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ એની આખોમાથી બેનણુ દીપા આસુના પાયા મેના મજબૂત છાતીની હતી છતાં એની આખમા પણ ઝગઝગિયા આની ગતિ પતિપત્ની રચ્યેનો એ ઢરણા તન પ્રમંગ હતો પત્ની ધીમે સાં મેની—

‘આપજો પરખરનો સપૂણ પ્રેમ છે એ- આર્થની તરીકે એ તમને ગરીબ અને મન બંને અર્પણ કર્યા છે પરંતુ તમે તનારી કૌટુંબિક પદ્ધતિ અનુસાર મારો સ્વીકાર કરી શકો તેમ નથી હું પણ વિચિત્ર પ્રાણી છું મેં પત્નિ હવે અત નતાનો આ આખો છે એટલે હવે વાતાવરણ મારા સ્વભાવને હવે અનકૂળ થાત તેમ નથી હું તરંગી છું મને જ્ઞાન, વિનાશ અને પ્રમતિના વિચારો જ હવે આવે છે લો નાણુ સાધીને આ નાશનત દેહનુ માર્થકરુ એવી મારી મનોપ્રમના રહે છે આપણી સ્ત્રીઓમા આરોગ્ય સબધી અતિ શય અજ્ઞાન છે એમનામા રોગો મૂળે મોટે સદન ડરી લેનાની કુટેવ પડી છે એમનો ગાધો બુ નામુક ગહે છે શરીરને કેવી રીતે અરતો અને મકેનતથી ખજાત બનાવવું તે આપણી સ્ત્રીઓ જાણતી નથી રોગોની સામે કેવી રીતે રક્ષણ મેળવવું, આરોગ્યને સુધારવા કેવી દિનચર્યા અને શાંતિચર્યા ગખવી એ એમને આનડતુ નથી એ જ્ઞાન દેના વવાની ઘણી જરૂર છે મારી દષ્ટિ સકચિત હતી આશ્રમના વાતા

પરણમાં મારા વિચારો ઉદાર જન્યા હોય એમ હું ગણું છું. મને આપણી સ્ત્રીઓને માટે હૃદયમાં અત્યંત લાગણી છે. એમના કલ્યાણ માટે રાત્રિદિવસ વિચારો આવે છે. હું એ માર્ગે મારા જીવનનું સાદૃશ્ય જોઉં છું. પણ જ્ઞાન વગર એ માર્ગે મને પ્રદાસ મળતો નથી. જ્ઞાન મેળવવા જાઉં છું. સાથે સાથે સમા બાઈને પણ મળવા જાઉં છું.

મેં મારે માટે ભવિષ્ય નક્કી કરી લીધું છે. મને સ્ત્રીકલ્યાણનાં સ્વપ્નાંઓ આવે છે. મને તમારા ઘરમાં હવે જંધન લાગે છે. હું હવે આકાશનું પક્ષી છું. મને ઘરની સાંકડી જંધિયાર દવામાં ગૂંગળાટ થાય છે. તમારા ઘરનાં જારણાં ખુલ્લાં હોત તો પણ મને આગળ વધવા માટે ત્યાં અનુકૂળ વાતાવરણ નથી. હું ગદત્વાકાંક્ષી છું. મારું હૃદય આ ઘરનાં જંધનો, રીતરિવાજો અને સનાતની જડ આચારવિચારોને અનુકૂળ થઈ શકતું નથી, એટલે હમણાં ત્યાં આવીશ તો પણ રિજાર્ડ રિજાર્ડને મરીશ. મારે જીવવું છે ને મારી બીજી બહેનોને મારે જિવાડવી છે. મારા અંત કરણમાં એ ઢાઢ છે. એ પરા કરવાની મારામાં ધમગ છે.

“તમારી હું આ જન્મે દાસી જ રહીશ. મન-વચન-કર્મથી મેં પરપુરુષની દબ્બા કરી નથી. કરવાના માર્ગ તરફ ધૂણા છે. તમારા પ્રેમથી મારું હૃદય પ્રકુલ્લિત રહે છે. પરંતુ હું અંગત મુખ કરતાં લોકોના મુખને વધારે અંગત્ય આપું છું. જે થોડી બહેનોનાં મારી-રિક દુઃખો ફર કરવા હું શક્તિમાન થાઉં તો મારી જાતને ધન્ય, ધન્ય માનીશ. જીવ્યું સાર્થક માનીશ. મારે માટે બધું વિચારને અંતે આ માર્ગ મેં નક્કી કરી રાખ્યો છે. તમને પણ એક ભલામણ કરું છું. તમારો મારા પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ છે તે હું જરાગર જાણું છું. પરંતુ પ્રેમનો માર્ગ કાંટાથી ભરેલો હોય છે. આપણા પ્રેમ-પંથમાં પણ કાંટા ગળ્યા છે. એટલે આપણે વિયોગમાં જ પ્રેમના પરમ આદર્શને સેવીએ એ જ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. મિલન કરતાં વિયોગ વધારે મેધિરો અને શ્રેષ્ઠ છે. તમારી સ્મૃતિ મારા અંતરમાં અંકાયેલી છે, તે કદી જૂંસાશે નહિ જ,

“ તમે ખીજો વિવાહ કરી લો એજ આપણે સૌને માટે શ્રેય-સ્કર માર્ગ છે. તમે માતાપિતાને સ્વાધીન છો, તમારું જીવન એમને આશ્રયે ઘડાયું છે. પરાવશ્ચળીપણું એ એના બિંદુએ બિંદુમાં રહેલું છે. મનુષ્ય પોતાના ઘડતરના સંસ્કારોમાં ગુલામ બને છે. તમે હવે નવાં દષ્ટિબિંદુઓ એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકશો નહિ. માતાપિતા તમને ખીજો વિવાહ કરાવ્યા વગર છોડવાના નથી. માટે તમે જે કામ અવરય કરવાનું છે તે કરજો. એમાં આનાકાની કરશો નહિ. એજ માર્ગ ઉત્તમ છે. મારી પણ તમને એજ ભલામણ છે. આપણે પરસ્પર એકબીજાની સ્મૃતિ હૃદયોમાં સાચવી તેમાંથી માર્ગ મેળવીએ એજ આપણે માટે હવે ઉત્તમ છે. તમે ખીજો વિવાહ કરશો તેમાં મને ખોટું લાગવાનું નથી, કારણ કે તમારું અંતઃકરણ મારું જ છે એવી મારી હજી માન્યતા છે, એથી મને સંતોષ રહેશે.

“ મારા વિચારો પણ બદલાય એ બનવા લેગ છે. હું ત્યારે મારા આ વિચારોમાં પરિવર્તન લેઈશ ત્યારે ધરની હૃદયો આશ્રય લઈશ. મને કંટુંબના કલ્યાણ માટે પણ ધરની હૃદયો જરૂર દેખાશે તોપણ ત્યાંનો આશ્રય મેળવીશ. ત્યારે મને કેઈ અટકાવી શકશે નહિ, બધાં વિધોને હું દૂર કરી શકીશ એવી મને શ્રદ્ધા છે. પરંતુ સૌથી પહેલાં જ્ઞાનના પ્રકાશની મને આવશ્યકતા લાગે છે. તે મેળવવા હું પશ્ચિમમાં જઈ છું. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વાર્થ માટે નહિ કરવાનો મારો આદર્શ છે. તમે મને ખુશીથી જવાની આજ્ઞા આપો. મારા હૃદયના સર્વે વિચારો નિષ્પાત્તસ બાવે મેં સ્મૃત કર્યા છે, મને તમારી આજ્ઞા વિશેષ ગણી દાસી માનજો. ખીજો પણ મારો કોમ છે કે ત્યારે તમને મારી જરૂર હશે ત્યારે હું તમારાથી દૂર નથી.”

રમણદાસ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. એની આંખોમાંથી આવણુ-બાદરવો વહેવા માંડ્યો. પતિપત્ની બંને ચૂપ રહ્યાં. થોડી વાર કોઈ બોલી શક્યું નહિ. પત્નીએ ફરી બોલવાનું શરૂ કર્યું :

“ જુઓ કવિ ભવમૂર્તિ કહી ગયા છે કે, ‘વ્યત્તિપજતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હેતુર્ન સ્વલુ ચહિરુપાધિન્પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે।

જાણ પદાર્થો અંતરના પ્રેમને જુદો કરી શકતા નથી. બહારની ઉપાધિઓ ઉપર ખરો પ્રેમ આધાર રાખતો નથી. એક બીજી પણ ધિનંતિ છે. સાસુજીને માટે મારા અંત કરણમાં આકર્ષણ છે. એમને વિચારોનો ભેદ હોવા છતાં હું અતિશય મૃદ્ધા અને સન્માનનીય ગણું છું. મને એમના ચરણની રજ લેવાની ઇચ્છા છે. તેઓ જો અહીં આવી દર્શન આપે તો હું કૃતાર્થ થઈશ. મારી અરજ એમને ઠાને પહોંચાડશે. હું આવના રવિવારે સુખર્ષ જઈશ.”

રમણદાસ શનિવારે માતાને તેડી આગ્રમમાં આવ્યો. આનંદી-બાઈના હૃદયમાં નાની વડું માટે ભાવ હતો. એના ગુણોથી એના પ્રત્યે એમને મમતા બંધાઈ હતી. એ પતિથી છાની વડુંને મળવા આવી. સાસુવડુંએ પરંપર હૃદય દાઢવ્યાં. વિદાય વેળાએ મેનાએ સાસુની ચરણરજ લીધી. રવિવારે જવાને સમયે રમણદાસ આવ્યો. તેણે ઠંઠ પૈસાની જરૂર હોય તો આપવા માગણી કરી. પોતાની પાસે અંગત એ હજાર રૂપિયા ભેગા થયા હતા તે લઈ જવા પત્નીને આમ્રદ કર્યો. પરંતુ મેનાએ ના પાડી.

મેના પતિના ચરણમાં માથું મૂકીને પાંચ મિનિટ પડી રહી. પતિએ એને ભેટીને સુખન કહ્યું. તે રડતે ચહેરે આવ્યો ગયો.

૫ : લંડન તરફ

સ્ત્રીમર રાવળપીંડીએ મુંબઈના બારામાંથી લંગર ઉપાડ્યું. મેનાને મૂકવા માટે અમદાવાદથી રમણલાલ આવ્યો હતો. આંત્રમનો એક પ્રતિનિધિ પણ હતો. હળીમળીને મેના સ્ત્રીમર ઉપર ચડી ગઈ. સ્ત્રીમર રાવળપીંડી બહુ મોટી સ્ત્રીમર હતી. એનું તૃતક પણ બહુ મોટું અને લાંબું હતું. મેના તૃતક ઉપર જીભી રહીને સ્ત્રીમરની રવાનગી જોતી હતી. સ્ત્રીમર મુંબઈનું બારું છોડી સાગરમાં આગળ વધી. આખું શહેર આ મોટા બારકસમાં વસ્યું હતું. સ્ત્રીમરમાં અનેક માળો હતા. એ પાણીમાં રહે શીટ ઊંડી હતી. એ આખી પોલાડના ખોખાની બનાવેલી હતી. નીચલા માળ અથવા તૃતક ઉપર કેબિનોની લાંબી હારો હતી. તેની પાછળ એંગ્લિનરમમાં સ્ત્રીમર ચલાવવાનાં યંત્રો ગોઠવ્યાં હતાં. કેબિનોની પડખે હનનની ફુકાન હતી. તેમાં પૈસા લઈ હનનમત કરાવવાની અને વાળ કપાવવાની સગવડ હતી. એની નજીકમાં ટોપીઓ, ખૂટ, મીઠાઈ અને બીજા અનેક પદાર્થો વેચવાની ફુકાન ત્યાં હતી. એની સામે ડોકટરની કેબિન હતી. એટલે પ્રવાસીઓને જોઈતી વૈદકીય મદદ પણ મળી શકતી હતી.

જમવાનો મોટો ઝોરડો સ્વચ્છ સફેદ કપડાં બિછાવેલાં ટેબલોથી ગોઠવાયેલો હતો. એકી સાથે ૪૦૦-૫૦૦ માણસો જમી શકે એવો એ વિશાળ હતો. તેના ઉપર કાચનાં વાસણો અને છરીકાંટા મૂક્યા હતા. વચમાં ફૂલોના તોરા પણ મૂક્યા હતા. રાત્રિના સમયે વોગળીના પ્રકાશથી આખો હોલ ઝગમગી ઊઠતો હતો. આ સિવાય સ્ત્રીમર ઉપર પણ બેસવાનો મોટો હોલ હતો. તેમાં સંગીતનો પણ લાભ

મળતો હતો. કસરત માટેનો પણ આરડો હતો, તેમાં કસરતનાં સાધનો હતાં. નાહવાને માટે પણ કંતાનનો મોટો કુંડ રાખેલો હતો. સ્ટીમરમાં રેડિયો હતો. સમાચાર સાંભળવાની પ્રવાસીઓને સગવડ હતી. એક નાની લાયબ્રેરીમાં અંગ્રેજી નવલકથાઓનો સારો સંગ્રહ હતો. પ્રવાસીઓને એ વાંચવા મળી શકતો હતો. રોજના સમાચાર બોર્ડ ઉપર લખાતા હતા. સ્ટીમરમાંથી તારો પણ મૂકી શકાતા હતા.

સ્ટીમરના તત્કાલ ઉપર સૌ પ્રવાસીઓ પોતપોતાની ડેકચેરો (કંતાન-ખુરશીઓ) ગોઠવવા મંડી ગયા. મેનાએ પોતાને માટે સાથે આણેલી કંતાન-ખુરશી ગોઠવી દીધી. સાગર નદન શાંત હતો. સ્કેન્ડેનેવિયન, અનુકૂળ અને અહ્મદાદાયક પવનની લહેરો આવતી હતી. મેનાને આ પવન સ્ફૂર્તિદાયક માત્રમ પડ્યો. એનો ખોરાક નિરામિત હતો. તે માટે એણે સ્ટીમર સાથે ખાસ ગોઠવણ કરી હતી. તે પોતાની કેબિનમાં ખાવાનું મંગાવીને ખાતી હતી. એખા, દાળ, શાક, ઠંઠી, ફળફળાદિ, બિસ્કિટ અને બીજા નિરામિત પદાર્થો મેના ખોરાક તરીકે લેતી હતી. દૂધ પણ ત્યાં મળતું હતું.

સ્ટીમર ઉપર યુરોપિયનો વિશેષ પ્રમાણમાં હતા. પ્રવાસમાં વર્ણદ્વેષ ચાલ્યો જાય છે. સૌ હળીમળીને વર્તે છે. હિંદી ઉતારઓ પણ પ્રમાણમાં ઠીક હતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ બેરિસ્ટર અને સિવિલ સર્વન્ટ્સ થયા પ્રવાસ કરતા હતા. તેમાં એ ગુજરાતી યુવકો હતા. એક પારસી કુટુંબ પણ યુરોપની યાત્રાએ જતું હતું. એક મુંબઈના ગુજરાતી મિત્રમાત્રિક પણ યુરોપના પ્રવાસે જતા હતા. એક પારસી ખાનુ વિદ્યાર્થી જર્યાઈ મહેતા પણ વધારે અભ્યાસ માટે વિદ્યાપત્ર જતાં હતાં. મેનાનો સ્વભાવ મળતિયો હોવાથી સૌની સાથે તે હળીમળી ગઈ. તેમાં પણ જર્યાઈ મહેતા સાથે એને મિત્રતાનો સંબંધ બંધાયો હતો. ગુજરાતી મિત્રમાત્રિકનાં પત્ની સુશીલાબહેન પણ સંસ્કારી બાઈ હતાં. એમની સાથે વાતો, વાચન ને દરવાદરવામાં મેનાનો સમય આનંદથી વ્યતીત થાવા લાગ્યો. સ્ટીમર ઉપર પણ ક્યારેક નાટક થતાં, ક્યારેક જલસા થતા. ચારે તરફ જાણી બાંધીને

એક દિવસ ક્રિકેટ પણ રમાઈ હતી. એકાદ બાપણ પણ થયું હતું. નાચ તો વારંવાર થતા પણ હિંદીઓ એમાં ભાગ લેતા નહિ. મેના ઘણો વખત એક હિપર પસાર કરતી હતી. એને દરિયો લાગ્યો નહિ.

મુંબઈ મૂક્યા પછી પાંચમે દિવસે એડન આગ્યું. સ્ટીમર અહીં થોડા કલાકો થોભવાની હતી. મેના જરૂર મહેના સાથે બોટમાં બેસીને કિનારે જઈ શહેર જોઈ આવી. એડન સૂકો ગરમ પ્રદેશ છે. વરસાદ માત્ર બેત્રણ ઇંચ પડે છે. પર્વતોનાં ટાંકાંઓમાં પીવાનું પાણી સંઘરી રાખે છે. સ્ટીમર 'રાવલપીન્ડી' હવે રાંતા સમુદ્રમાં સફર કરતી હતી. અરબસ્તાનનો ઉજ્જડ પર્વતમય પ્રદેશ સ્ટીમરના એક હિપરથી દેખાતો હતો. માર્ગે લો સુધી એકેય વૃક્ષ દેખાતું નહોતું. ગરમી અસહ્ય હતી. સ્ટીમર સુવેજ બંદરે પહોંચી. અહીંથી સુવેજની નહેરમાં ધીમી ગતિથી સ્ટીમરે પ્રવેશ કર્યો. 'રાવલપીન્ડી'ને પસાર થવા દેવા બીજી એક સામી સ્ટીમરને એક ખૂણે બાંધેલી મેનાએ જોઈ. નહેર સાંકડી છે. રાત્રે પોર્ટસાઈડ આગ્યું. અહીંથી સ્ટીમરમાં ઠાકસો લેવામાં આવ્યો.

પોર્ટસાઈડ છોડ્યા પછી હવા ઠંડી થતી ગઈ. પાંચ દિવસ પછી સ્ટીમર માસેલ્સ બંદરે પહોંચી ગઈ. આ સ્થળેથી ઘણાખરા પ્રવાસીઓ સાથે મેના પણ ક્રાન્સમાંથી રેલવે માર્ગે લંડન તરફ રવાના થઈ. સ્ટીમર સ્પેનના કિનારાથી જિઆસ્ટર થઈને બિસ્કેના અખાત મારફતે ઇંગ્લેન્ડ જનારી હતી. પણ તેને એક અણવાડિયું વધારે લાગે તેમ હતું. માસેલ્સના ક્રાન્સ બંદરેથી એક ખાસ ટ્રેન એમને લઈ રવાના થઈ. ક્રાન્સમાં ઉત્તર દિશા તરફ ટ્રેન પ્રવાસ કરવા લાગી. ઇંગ્લિશ ખાડી ઓળંગવા માટે એમને ફરીથી નાની સ્ટીમરમાં બેસવું પડ્યું. ડોવર બંદરે મેના બિતરી. મદનલાલ સામે આવ્યા હતા. દશ વરસે બાર્મિંગ્હમ મળ્યાં. મદનલાલ લગભગ અંગ્રેજ બની ગયા હતા. બહેનને એમણે હિમજાભેર આવકાર આપ્યો. અહીં ટ્રેનમાં બેસી બંને થેમ્સ નદીનો પુલ ઓળંગ્યો. ટ્રેન લંડનના—જગતમાં

સૌથી વિશાળ—સ્ટેશને આવી પહોંચી. એક દિવસ લંડનમાં રહીને બાઈબિલેન ડો. લાલના વસવાટના શહેર ટોરકવે તરફ જવા રવાના થયાં.

આઠ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી પછી ટોરકવે શહેરના સ્ટેશને બાઈબિલેન જનરો. ત્યાંથી આ બન્ને એક કેળ (થોડાગાડી) કરીને પોનાને ઘેર આવ્યાં. મદનલાલે બારણા ઉપરની ચાંપ દબાવી ઘંટડી વગાડી. દરવાજે ઊઘડ્યો. નાના બગીચામાં એક મહિલા એમની સામે આવી. પચીસ વરસની એની ઉંમર હતી. બહેણે તાગુનું ચુક્કાબ હોય એવું એનું મુખ પ્રકુલ્લ અને પ્રસન્ન હતું. મદનલાલે બહેનની બાબી સાથે ઓળખાણ કરાવી. સૌ અંદર ગયાં. નાના પ્રમોદ અને વીણા સાથે એની દોહની ઓળખાણ મોડેથી કરાવી. બેત્રણ દિવસમાં તે બાળકો દોહની સાથે દળી ગયાં. ‘આન્ડી’ કહીને પ્રેમ અને શિસ્તથી વહાલસેયાં બાળકો મળતાં હતાં.

મેનાએ થોડા દિવસો બાઈ સાથે ગાળ્યા. એણે અંગ્રેજી જીવનનો અનુભવ લીધો. અંગ્રેજી સારા કુળનો સ્ત્રીવર્ગ ઠેકો સશક્ત, શિસ્તબદ્ધ, સૌંદર્ય, સંસ્કાર, સુશિક્ષિતતા અને નિષ્કામતા ધરાવતો હતો તે એણે જોયું. મોડ બહુ પ્રેમાળ સ્ત્રી હતી. એણે મેનાની સાથે બહુ જ મધુર સંબંધ બાંધ્યો. મેનાના આગ્રહથી મદનલાલ એને લંડનમાં એક મોટી વૈદ્યકીય શાળામાં દાખલ કરી આવ્યા. મેના ખૂબ એકામ ચિત્તથી અભ્યાસ કરવા લાગી.

મેનાએ બ્રિટિશ સમાજનું મુદ્દમભાવથી અવલોકન કરવા માંડ્યું. ત્યાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ ભાવવાળો સમાજ પણ એણે જોયો, અને પતિત, અધમ ભાવ પણ પુષ્કળ જોવામાં આવ્યો. ઉચ્ચ આદર્શ, મુસંસ્કૃતિ, ચેતન અને પ્રગતિશીલતા એના જોવામાં આવ્યાં. સાથે અત્યંત ગરીબાઈ, ગુનેગારવૃત્તિ, દારૂના દૈસનો વિકાસ ને કનિષ્ઠ રોગી જીવન પણ એણે જોયાં. પરંતુ અકંદરે બ્રિટનનો મધ્યમવર્ગ અતિશય સશક્ત, પ્રગતિશીલ, લક્ષિત કળાઓનો ઉપાસક અને સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલો જોવામાં આવ્યો. મેનાના અવલોકનમાં જણાયું કે બ્રિટનમાં શિક્ષણનો અતિશય વિકાસ છે. પ્રજાની સ્ત્રીઓમાં પણ ૯૭ ટકા, સ્ત્રીઓ અક્ષરગત ધરાવે છે. હિંદમાં ચાર

ટકા સ્ત્રીઓ પણ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી નથી.

બ્રિટનમાં આરોગ્યનો અતિશય વિકાસ છે. લોકો સશક્ત અને દીર્ઘજીવી છે. ત્યાં પ્રજના દરેક માણસનું સરેરાશ આયુષ્ય ૫૭ થી ૫૮ વરસની ઉંમરનું છે. હિંદમાં પ્રજના દરેક માણસનું સરેરાશ આયુષ્યનું પ્રમાણ ૨૬ વરસનું આવે છે.

બ્રિટનની વસ્તી ૪૫ કરોડની છે. પરંતુ જગતની ૬ વસ્તી અને ૬ જમીન ઉપર એનું રાજ્ય ચાલે છે. હિંદની ૩૯ કરોડ પ્રજ એના શાસન નીચે છે. એ પ્રજ અત્યંત સાહસિક, શક્તિશાળી અને પ્રગતિશીલ છે. એણે પોતાનાં ઉદ્યોગ, સાહસ અને શૌર્યથી જગતમાં સૌથી મોટું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે. એને સામ્રાજ્યને ચૂસવાની શ્રેષ્ઠ કળા આવડે છે.

અંગ્રેજો અતિધનવાન પ્રજ છે. આખી પ્રજની સરેરાશ લઘુએ તો મનુષ્યદીઃ વાર્ષિક સરેરાશ પેદાશ (શ. ૧૨૦૦) જોટલી આવે છે. જ્યારે હિંદીની પેદાશ વાર્ષિક સરેરાશ વ્યક્તિદીઃ માત્ર શ. ૫૦ આવે છે.

બ્રિટનનાં શહેરો વિશાળ, સમૃદ્ધ અને ઉદ્યોગોથી ભરેલાં છે. એક લંડન શહેરની વસ્તી ૯૨ લાખ જોટલી છે. શહેરોમાં જન-જનના પાકા પદાર્થો જનાવવાનાં લાખોમાં યાંત્રિક કારખાનાંઓ છે. અંગ્રેજો પરદેશીઓ પાસેથી કાચો માત્ર મેળવી તેની પાકી વસ્તુઓ બનાવીને મોટે નફે પરદેશોને વેચી સારી સમૃદ્ધિ મેળવે છે. યંત્ર-વિદ્યા, રસાયન, વિદ્યુત અને સંઘર્ષશક્તિથી સરસ પાકી વસ્તુઓ એ લોકો બનાવી શકે છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં એ આગળ વધેલી શક્તિ-શાળી પ્રજ છે.

બ્રિટિશ પ્રજએ પોતાનું આરોગ્ય ખૂબ સુધાર્યું છે. ગામડાંઓ પણ સ્વચ્છ અને સુંદર છે. શહેરોમાં પણ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ભારે પ્રગતિ કરવામાં આવી છે. આજણે ત્યાં હિંદમાં પ્રજનું સામાન્ય મરણપ્રમાણ જ્યારે એક હજારે ૨૪.૫ મનુષ્યો જોટલું આવે છે, ત્યારે બ્રિટનમાં સુખ શાંતિ વધારીને આરોગ્ય સુધારી ૧૦૦૦ મનુષ્યો

પાછળ માત્ર ૧૨.૫ જેટલું જ મરણપ્રમાણ લાવી શકાયું છે. એ હિંદથી બરાબર અધું છે.

અંગ્રેજ પ્રજાએ બાળમરણનું પ્રમાણ અત્યંત ઘટાડી દીધું છે. દેહસો વરસો પહેલાં હિંદ જેટલું જ બપેંકર બાળમરણનું પ્રમાણ બ્રિટિશ પ્રજામાં હતું. હવે શાસ્ત્રીય ઉપાયોથી ખૂબ ઘટાડી દેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ૧૦૦૦ બાળકો પાછળ એકસો જેટલું મરણ-પ્રમાણ છે, આપણે ત્યાં ૪૦૦ થી ઉપર છે.

હિંદમાં યુવાન સ્ત્રીઓ સુવાવડોમાં અતિથય મોટા પ્રમાણમાં મરણ પામે છે. ખ્રિસ્તમાં આપણા પ્રમાણમાં સરેરાશ અર્ધી સ્ત્રીઓ સુવાવડોમાં મરે છે. ત્યાં શાસ્ત્રીય ઢંગનાં અને સ્વચ્છ મુંદર સુવાવડ-ખાનાંનો લાભ ગરીબ સ્ત્રીઓને પણ મળે છે.

હિંદમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ બહુ ધીમો છે. હિંદમાં શહેરોમાં માત્ર ૧૧ ટકા પ્રજા વસે છે. ગામડાંઓમાં ૮૯ ટકા વસે છે. ખ્રિસ્તમાં ૨૦ ટકા પ્રજા ગામડાંઓમાં વસે છે, અને ૮૦ ટકા શહેરોમાં વસે છે. ઉદ્યોગો શહેરોમાં છે, આથી ત્યાં વસ્તી ઘણી વધી ગઈ છે.

હિંદની પ્રજાના ૪.૬૭ ટકા ભાગ રૂઝે જાય છે. ખ્રિસ્તની પ્રજાનો ૧૮.૮ ટકા ભાગ રૂઝે જાય છે. હિંદમાં દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ રૂ. ૨૨.૭ દર વરસે સરેરાશ સરકાર ખર્ચે છે, ખ્રિસ્તમાં દર બાળક પાછળ દર વરસે રૂ. ૧૭૨ ખર્ચાય છે.

આપણે વેપારમાં પણ કેટલા પછાત છીએ? આપણી પ્રજાની સરેરાશ લેતાં વ્યક્તિદીઠ આપણે વેપાર રૂ. ૧૭ જેટલો આવે છે. ત્યારે દરેક અંગ્રેજના વ્યક્તિદીઠ વેપારની સરેરાશ કિંમત રૂ. ૫૬૭ આવે છે. વેપારમાં આપણે ખૂબ પછાત છીએ.

આપણાં બંદરોમાં દર વરસે સરેરાશ ૧૧ કરોડ ટનની સ્ટીમરો માત્ર લઈ આવડન કરે છે. ખ્રિસ્તમાં સરેરાશ ૧૬૧ કરોડ ટન એટલે આપણા કૂટનો ૧૧ ગણો વધારે છે.

હિંદની વસ્તી ૩૬ કરોડ છે. ખ્રિસ્તની માત્ર ૪૧ કરોડ છે. હિંદની પ્રજાની મિલકતોની કિંમત રૂ. ૧૫,૦૦૦ કરોડની ગણાય છે.

બ્રિટિશ પ્રજાની મિલકતોની કિંમત રૂ. ૩૦,૦૦૦ કરોડ ગણાય છે. આપણા કરતાં એવડી કિંમતની મિલકતો નાનું બ્રિટન ધરાવે છે.

મેના રજના દિવસો (વેકેશન)માં બ્રિટનની ગુદીગુદી લોકકલ્યાણની સંસ્થાઓ જોવા જતી હતી. આ ધનવાન પ્રજા લોકકલ્યાણનાં ખાતાઓ પાછળ કેટલી મોટી રકમો દર વરસે ખર્ચે છે! અંગ્રેજ સરકારે દિનપ્રતિદિન લોકકલ્યાણનાં ખાતાઓમાં વિશેષ મોટી રકમો ખર્ચવા માંડી છે. થોડાં વરસો ઉપર ઈંગ્લેંડમાં ગરીબ દીન દુખી અને મજૂર વર્ગો માટે અત્યંત કષ્ટમય સમય હતો. એમનાં ઘરો ગંદાં, અસુખાકારીભર્યાં અને ગીચ વસ્તીવાળાં હતાં. એક ઓરડામાં પંદરવીસ માણસો રહેતાં હતાં. એમના રસ્તાઓ સાંકડા અને ગંદા હતા. હવે એમાં મોટો સુધારો થયો છે. સરસ નાનાં મકાનો બંધાયાં છે. ચકોરોને ખૂબ વિસ્તારમાં ફેલાવી નાંખવામાં આવેલાં છે. સારા સ્વચ્છ પાકા રસ્તાઓ બંધાયાં છે. હોસ્પિટલો, સુવાવડખાતાંઓ, બાળગૃહો, લાયબ્રેરીઓ કેકેકેલાણે બાંધવામાં આવેલાં છે. ધનવાનો ઉપર કરો વધારીને ગરીબોને રાકત આપવામાં આવી છે. ધનવાનો અને જમીનદારો હવે મોટા કરો આપે છે.

બ્રિટન એ ધનવાનોનો દેશ છે. બ્રિટનની અર્ધી ટકા પ્રજા તેા અત્યંત ધનવાન છે. સર્વે સત્તા, શક્તિ ધન અને શાસન એ અર્ધી ટકાની મુઠ્ઠીમાં છે. આ અર્ધી ટકા પ્રજા હવે ગરીબોની રાકત તરફ વળી છે. બાળકો અને વિધવાઓને પેન્શન અને આરોગ્યબંધા માટે ત્યાંની સરકાર દર વરસે ૧૪૩ કરોડ પાઉંડ એટલે ૧૮૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ સિવાય પેન્શનો અને આરોગ્યબંધા ખાતે ૬,૯૭,૯૫૪ વૃદ્ધ પુરુષો અને ૯,૯૬,૯૫૪ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને સરકાર ૬૦ કરોડ રૂપિયા દર વરસે આપે છે. અપંગો અને અંધોને પણ સરકાર ફરજિયાત પેન્શનો આપે છે. આ સિવાય એકારોને નિભાવવા સરકારે એકાર વીમા યોજના કાઢી છે. તેમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. આ ગરીબોને નિભાવવા અંગ્રેજ સરકાર દર વરસે ૬ થી ૭ અબજ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ સિવાય ઉદાર પેરોપકારી ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ વગવાળાં મંડળો સ્થાપીને શિક્ષણ, બાળઉચ્છેર અને

ગરીબોના કલ્યાણ માટેનાં ખાતાંઓ પાઠન પુસ્તકન પૈસા વિત્રાયન-માં ખર્ચે છે.

મેનાએ લંડન અને બીજાં શહેરોના પ્રવાસ કરી આવાં ઘણાં ખાતાંઓનું ચારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. લંડનના એક બાળશૃદ્ધની એજે મુક્તાકાન લીધી. એ બાળશૃદ્ધમાં ૭૦૦ નવારસાં નાનાં બાળકોને પાળવામાં આવતા હતાં. આમું ખાતું ત્વચ્છતા અને મુઘડતા દેખાડતું હતું. બાળકોને માટે દાઢીઓ એમને મુઘડતા બરેલી ટેવો શીખવતી હતી. બાળકોને માટે ડોક્ટર હતા. એવનો વિકાસ થાય તેવો ખોરાક અપાતો હતો. એમને રમવા માટે રમકડાં હતાં. જેવા માટે ચિત્રો હતાં. એ સરંથા અત્યંત સુવ્યવસ્થા, નિયમિતતા અને આરોગ્યના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતી હતી. બાળકોને પ્રસન્ન રાખવામાં આવતાં હતાં.

મેનાએ જુદાં જીએને માટેની સંસ્થાઓ જોઈ. એમની વૃદ્ધ-વસ્થામાં એમને જરા પણ નક્કીક ન પડે એવી સુવ્યવસ્થા જોઈ. એમને મરતુ પ્રમાણે વસ્ત્રો મળે અને એમને આરોગ્યવર્ધક ભોજન મળે એવો સુપ્રતંધ કરવામાં આવ્યો હતો. અપંગો માટેના આશ્રમમાં પણ એ જ સુવ્યવસ્થા, સુવડતા અને નિયમિતતા જેવામાં આવી. એઓ આનંદઉત્સાહમાં રહે એ જ રીતે કામકાજ ચલાવવામાં આવતું હતું. ઘેસા અને દીવાના માણુમેની સાળાઓમાં પણ એ જ શિસ્ત અને નિયમનથી કામ લેવામાં આવતું હતું. ‘મેન્ટ બનીડ’ હોમ’ કરીને નવારસાં બાળકોને પાળવાની સંસ્થાની વિચાળતા અને સુવ્યવસ્થાએ એને આશ્ચર્યમાં નાખી દીધી.

મેના પોતાના સમયનો જરાજર ઉપયોગ કરતી હતી. તે સારો અભ્યાસ કરી એને માટે પુષ્કળ વાંચતી હતી. વિત્રાયતમાં શોખીનો અને મોજમગ્ન બોગવનારને માટે ભારે સાધનો છે. પૈસા ઉઘાવનારાએની માટે તો એ અનુકૂળ પ્રદેશ છે. દિંદના ઘણા વિત્રાયીઓ વિત્રા મેળવવાને જદ્દે મૌજશોખને માર્ગે ચઢી જાય છે. પરંતુ મેના તો પોતાની આદર્શસિદ્ધિને માટે વિત્રાયન ગઈ હતી. એને એકેએક

કલાકનો સદુપયોગ કરવો હતો. એને અભ્યાસ, અવલોકન, પ્રવાસ, વાચન અને મનન પ્રિય હતાં.

મેનાએ લંડનની મહાન હોસ્પિટલો જોઈ. ત્યાં હજારો દરદીઓને સુવ્યવસ્થા, સુચડતા, સ્વચ્છતા અને સગવડો સહિત રાખવામાં આવે છે. તેમાં દરદીઓની પીડા શમાવવા માટે દવાઓ, પાટાપિંડીઓ, શસ્ત્રક્રિયાઓ, શોક, વીજળીક સાધનોનો જડોગો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સૌ દામ નિયમિત અને શિસ્તગદ થાય છે. મેનાએ સ્ત્રીઓ માટેની હોસ્પિટલોનું પણ અવલોકન કર્યું. વૈદ્યકના અભ્યાસી તરીકે એના પ્રોફેસરની ચિઠ્ઠીથી એને સર્વત્ર પ્રવેશ મળતો હતો.

વિસ્તારતા લોકો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રસાયન, યંત્રો, વિદ્યુત, કળાકૌશલ્ય, સાહસ, પરાક્રમ, મુત્સદ્દીગીરી સૌમાં જગતમાં આગેવાન દરજ્જે ભોગવે છે. લંડન શહેર આખા જગતની શરાશીનું મધ્યબિંદુ છે. આ સઘળું શિટનને પોતાના જળવાન સાગરમનવારોના કાંકજાના જળથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. શિટનના લોકોમાં મેનાએ મોટા ગુણો સાથે દુર્ગુણો પણ જોયા. એ લોકો ભારે દારૂ પીનારા છે. નારિતકો પણ વધતા જાય છે. સુધરેલા મુનાઓ પણ ઘણા થાય છે. પછાત પ્રજાઓને ચૂસીને અંગ્રેજો સમૃદ્ધ બને છે. તે લોકો જગતના શ્વાર્થી છે. પોતે બીજાઓની મહેનતમાંથી ફાયદો ઉઠાવતાં જાય છે. બધી રીતે અંગ્રેજ પ્રજા સશક્ત, જાગ્રત અને, તેજસ્વી પ્રજા છે, એ મેનાએ પોતાના અવલોકનથી જાણ્યું.

૬ : સ્વદેશમાં

મેના ચાર વરસ યુરોપમાં રહી. એણે બાળજન્મ, બાળઉછેર અને સ્ત્રીરોગોની સાથે વૈદ્યની ઊંચામાં ઊંચી પદવી મેળવી લીધી. એ પદવી મેળવ્યા પછી મેના ફ્રાન્સ, ઇટાલી, ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની, નોર્વે, સ્વીડન વગેરે યુરોપના દેશોમાં જે માસ પ્રવાસ કરી આવી. એને કુલ દસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. પિતાની બેગી થયેલી સંપત્તિમાંથી એ ખર્ચ એણે ભાઈની સંભાળિથી કર્યો હતો. પિતાના વીસની રૂએ પિતાની મિલકતના બે ભ્રમભાગે માલિક હતાં. મેનાને પોતાની ભાભી મોડ. અને તેનાં બાળકો સાથે ઘણું ગમી ગયું. ભાઈ-એ એને પોતાની કારકાર્દિ ઈંગ્લેન્ડમાં જ જમાવવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. એના જ શહેરની હોસ્પિટલમાં મેનાની નિમણૂક થઈ શકે તેવી સગવડ શક્ય હતી. પરંતુ મેનાના ડોઝ પોતાના સ્વદેશની સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના હતા.

રમણજ્ઞાતના, પત્રો આવતા હતા. પ્રથમ દર મેક્કમાં પત્ર આવતો હતો. ચાર માસ પછી રમણજ્ઞાતે પોતાનું સગપણ થવાના સમાચાર આપ્યા હતા. જે મહિના પછી પોતે બીજી વાર વિવાહ કર્યા છે તેના ખગર એણે લખ્યા હતા. પાછળથી કાગળો આવતા બંધ થયા હતા. જ્યાં નહિ ફરવાથી મેનાએ પણ કાગળો લખવા બંધ કર્યા હતા. આગ્રમમાંથી નિયમિત દર માસે કાગળ આવતો હતો.

મેનાએ બહુ ઊંચી ડોક્ટરી પરીક્ષા પાસ કરી હતી. એને પ્રથમ થોડો અનુભવ મેળવવા માટે સરકારી નોકરીની જગ્યા હોવાની સલાહ મળી. લંડનની હિંદી પ્રધાનની ઓફિસમાં એણે અરજી કરી. એને

અલ્લાહાબાદની હોસ્પિટલમાં મદદનીશ ડોક્ટરની જગ્યા મળી. એનો શરૂઆતનો પગાર રૂ. ૪૦૦ નો હતો. પરંતુ વિદ્યાવતની ઊંચી વૈદ્યકીય પરીક્ષા પસાર કરેલી હોવાથી એના બવિધ માટે સારા સંયોગો હતા. પરંતુ એના નોકરી કરી પૈસા, સત્તા અને આગરૂનો શોખ ધરાવતી નહોતી. એને તો સેવાભાવથી કામ કરવું હતું. એટલે અનુભવ મેળવવા પ્રતી જ નોકરી કરવા ધારણા હતી. એક વરસ સુધી એણે અલ્લાહાબાદની હોસ્પિટલમાં આસિસ્ટન્ટ સર્જન તરીકે કામ કરી અનુભવ મેળવ્યો. પછી એક વરસ સુધી એક મોટી મિશનરી હોસ્પિટલમાં કામ કર્યું. ત્યાં છ માસ સુધી હંગામી મુખ્ય ડોક્ટર તરીકે આખી હોસ્પિટલનો ચાર્જ મિમીસ એના પાસે હતો. સરકાર તરફથી એની સરસ કામગીરી અને ઊંચી પદવીઓ જોઈને મોટો ડોક્ટરો અધિકાર આપવાની માગણી થઈ, પરંતુ તેણે આમાર સાથે સ્વીકારી નહિ. એને જન્મભૂમિની સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના મનોરથો હતા.

મહાત્માજીને એના મળી આવી. એમની સચના પ્રમાણે બે વરસો સુધી હોસ્પિટલોનો અનુભવ એણે મેળવ્યો. મોટી હોસ્પિટલોનું તંત્ર ચલાવવું એ સહેલું કામ નથી. જાતઅનુભવ વગર એ કામ આવડતું નથી. હોસ્પિટલના અર્થસામનો મેળ મેળવવો એ મુશ્કેલીનું કામ છે. હજારો વસ્તુઓની એ સંસ્થામાં જરૂર પડે છે. એનું સુયોગ્ય નિયમન, ગિરનપાલન એ સર્વે અનુભવી લેવું પડે છે. એનાએ એ સર્વે અનુભવ મેળવી લીધો.

એ હવે અમદાવાદ આવીને રહી. એની પાસે બે વરસનો પગાર ભેગો થયો હતો. એણે એક મોટું મકાન બાંડે લીધું. તેમાં હોસ્પિટલનો સામાન વસાવવો શરૂ કર્યો. શરૂઆતમાં ખર્ચો દૂકો રાખવાના ધરાવાથી માત્ર પાંચ ગિજાનાં રાખવામાં આવ્યાં. તેમાં એક ગિજાનું ગરીબોને માટે મફત રાખવામાં આવ્યું હતું. મહાત્માજીની આજ્ઞા હતી કે આ સંસ્થાએ શરૂઆતનું ઘોડું કરજ કર્યું હતું તે ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી જીવું દરજ કરવું નહિ. આ સંસ્થા આર્થિક સંધરતા ઉપર ચલાવતી. ડૉ. મિસીસ એના જે કાંઈ પ્રાઇવેટ

પ્રેક્ટિસ કરીને કમાવ તે સર્વે. આ સંસ્થાના સંચાલન પાછળ ખર્ચવું. ધીમે ધીમે આ ઔપધાન્યની પ્રગતિ કરવી. બાપુજીની મૃત્યુનાથી એક ધનવાને દોરિષ્ટકનાં સાધનો માટે રૂ. ૨૫૦૦૦) વગર વ્યાજે ધીરો. આથી ડૉ. ગિરીસ મેનાના પગમાં જોર આવ્યું. એણે જોઈનાં સાધનો મંગાવ્યાં. કમ્પાઉન્ડર અને નર્સ રાખી લીધાં. પોતાના માટે કન્સલ્ટીંગ રૂમ, ડિસ્પેન્સરી વગેરે રાખ્યાં. શરૂઆતમાં સ્ત્રી-પુરુષો સૌ દરદીઓને માટે સગવડ હતી. પરંતુ પાછળથી માત્ર સ્ત્રીઓ માટે જ સર્વે સગવડો વિસ્તારવાની ઇચ્છા હતી.

અમદાવાદના પ્રખ્યાત રસ્તા ઉપર ડૉ. ગિરીસ મેનાનો કન્સલ્ટીંગ રૂમ અને દોરિષ્ટક આવેલાં હતાં. મેના વ્યવસ્થા અને ચિકિત્સા બંને ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપતી હતી. પોતાની અંગત દેખરેખ વગર કોઈ કામ સારું થતું નથી, એ વાત એ સારી રીતે જાણતી હતી. મેના માણસો પાસે કામ લેવાની હુકિઓ જાણતી હતી. પોતે સાથે કામે લાગવાથી દરેક જણ સરસ કામકાજ કરતું હતું. સ્વચ્છતા શુભડતા એ દોરિષ્ટકનું શૂણ્ય છે, એ વાત મેના સારી રીતે પોતાના હાથ નીચેના માણસોના મગજમાં દસાવતી હતી. મેનાના રસ્તામાં અનેક પ્રસોબનો આવતાં હતાં, પરંતુ એ પોતાના નક્કી કરેલા માર્ગથી પણ ચલાવમાન થતી નહોતી.

રમણલાલ દોરિષ્ટકમાં મળવા આગ્યા. મેનાએ સાંજે એમને આ માટે નોતર્યા હતા. એણે એક આર્થ સ્ત્રોને છાજે એવી રીતે પતિને આવકાર આપ્યો. છ વરસે એ પતિને મળી હતી. એણે બધું જ પ્રેમથી પતિની સાથે વાતચીત કરી. સૌના કુશળસમાચાર પૂછ્યા. પતિને કુશળ જોઈ તે ખુશી થઈ.

“કડો, માતૃત્રી કેમ છે? એમને એક દિવસ અડી ન લાવો? હું એમને જુલો નથી.”

“માતૃત્રીની તળિયત આગળ જેની સારી રહેતી નથી. છતાં ધરતું કામકાજ તો એ જ કરે છે. હું તેમને કહીશ.”

“પિતાત્રી કેમ છે? હવે નિવૃત્ત થયા કે કેમ?”

“પિતાશ્રી કદી ઉપાધિ મૂકે તેમ છે? તબિયત પણ સારી રહે છે.”

“માધુભાઈ કેમ છે? એઓ તો હવે ઘરના સુકાની થયા હશે?”

“માધુભાઈએ અમદાવાદમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. ખીછ એક મિત્ર તેમણે બનાવી છે. એની વ્યવસ્થા માધુભાઈ કરે છે. જૂની મિત્રનું કામ મને સોંપ્યું છે. અદ્યતન સામાન્ય દેખરેખ એમની છે.”

“લક્ષ્મિનાભાબી અને બાળકો?”

“લક્ષ્મિનાભાબી હવે ઘરના જુદા ભાગમાં રહે છે. પરંતુ માતૃશ્રીશ્રી અત્યંત રજાં છતાં એવી જ મીઠી હાંપડી છે. લક્ષ્મિના ભાબીની મોટી દીકરી સરલા તો પરણી પણ ગઈ છે. એને બાળક આવવાનું છે. ‘શરદ મેટ્રિક પાસ થયો છે. મધુરી આવતી સાક્ષ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસશે. વિનોદ હજી તરૂન નાનો છે.”

“ધનવંતભાઈ અને માતૃશ્રીશ્રી? એમને શું બાળકો છે?”

“તેઓ પણ જુદાં રહે છે. ધનવંતભાઈ તો લહેરીવાલા છે. એમને એક પુત્ર અને પુત્રી છે.”

“હવે મારી નાની બહેનના સમાચાર આપો.”

“કોણ કાન્તાના? તમે જાતે પૂછજો.”

“ખુશીથી પૂછીશ. પણ મને ‘તમે’ કહીને સંબોધો નહિ. હું તમારી પત્ની છું, એ દક્ષ કોઈ દિવસે હું જનો કરીશ નહિ. મારી નાની બહેનને શું બાળકો છે?”

“મેટા પ્રસાદ ત્રણ વરસનો છે. સુબગા એક વરસની છે.”

“મારે બાળકોને અને કાન્તાને મળવું છે.”

“માતૃશ્રીની સાથે આવશે. હું સૌને તેડી લાવીશ.”

“પિતાશ્રીના મારે માટે કેવા વિચારો છે?”

“એઓ કાંઈ બેદરશી નથી. પરંતુ એમનું ‘ધર્મજન્ય’ હજી પણ જાગૃત છે.”

“તમે કેમ છો ? શરીરે અને મને ?”

“શરીરે તો ઠીક છું. પણ મનથી કેમ છે તે કહીશ નહિ.”

“કાન્તાગઢેન બણેલાં છે ? વાચનનો શોખ છે ?”

“હા. મેટ્રિક થઈ છે. કાંઈ વાચનનો શોખ તો દેખાતો નથી.”

“સ્વભાવે કેમ છો ? માનવીની આમન્યા રાખે છે ?”

“એ સર્વે અનુભવથી સમજાશે. હું આ તકે કાંઈ બોલીશ નહિ. તું તારી બહેનની પગીલા કરજો.”

“વારુ, હવે ધરના સમાચાર પૂછી લીધા. આર્થિક સ્થિતિ તો અનુકૂળ છે ને ?”

“માધુબાઈની વ્યવસ્થા હોય તો પછી કોઈ આર્થિક તકલીફ આવે નહિ.”

“જુઓ, દિવસે તો હું હોસ્પિટલના કામમાં બરાબર લાગેલી રહું છું. તમારે પણ મિશનું કામ હશે. પરંતુ સાંજના સંધ્યા પછી હું તમારી સોજનની આસાં રાખીશ. આપણે આ દરેરાજ સાથે પીવી એવી મારી ઇચ્છા છે.”

“દરેરાજ નહિ આવી શકું. પરંતુ એકાંતરે જરૂર આવીશ. મને પણ તારી સોજન ગમે છે. તારું શરીર જોઈ તંદુરસ્તી સારી છે એમ લાગે છે. વિદ્યાવતમાં તબિયત કેમ રહેતી હતી ?”

“તમે જાણો છો કે હું મિતાકારી છું. વિદ્યાવતમાં પણ મિતા-હાર અને નિષમિત આધારવિહાર હતા. આથી હું માંદી પડી નથી. યોગ્ય કસરત, યોગ્ય ખોરાક અને સાસ્ત્રિક વૃત્તિ એ સારી તબિયતના ત્રણ મુખ્ય રસ્તા છે.”

“તારું કામ કેમ આવે છે ?”

“હજી તો શરૂઆત છે. હોસ્પિટલની સ્થાપના કરાઈ છે. પરંતુ પાયા ઉપર મજબૂત ધમાસ્ત કરતાં સમય લાગશે.”

“તારે પૈસાની જરૂર હોય તો કહેજો. હવે મારા હાથમાં છૂટ સારી રહે છે.”

“આભાર. પરંતુ મેં કપડું જોઈને જ વેતરવા જેટલી વ્યવસ્થા રાખી છે. એટલે ધીમે પણું ગળું જોઈ વિકાસ કરવાની યોજના રાખી છે. એટલે કંઈ મદદની જરૂર રહેશે નહિ. છતાં જરૂર પડ્યે તમે ક્યાં દૂર છો?”

“હોસ્પિટલ માટે સર્વે સામાન આવી ગયો? હું કોઈ સામાન જેટ આપી શકું નહિ?”

“હમણાં દરેક યીજ મંગાવી લીધી છે. જરૂર પડ્યે હું કહીશ. એ માટે પાછળથી જેટલી મદદ કરશો તેટલી અનુકૂળ આવશે.”

“તારી પ્રેક્ટિસ કેમ ચાલે છે?”

“શરૂઆતને માટે ખરાબ નથી. મને એને માટે કંઈ શક નથી. પ્રેક્ટિસ સારી જ ચાલશે.”

“તું જાતિબદ્ધ છે. સાધારણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો જાતિમાં લાખસ થઈ જાય.”

“મેં વિધાયતમાં રહીને પણ માંસાકાર ક્યો નથી. ત્યાં પણ હવે વનસ્પતિ આધારીઓને મોટું સંગવકો-છે. મને માંસ પ્રત્યે ધૂણા છે. બાકી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જેવું મેં કંઈ વિધાયતમાં મન, વચન કે કર્મથી ક્યું નથી. એટલે એ અંટપટમાં નહિ પડવું એ જ સારું છે.”

“પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં તુકસાન શું છે?”

“પ્રથમ તો જરૂર નથી. બીજું પાપ હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. ત્રીજું બાપુજીની આજ્ઞા નથી. ચોથું મારે જાતિની કડાકૂટમાં પડવું નથી. મારી સ્વતંત્રતા કુંઠિત થાય.”

“વારુ, હવે ઘણી વાનો કરી. તારો સંદેશો માતૃશ્રીને પહોંચાડવો છે. રવિવારે રાત્રિનાં અમે કદાચ આવીશું. પણ એક વખત તું ઘેર ન આવે?”

“વડીલના હૃદયને આઘાત પહોંચાડીને હું આવવા માગતી નથી.”

“માતૃશ્રીને સમજાવી એ પ્રતિજ્ઞા દર કરાવી શકીશ એમ હું આશા રાખું છું.”

“એમાં ઉનાવજ કરશો નહિ, સમય પોતાનું કામ કરે છે.”

“રવિવારે માતૃશ્રી અને શાન્તાને તેડીને રમણજીવ આપ્યા.

ડૉ. મેનાએ સૌને માન આપ્યું. આખી હોસ્પિટલ ફરીને ખતારી. એમનું સન્માન કયું, કંઈ ખાવાપીવાનું તો એ લોકો જાતિબંધનને લીધે સ્વીકારે એમ હતું નહિ. માતૃશ્રીનો સ્નેહ એવો ને એવો હતો.

“વહુ! તું તો હવે મોટી ડોક્ટર થઈ છે.”

“માતૃશ્રી! તમારા આશીર્વાદથી બધું બન્યું છે.”

“અમને ભૂલી તો નથી ગઈ ને?”

“અમને અને નમને આ ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી નહિ ભૂલું.”

સાસુ વહુએ ઘણી વાતો કરી. કાન્તાને પણ ડોક્ટર સાથે થોડી વાતો થઈ, પરંતુ ડોક્ટરના હૃદય ઉપર એનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. કાન્તા કાંઈક અનડી લાગી. એનામાં મળતાવડો કે વડાલસોયો સ્વભાવ દેખાયો નહિ. ડોક્ટરે બન્ને બાળકોને પ્રેમથી તેડીને એમને દૂધમાઝાં. આગ્રહ કરીને બે નાના સોનાના અક્ષકારો એમને પહેરાવી દીધા. સૌ પાછાં પોતાને ઘેર ગયાં.

ડૉ. મેનાની પ્રેક્ટિસ ધીમી શરૂ થઈ. છતાં બીજા ડોક્ટરો એની જગ્યા ડિમી અને વૈદ્યકમાં હોશિયારી જણાતા હતા. શરતનો થોડો જોમ પ્રખ્યાત હોય છે. તેમ ડોક્ટરોમાં પણ વિશ્વાસ પાસ થઈ જાય ડિમી મેળવી આવેલા ડોક્ટર ખૂબ પ્રખ્યાત પોતાની મેળે થાય છે. ડોક્ટરોના મંડળની ડૉ. મેના સભ્ય થઈ. ડોક્ટરોના મંડળ પાસે એણે એકબે શાસ્ત્રીય બાપણો આપ્યાં. વગવાળા ડોક્ટરોને પોતાની હોસ્પિટલના વિજિટરો તરીકે નીમ્યા. ડૉ. મેના ખૂબ મળતાવડી હતી. એટલે એની સાથે સ્ત્રીઓના કેસોમાં બીજા ડોક્ટરો એની સલાહ લેવા લાગ્યા. એની વિજિટ શી આડ રૂપિયા નેટલી હોતો છતાં ધીમેધીમે એને ઘણી વિજિટો માટે આમંત્રણો મળવા લાગ્યાં. એની પ્રેક્ટિસ પહેલે માસે માત્ર રૂ. ૧૫૦ નેટલી થઈ હતી. હોસ્પિટલનું ખર્ચ પણ નીકળ્યું નહોતું. છમાસમાં જ એ પ્રેક્ટિસ ૨૫૦૦ નેટલી થઈ. હવે હોસ્પિટલનું ખર્ચ નબી રહેતું હતું. ડૉ. મેના દર માસની પહેલી તારીખે સાયરમની આશ્રમમાં મહાત્માજી અને સ્નેહીઓને મળવા જઈ આ.

૭ : હોસ્પિટલ

ડૉ. મિસીસ મેનાની પ્રેક્ટિસ વધતી ચાલી હતી. છ માસ પછી એણે હોસ્પિટલમાં પાંચને બદલે સાત બિજાનાં કર્યાં હતાં. તે સર્વે ભરાઈ જતાં હતાં. એણે હવે પુરુષદર્દીઓને લેવા બંધ કર્યાં. સુવાવડના પુષ્કળ કેસો આવવા લાગ્યા. એકને બદલે હવે બે નસો રાખવી પડી. હોસ્પિટલનું કામ ધીમેથી પણ નિશ્ચિન્તપણે આગળ વધતું હતું. એ કામની પાછળ ધન્ય, ઉત્સાહ અને મનોબળ હતાં. વ્યવસ્થિત રીતે એનો વિકાસ થવા કરે, તે માટેની કાળજી હતી. જે મિશનરી સ્પિરિટ (સેવાની જાંડી ધન્ય) અને યુરોપિયન પદ્ધતિનો વિકાસ એને લેધેનો હતો, તે ડૉ. મિસીસ મેનાએ અનુકૂળ પ્રમાણમાં આ હોસ્પિટલને આપ્યો. હોસ્પિટલ માટે સેવાભાવી, સંતોષી અને પોતાના સ્વાર્થ જોટલો જ હોસ્પિટલના સ્વાર્થને ઇચ્છનાર કાર્ય-કર્તાઓ પ્રયોગકે ચૂંટી ચૂંટીને બેગા કર્યા હતા.

હોસ્પિટલ હજી બાંધવાવસ્થામાં હતી. પાછળથી એને માટે સ્વતંત્ર વિશાળ જમીન લેધેશે એ પણ નક્કી હતું. ડૉ. મેના એને માટે અત્યારથી જ તજનીએ કરી રવાં હતાં. હોસ્પિટલનો મંત્ર આશા, ઉત્સાહ ને મેવાનો હતો, પરંતુ હોસ્પિટલે પોતાનું અસ્તિત્વ પોતાના પગો ઉપર જીબીને ટકાવી રાખવાનું હતું, એને પરાવર્તેલી ચતુર પરવડે એમ નહોતું. આથી ગરીબોને માટે ઘણી લાગણી હોવા છતાં પણ આ ખાતાનો લાભ પૈસાદારોની પેદાગમાંથી મળવાનો હતો.

ડૉ. મેનાને આપણી સ્ત્રીઓના નાનકડાં બાળકો અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બહુ નબળાં શરીરોને માટે ઘણું લાગતું હતું. એનો આદર્શ

હતા. એમની સ્ત્રી ધનકુંવરબાઈ સંસ્કારી, દયાળુ અને પરમાર્થી હતી. પરંતુ એને શરીરે સુખ નહોતું. એનું શરીર ફૂલી ગયું હતું. રસોધવા રસોઈ કરે, નોકરો ગૃહકાર્ય કરે, લાંકનારા ગાડી અને મોટરો લાંકે, માળીઓ બગીચો સાવવે, ત્યારે એમણીને શું કરવાનું હોય ? એમને બહાર કરવા જવાનો કંટાળો હતો. આખો દિવસ એલીની માફક પગાં રહે અથવા ફોર્નની સાથે ગંજીફાની રમત રમે. સારુંસારું ખાવાનું મળે, પરંતુ એ ખાવાનું પચાવવા મહેનત બિલકુલ નહોતી. આથી શરીર ખૂબ વધી ગયું હતું. શેઠાણી ધનકુંવર હજી પચીસ વરસનાં હતાં. સુવાન, ખૂબસૂરત, ગોઠવે મીઠાં હતાં, છતાં એમનાથી પોતાની મોટી હવેલીનો પહેલો માળ પણ ચડાય તેમ નહોતું. એઓ પોતાની હવેલીમાં સિફ્ટ નખાવવા પતિને કહેતાં હતાં. એમને બંધ-કાશનું દર્દ હતું. જીભાગ લીધા વગર શેઠાણી ધનકુંવરને દસ્ત માફ આવે જ નહિ. એઓ ડોક્ટરોની દવાઓના ખાટલા અને ઇન્જેક્શનોની સોયોનાં સરસ અનુભવી હતાં.

વિશાપતથી મોટી ડોક્ટરી પરીક્ષાની ડિગ્રી મેળવીને ડૉ. મેના આખ્યાં છે એમ ધનકુંવરબાઈએ સાંભળ્યું. ડોક્ટર એટલે જીવનનો સ્તંભ. એ નવા મોટા ડોક્ટરની દવાઓ ખાસ પૈસાદારને માટે નિર્માણ થઈ છે. ધનકુંવરબાઈએ ડૉ. મેનાની ચિકિત્સાનો લાભ લેવા વિચાર કર્યો. એ ચિકિત્સાને કસોટી ઉપર ચડાવવાની એમની ઇચ્છાનું એક ખાસ કારણ હતું. રંગીનદાસ શેઠની પત્નીને મિલેનો લેવિથિયનો માલિક પોતાને ઉઠેરે અવતરેલો જોવો હતો. પુરુષ ડોક્ટરને બંધી વાનો ન કરાય. પણ સ્ત્રી ડોક્ટરને જરૂર હતી શકાય.

ડૉ. મેનાને શ્રી આપવામાં આવી. એમણે ધનકુંવરબાઈનું રૂપો રતક્ષના મોટા કપાસની ગાંઠી જેનું ફૂલેલું શરીર જોયું. આ સ્ત્રીને પ્રતી મહેનત નથી, ખાવાપીવાનું ઘણું જ સરસ છે. એથી એનું શરીર ફૂલ્યું જાય છે. ડૉ. મેનાએ એને જાતે જ હોસ્પિટલમાં દવા લેવા આવવા સમજાવી.

“તમે પોતે દવા લેવા હોસ્પિટલમાં આવો. બહુ દૂર નથી. સહેજે ચાલી શકશો.”

“નહિ ડોક્ટર, મારાથી એક ડગલું પણ ચલાતું નથી. હાંસી જાઉં છું.”

“વારુ, તમે મોટરમાં બેસીને આવજો. હું સરસ ચિકિત્સા કરીશ. નાચી વગર આવજો.”

ધનકુંવરગાર્હ બીજો દિવસે હોસ્પિટલમાં આવ્યાં. ડોક્ટરની આજ્ઞાથી એક નર્સે એમને શરીરે સરસિયા તેલમાં કપૂર નાખી હળવે હાથે ખૂબ માસિસ કર્યું. પછી એમને જામરૂમમાં-નાવણિયામાં થઈ જઈ સરસ રીતે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવ્યું. પછી એ જ નર્સે ધનકુંવરગાર્હનું શરીર ટુવાલથી સારી રીતે ધસીને સાફ કર્યું. જે કામ ધનકુંવરગાર્હ પા કઝાકમાં પનાવતાં તે કામ બે કઝાક સુધી આવ્યું. પહેલે જ દિવસે એમને પોનાનું શરીર હળવું લાગ્યું. ધનકુંવરગાર્હને નર્સે હાથ ઝાંતી હોસ્પિટલના મોટા આંગણામાં ધીમે પગલે એક આંટા ફેરવ્યો. દવાની શ્રદ્ધાવાળા શેડાણીને નામને ખાતર દવાની શીશી ભરી આપી. પરંતુ તેમાં સોડાનું પાણી જ હતું.

બીજો દિવસે પણ એ જ કામ રહ્યો. પરંતુ હવે વિશાળ આંગણામાં બે આંટા પગે ઝાંતીને ફેરવ્યા. દરરોજ એક આંટા વધારવા માંજો. માસિશને સમય પણ વધાર્યો. હળવે હાથે માસિશને બદલે સહેજ ખમાય એટલું કઠોર માસિસ કરાવવા માંડ્યું. પંદર દિવસ વહી ગયા.

“ડોક્ટર મને તો ઘણું સારું છે, જૂખ લાગે છે, નિદ્રા પણ આવે છે, શરીર પણ હળવું લાગે છે.”

“ઘણી સારી વાત છે, તમને દવા લાગુ પડી છે. હું માસ સુધી દવા લેશો તો તમારી મનઃકામના પૂરી થશે.”

“આરામ થઈ જતો હોય તો દવા લેવાની મારી ક્યાં ના છે?”

“એક કામ કરશો? ત્યાં સુધી ચિકિત્સા ચાલુ છે, ત્યાં સુધી ઘી માત્ર નહિજેવું ખાજો, મીઠાઈ પણ હમેશ દરતાં એટલી ખાતી, હાથ વધારે પીવી, શાકભાજી વધારે ખાવાં.”

“એ તો મારાથી ન બને. મીઠાઈ વગર તો મારા મોંમાં કાળિયો. કિતરે જ નહિ. બાજનું શાક તો ગરીબોનું શાક છે. એ શા માટે ખાઉં? હાથથી તો મને શરદી ચાલે છે.”

“બહેન, તમે ત્યાં ગાટે આ વસ્તુઓ ખાઓ એ ચિમ્લિસાનુ અગ છે હાન્ટગની સનાદ પણ મારો તમને રધુ કાર્યો થાશે માત્ર રાડઆન વાડી થોડી મરા ધીમે ધીમે મોખા ખાતી ઠોડી દે માર થાત પડી પેર બગી ખાત

“તમે મંડા છા તો તેમ મીન, પગુ દમેગા નાં નદિ બેનણુ મહિના બને તેમ ગીગ

“નનથી નામ્ ૧૨૦૦ પગ નાની આનને ચિમ્લિ ના માં એ જલગુ છ થોડા દિસ માં એમ મનુ પાત

“બને હાન્ટગ, તમે મંડા છા તો પગે નાનીને આવીદ હવે તો આની ના છુ

હાન્ટગ એ માત્ર ચિમ્લિસા આનુ ગળી નર્મ ધનકુવરગાદને થોડથોડુ દોડાનના વાગી પડેના તો ત્રા મટ થયુ, પગતુ પડી આગમ જણાયો તે મહિનામા તો ધનકુવરમા નસની મદ વગર દોડી શખતા હતા ધીમે ધીમે એમને એમેસની મગન ઉપર નર્મ મુકના હાન્ટગની વાતી કાપદો થનાનુ ધનકુવરગાદ માનના હતા હતા ધીમે ધીમે મરતને મારો અડના હતા એમેસ પડા વગન ઉપાડરાનું આનુ એ પછુ ધીમે ધીમે આનુ થઈ ગયુ હા મેનાએ ધનકુવરગાદને એ દિસ ધની દમરા બેમાથા ધનકુવર ના પાડી

‘એ તો નહિ દણુ મારી દેગે આ’ મીને અમૂઠો મતાએ

“આ તો તનાન શરીગની મુખા મરી નાં છે મ્યા નોમીને માં છે? જુઓ, તનને મેટો મધો મારો થયો છે? મર્ કારે તમે પાચ વાર સીડી ઝપથી ચઢી અને જનરી ગમ્મ હતા પડેના તમે એમ પગતુ માડી શખતા હતા?”

“પણ હાન્ટગ મુખાઈ ગઈ છુ તેથી નુમ્માન તો નથી ને? કારે વગન મગા યુ તો ૧૯૦ પૌડ થયુ નણુ માગમા સાત ગતન ખોયુ”

“તમાગ શરીગમા ચગ્મી નવારે પ્રમાણુમા હતી, તેવી જ તમને રોગો થતા હતા તમાગ શરીગ નીરોગી થતું જાય છે આપણા મુલસ સારમા ધડીએ દણુ એ સગતમા સરમ કસરત છે ગામડા

એમાં કૂવે પાણી ભરવા જાય છે, તે પણ શ્રેષ્ઠ કસરત છે. ડમ્બેલ્સ વગેરેની કસરતો કાંઈ હિસાબમાં નથી.”

ધનકુંવરબાઈને ઘંટીએ બેસાડ્યાં. ડોક્ટરના હુકમથી માત્ર ત્રણ મિનિટ ઘંટી ફેરવવા દીધી. દરરોજ એક મિનિટ વધારતાં જાય. બીજા ત્રણ માસમાં ધનકુંવરબાઈ ૧૫૦ રતલ ઉપર આવી ગયાં. એમના શરીરમાંથી ખોટી ચરબી નીકળી ગઈ. એઓ એક કલાક સુધી હવે ઘંટી ફેરવતાં હતાં. દરરોજ બે પવાલી અનાજ ૬ળી શકતાં હતાં. શરીરમાં રૂત્તિ ને કામ કરવાની ધમશ આવ્યાં હતાં.

ડૉ. મેનાની મીઠી સમજાવટથી ધનકુંવરબાઈ કુદરતી આકાર-વિહાર ઉપર આવી ગયાં. મીઠાઈનો ઉપયોગ થોડો કરવા લાગ્યાં. ઘી પણ થોડું લેવા લાગ્યાં. શાકભાજી વિશેષ પ્રમાણમાં લેતાં હતાં. ટમેટાં, દ્રાક્ષ, નારંગી, મોર્સબી. પીચીજ, પપૈયાં, કેળાં વગેરે ફળો વધારે પ્રમાણમાં લેવા માંડ્યાં. એમને ડૉ. મેનાની ચિકિત્સાએ રસોઈ કરતાં શીખવી, ઘંટીએ જળનાં શીખવ્યું, ધરના કામ ઉપર ગ્રેમ ઉપજાવ્યો, બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવાનું શીખવ્યું અને અમૃત જેવા ગુણોવાળા હાથ પીનાં પણ શીખવ્યું. પછી તો ધનકુંવરબાઈને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાની રસિયણ પણ ડૉ. મેનાએ બનાવી. આ સ્ત્રીના હૃદયમાં ઉત્તમ ગુણો છે. એ મારા સેવાના કામમાં સરસ સફાર આપશે એવી ખાતરી એને થઈ. ધનકુંવર એની મિત્ર બની ગઈ. ડોક્ટરના સેવાના કામમાં રસ લેવા લાગી. બીજી સજારીઓને પણ પોતાની સાથે લાવવા લાગી. ડોક્ટરને માત્ર એક દર્દી નહોતો મળ્યો પરંતુ કાર્પકર્તા મળી હતી.

ત્રીજે વરસે ડૉ. મેના ધનકુંવરબાઈને ત્યાં પારણું બંધાવું તેના ઉત્સવપ્રસંગમાં ભાગ લેવા ગયાં હતાં.

ડૉ. મેનાની પ્રેક્ટિસ વધી હતી. હોસ્પિટલ ત્રીજે વરસે ૨૫ બિઝાનાં જેટલો વિકાસ સાધી શકી. આમાં ૧૨ બિઝાનાં ગરીબોને માટે અલગ રાખ્યાં હતાં. ડૉ. મેના પોતાના સમયમાંથી ત્રણ કલાક ગરીબ સ્ત્રીઓને આપતી હતી. બાકીના સમયમાં હોસ્પિટલ ચલાવવા માટે પૈસા કમાતી હતી.

૮ : સ્ત્રીસમાજ

ડૉ. મેનાની લોરિપટલનો વિકાસ થતો ગયો. એની મેવા જોઈને ધનવાન લોકો એ સંરંધાને મદદ આપવા ગયા. ડૉ. મેનાએ સરકારી મદદ માગી નહિ. બાપુજીની આજ્ઞા વગર એનાથી આનંદ માટે અરજી થઈ શકે નહિ. પરંતુ અમદાવાદની ધનવાન પ્રજાએ આ લોરિપટલની પ્રજાજનોની મુદ્દર સેવા જોઈ એને આર્થિક સહકાર આપવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે જે વરસની મુદતમાં દર્દીઓનાં જિજ્ઞાસાં વધવા લાગ્યાં હતાં. ૪૦ જિજ્ઞાસાંઓ થઈ ગયાં હતાં, જ્યાંની મંકડાગ દોવાથી દરે એમાં વધારે સમાવેશ થઈ શકે તેમ નહોતું. ડૉ. મેનાએ અમદાવાદના એક પરામાં વિશાળ જગ્યા મેળવી હતી. કોન્ગ્રેસના નેતાઓના વહીવટમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી હતી. આ લોરિપટલના કામ ઉપર કોન્ગ્રેસના વડીલોની દેખરેખ અને મીઠી નજર હતી. લોરિપટલ માટે વિશાળ જમીન મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મળી ગઈ. મ્યુનિસિપલ આન્ટની પણ સારી રકમ મંજૂર થઈ ગઈ. વીસ જિજ્ઞાસાંઓ ગરીબોને માટે રાખવામાં આવ્યાં. આ લોરિપટલ માત્ર સ્ત્રીઓની જ ચિકિત્સા માટે ખાસ નિર્માણ થઈ.

લોરિપટલનું મકાન બાંધવા માટે મોટું ફંડ ખોલવામાં આવ્યું. ત્રણ વરસની એની સેવાથી લોકોને સંતોષ થયો હતો. મોટા પ્રમાણમાં ગૃહસ્થાનના ધનવાન વર્ગે આ કાર્યમાં સારો સહકાર આપ્યો. ઘોડી જુદાજુદા નામથી બંધાયા લાગ્યા; ઓપરેશનો માટેનું મોટું થિયેટર એટલે શસ્ત્રક્રિયાનો ઓરડો બંધાયો. હેડલામાં હેડલી દળનાં શસ્ત્રો મંગાવવામાં આવ્યાં. ડૉ. મેનાના હિત્સાદનો પાર નહોતો. આખી

હોસ્પિટલની એ આત્મા હતી સાગ મમ માટે નાણા આપનારા ઘણા મજે છે આયા કામ કરનારને આર્થિક અહમ્મર પૂરો મજે છે હોસ્પિટલની સાથે એ મોટું સુવાનડખાતાનું સ્વતંત્ર મમન પણ આધવામાં આયુ એમાં પચાસ બિછાનાઓ માટે વ્યવસ્થા હતી હોસ્પિટલનું ખર્ચ વધ્યું હતું, ડૉ મેનાની પ્રેક્ટિસ પણ વધી હતી અને તેનો મોટો ભાગ આ હોસ્પિટલ અને સુવાનડખાનામાં વપરાતો હતો આ હોસ્પિટલ ડૉ મેનાના ઉત્સાહથી નમૂનેદાર બની હતી

ડૉ મેનાએ હવે પોતાની હોસ્પિટલ માટે નસોં એટલે સેવિ । એ બનાવવાનું ખાતુ ખોયું આપણી હિદી સ્ત્રીઓ આ સેનાનો માર્ગ શા માટે પડતી નથી, એ મોટો ગારડો છે ગુજરાતી સારા ઘરની સ્ત્રીઓ નસોં એટલે પગિયાગિકાનો ધધો શીખી ગકે છે એજ્યુએટ થવાની હરજાનાળી બહેનો પોતાની પ્રવૃત્તિઓના વહેણ આ ધધો શીખવા તરજ નાળી શકે છે આ ધધામાં સેના થઈ શકે છે અને પોતાના કુટુંબને માટે ગુજરાનના સાધનો પણ મળી ગકે તેમ છે આપણી સ્ત્રીઓ આ ધધો સ્વીકારે તો ધણુ મારુ છે ડૉ મેનાએ પોતાની હોસ્પિટલમાં નમોંને તાલીમ માટેનો વર્ગ ।ઢ્યો એને ગેમેસનો મહાર મજ્યો સારા ઘરની બાળાઓ નસોંની તાલીમ લેવા આવના નાગી કેટલીક વિધવા મહેનેતરે પણ ડૉ મેનાએ આ કામમાં પ્રેરી દીરી ડૉ મેનાને આ પરિચારિકાના વર્ગને ચાતુ પ્રરના માટે ખૂબ પ્રચાર પ્રવે પધો વર્તમાનપત્રોએ પણ એને સારો સહાર આપ્યો આથી પચાસ પરિચારિકાઓને માટે તાલીમનર્ગ ખોની શકાયો ગકેગના વિદ્વાન ડૉન્ટરોએ થોડા આર્થિક બદનાથી આ પરિચારિકાઓને દરરોજ એક એક ડનાક શીખના માડ્યુ ડૉ મેના ડૉર્ડ મામ મક્ત કગના માગતી નકોતી, થોડોનણુ પણ બને આપવો જોઈએ, એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો

પરિચારિકાઓને હોસ્પિટલના અને સુવાનડખાનામાં અનુભવી જૂતી પરિચારિકાઓના હાથ નીચે કામની પદ્ધતિ બનાવનામાં આવતી હતી દરરોજ મે ડૉન્ટરો આનીને બે ડનાક સુધી ગુજરાતી મા એમની પાસે આ વિનના બારણો આપી જતા હતા પત્રી એ

બાપણેને લગતું કાર્પેટાન હોસ્પિટલમાં આપવામાં આવતું હતું. સાંના ડોક્ટરો પોતાની સાથે એક જૂની પરિચારિકા અને એ નવી-ને દરેક કામ કેવી રીતે કરવું તે બતાવતા હતા. પાટાપિંડી કરવા, ગૂમડાં અને ધા ધોવા, પાપખાનાનાં વાસણો સાફ કરવાં, ઓકારીનાં વાસણો સ્વચ્છ કરવાં, દર્દીઓને શેડ કરવો, એમનાં વસ્ત્રો બદલવાં વગેરે દરેક ક્રિયા આ પરિચારિકાઓને શીખવવામાં આવતી હતી. એ કામ માટે નજીવી શી રાખવામાં આવી હતી. છ માસની પહેલી પરીક્ષા લેવાતી, તેમાં પાસ થનાર પરિચારિકાને હોસ્પિટલમાં માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી મળતી હતી. વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થનારને માસિક પચાસ રૂપિયા પગાર મળતો હતો.

અમદાવાદના ધનવાનોની ઉપર સાગવગ લગાવીને ડો. મેનાએ ત્રણ સ્ટેક્કરશિપો માસિક ૩૦) રૂપિયાની ચાર વરસને માટે બંધાવી આપી હતી. મેટ્રિક થયેલી બહેન નર્સનું કામ શીખે અને પાસ થઈ પગાર મેળવે. પછી ડોક્ટરી વધારે અભ્યાસ માટે પૂતાની ડોક્ટરી કોલેજ-માં દાખલ થઈ શકે તેને માટે આ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે ત્રણ સત્કારીઓ ડોક્ટરનો અભ્યાસ કરતી હતી. નર્સિંગ તાલીમશાળાને મ્યુનિસિપાલિટીની ગ્રાન્ટ મળતી હતી.

ડો. મેનાની મહેનતથી શહેરની સત્કારીઓનું મંડળ ખૂબ વિકાસ પામ્યું હતું. સ્ત્રી દર્દીઓમાં પ્રચાર કરીને આ મંડળને બહુ મજબૂત બનાવવામાં પોતાની ફતેહ મેળવી શકી હતી. એ સ્ત્રી-મંડળમાં શહેરના ડોક્ટરો આરોગ્ય કેવી રીતે સાચવવું, રોગોમાંથી કેવી રીતે બચવું, ઘરમાં સુઘડના કેવી રીતે રાખવી, મેલેરિયામાંથી કેવી રીતે બચવું, તાત્કાલિક સારવારના ઉપાયો કેવી રીતે લેવા, રસોડું કેવી રીતે સ્વચ્છ રાખવું, દીવાનખાનામાં ફર્નિચર કેવી રીતે સાફ કરવું, માતા અને ઓરીના ચેપી રોગોને વખતે દર્દીની કેવી રીતે સંભાળ રાખવી, દોનોની સંભાળ કેમ રાખવી, આંખોનું રક્ષણ કેમ કરવું, શારીરિક કસરતો કેવી રીતે કરવી—એ સર્વે વિષયો સંબંધી બાપણેની હારમાળા બહેનો સમક્ષ દર રવિવારે

અપાતી હતી. ડોક્ટર ન મળે તો હોસ્પિટલની અનુભવી પરિચારિકા બાપણુ આપવા માટે આવતી હતી.

ડૉ. મેનાએ ધનવાન બહેનોની સહાયતાથી ત્રણ મેજિક લેન્ટનો અને એના માટે આરોગ્યની સલાહડા વસાવી હતી. પરિચારિકાએને થોડો બદલો આપવાથી ગરીબોના અને મજૂરોના વિભાગોમાં જઈને શુભરાતીમાં બાપણે સાથે મેજિક લેન્ટનોની સલાહડા બતાવતી હતી. દરેક મજૂર વિભાગમાં આ દશ્યો દેખાડવામાં આવતાં હતાં. ડૉ. મેના દરેક કામ બહુ નાને પાથે ઉપાડતી હતી. અને એનો ધીમે પણ ચોક્કસ વિકાસ કરવાની ધગશ પણ ડોક્ટરમાં હતી. ડોક્ટરની સોબતથી સ્રીમંડળના સભ્યોમાં પણ ઉત્સાહ આવ્યો. એઓ પણ સ્રી ઉપયોગી વર્ગો ખોલવા લાગી. કેટલીક બહેનો સીવણ અને ભરતકામના વર્ગો ચલાવવા લાગી હતી. એ વર્ગો સ્રીમંડળના આશ્રવ નીચે ચાલતા હતા. એમાં અનેક બાળાઓને સીવવાવેતરવાનું અને ભરતકામ શીખવવા સારા ધરની સન્નારીઓ કલાક એ કલાક પોતાનો સમય આપતી હતી. એઓ કપડું, દોરા અને સીવવાના સાંયાઓ પણ પોતાને ખર્ચે ખરીદી સભાને દાન આપતી હતી. આ બાળાઓને માટે વિશેષ અભ્યાસ માટે ઊંચા વર્ગો રાખવામાં આવ્યા હતા.

સ્રીમંડળ મારફતે ચાલતા ઉચ્ચ વર્ગોમાં પોશકાં, બદિયાને (બહેનો-કુડતાં) અને ઊંચી બંતબું સીવવાવેતરવાનું કામ થતું હતું. એમાં બહેનો સરસ કામ કરી બતાવતી હતી. શહેરની સંભાવિત સન્નારીઓ આ વર્ગને પોતાના કુટુંબનું કામ આપતી હતી. આથી શીખનાર બાળાઓને સ્કોલરશિપો પણ આપી શકાતી હતી. ડોક્ટર મેનાએ પોતાની ધગશથી કેટલીક સેવાભાવી બહેનોને કામ કરવા માટે તૈયાર કરી હતી. સ્રીમંડળ અને આ વર્ગો એ જ બહેનો ચલાવતી હતી. વ્યવસ્થા અને અર્થતંત્રનો ભાર પણ એમના ઉપર હતો. બહેનોને આ કામ બંધબેસતું હતું. એઓ આ ઉપયોગી કામમાં પોતાનો આત્મા રેડવા માંડી. દર વરસે એમણે સ્રી ઉપયોગી તૈયાર કરેલા પદાર્થોનું એક પ્રદર્શન પણ ભરવા માંડ્યું. આ પ્રદર્શન શહેરની

એક મુખ્ય જાહેર કાર્યકર્તી સચારી ખૂણું મૂકતી હતી. દોન્ટ્રેસમાં કામ કરતી અને સત્યાગ્રહમાં સ્વયંસેવિકા થઈ કામ કરી આવેલી સ્ત્રીઓએ આ આખું કામ માથે ઉપાડી લીધું, અને શહેરમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરવા માંડી.

આપણી બહેનો ખૂબ કામ કરી શકે છે, આત્મબોગ પણ આપી શકે છે, દુઃખો અને સંકટો સહન કરી શકે છે, પૈસા પણ આપી શકે છે, માત્ર એમને કામે લગાડનાર દોષની દરકારની જરૂર રહે છે. અસહકારની હિલચાલમાં આપણી ગુજરાતી બહેનોએ અદ્ભુત કામ કરી બતાવ્યું છે. સંગઠન, એકતા, મર્યાદા, તાક્ષીમ, શિસ્ત એ સૌ સારા પ્રમાણમાં બતાવ્યાં છે. પુરુષોમાં છેવટ સુધી કામ પૂરું કરવાની ધીરજ ખૂટી પડવાના દાખલા બન્યા છે, પરંતુ સ્ત્રીઓમાં એવા દાખલા વિરલ છે. એમને તો પ્રેમથી કામે લગાડનાર દોષ શરૂઆત કરનાર જોઈએ. એમને કામ પસંદ પડે તો પછી કામ પાછળ મરી શીટવાને બહેનો તૈયાર થાય છે. સત્યાગ્રહની લડાઈમાં હસતે મુખે જોડામાં બહેનો જતી હતી, ઠારડાનો માર પણ સહન કરતી હતી, જૂખ, તરસ અને તકલીફો પણ વેડતી હતી. હસતે મોઢે હાડમારીઓ સહન કરતી હતી. આપણી સ્ત્રીઓ પાસે ધમશ, સાહસ, શુદ્ધિ, શક્તિ એ સર્વ છે, પરંતુ એને શરૂઆતમાં પ્રેરક બળ આપનાર જોઈએ છે. મંત્રને ગતિમાં મૂકનાર જોઈએ. જો બહેનોને સેવાના સન્માર્ગે ચડાવવામાં આવે તો હિંદની ઘણી કઠિન સમસ્યાઓ શાંત થઈ જાય.

ડૉ. મેનાએ એવું બળ પૂરું પાડ્યું. એને સામામાં હિસાહ પ્રેરનાં આવડતું હતું. બહેનોને પાનો ચડે એવી તદ્દખીરો ડૉ. મેના શોધી કાઢતી હતી. એ તદ્દખીરો બધે બહેનો તરફથી જ સૂચિત થઈ છે એવી રીતે પ્રચાર થતો. ડૉ. મેના પાછળથી માત્ર દોરી-સંચાર કરતી હતી. બહેનોને એવાં સેવાનાં કામોમાં મમત્વ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિઓ ડૉ. મેના અમલમાં મૂકતી હતી. બહેનોને લાગતું કે આ કામ અમારું જ છે, અમે જ એ સૂચવેલું છે. એઓ સંપૂર્ણ ધમશથી આ કામની પાછળ મંડી પડતી હતી, સમય અને પૈસાને

ભોગ આપતી હતી. અક્ષત, ઘણી વખત અંદરઅંદર હંસાવુંસી જરૂર થતી. થોડા નાના નાના કન્યાઓ પણ થતા હતા. તેજે-દેવ પણ થતો; છતાં ડો. મેના અને સમગ્ર સભ્યો વચ્ચે પંડી કડવાશની લાગણી દૂર કરાવતા હતા. કેઈ બહેન માર્ગઅવરોધક અને એટલે એને ત્યાંથી ખસેડી બીજા કામ ઉપર મૂકી દેતાં હતાં. પરંપર બહેનોનો સહકાર કેમ વધે, સ્નેહ અને મનોમિલન કેમ ઢળવાય તે માટે વડીલ બહેનો ખાસ ધ્યાન રાખતી હતી.

શ્રીમંડળનું કામ ગતિમાં મૂકીને ડો. મેના માત્ર નિરીક્ષક બની રહી. એને પોતાની પ્રેક્ટિસ હતી, હોસ્પિટલનું મોટું કામ માથે હતું. આ સર્વેમાં સવારના છ વાગ્યાથી રાત્રે દસ વાગ્યા સુધી એને કામ કરવું પડતું હતું. એને પોતાના પતિની સાથેની સાંજની મુલાકાત બહુ પસંદ આવતી હતી. પરંતુ કામના દમાણને લીધે એ પણ ક્યારેક છોડી દેવી પડતી હતી. ડો. મેનાનો આદર્શ સારી કાર્યકર્ત્રી બહેનો તૈયાર કરવાનો હતો. તે ખૂબ સારી બહેનોને એક અથવા બીજા કામોમાં રોકી એનું ઘડતર કરાવતી હતી. તાક્ષીમ પામેલી બહેનોને પૂર્ણ જવાબદારી મોંપતાં એ બરા પણ ખંચાતી નહિ. બહેનો પણ હોંસથી એ જવાબદારી ઉપાડી લેતી હતી. ડો. મેનાની સૌથી મોટી ઇચ્છા હોસ્પિટલને આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવાની હતી. પોતાની માસિક પ્રેક્ટિસ પંદરમો રૂપિયા બેટલી મોટી હતી. પરંતુ હોસ્પિટલના કામમાં એ સર્વ હોમાઈ જતી. પોતાનો અંગત ખર્ચ બહુ ઓછો હતો. એક બહેન પરિચારિકાનું કામ શીખતી હતી. તે ડોક્ટર અને પોતાને માટે ડોક્ટરના બંગલામાં રાંધી આપતી હતા. નાનો બંગલો હોસ્પિટલના અંગણમાં આવેલો હતો. એક વૃદ્ધ બાઈ એનું બધું કામકાજ કરી આપતી હતી.

ડો. મેનાની ઉત્તેજનાથી શ્રીમંડળ વ્યવસ્થાપૂર્ણ બન્યું. એ નિયમિત અને કાર્યને આગળ ધપાવનાર બન્યું. એની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરતી હતી. ધનવાન સભ્યોના સહકારથી એનું પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન બન્યું હતું. પ્રમુખ ડો. મેના હતાં. પરંતુ ઉપપ્રમુખ સત્તારી ઉપર વધારે બોલે હોતો. ડો. મેનાની હાજરી બીજા રોકાણ-

એને ઉત્તેજન આપવા માટે મંગાવતી હતી. કોંગ્રેસમાં કામ કરનારી કેટલીક બહેનોએ સ્ત્રીમંડળના આશ્રય નીચે મજૂર સ્ત્રીઓમાં એમના ઉત્કર્ષ માટે કામ કરવા માંડ્યું હતું. મજૂર બહેનોને શીખવવા માટે રાત્રિશાળા પણ કાઢી હતી. પણ હજી વિશેષ પ્રમાણમાં મજૂર બહેનો એનો લાભ લેતી નહોતી.

દાહરમાં કેઈ મોટી રેલ-રોગચાળાની તકલીફ આવી પડે, ત્યારે પણ આ બહેનો કામ કરતી હતી. એઓ સ્વયંમેવિદ્યા યજ્ઞને મદદ આપવા નીકળી પડતી હતી. કેટલીક બહેનો ગરીબ લતાઓના રસ્તાઓ અને આંગણાંઓ સાફ કરવાના અખતરા કરતી અને સ્વચ્છતા સાચવવાની પદ્ધતિ શીખવવા જાતે કામ કરવા નીકળી પડતી. પરંતુ એ ઉત્સાહ લાંબો વખત ચાલ્યો નહિ. કિંદના જુદાજુદા ભાગોમાં આવી પડેલી આફતો માટે હંડફાળો ઉધરાતી ઘટતે કેકાણે પડેંચતા કરવાની પણ સ્ત્રીમંડળની પ્રવૃત્તિઓ હતી.

સ્ત્રીમંડળની પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલાંક સત્યો આપોઆપ સમજાઈ ગયાં હતાં. કેઈ આત્મભોગ આપનાર મહાનુભાવ નેતા મળે તો એની પાછળ કામ કરવા આવનારનો તોટો પડતો નથી. ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સાહસિક, ધગશવાળી અને કામ કરનારી છે. પરંતુ તેમને દોરવનાર ત્યાગવૃત્તિના ઉદાર-મનના નેતાની જરૂર છે.

ખીજું સત્ય એ કે કામ કરનારને છેવટે આર્થિક સહકાર મળ્યો રહે છે. પરંતુ એણે પોતાનામાં વિશ્વાસ જમાવવો જોઈએ.

ત્રીજું સત્ય એ હતું કે કમયોગ વ્યારે હૃદયને આક્રમે છે, ત્યારે જાતિ, વય, ધર્મ અને આશ્રમના બેદો નાસી જાય છે. પંડી લોક-સેવાનું કર્તવ્ય એ જ ખરું મહત્ત્વનું બિંદુ થઈ રહે છે.

૩. મેના હવે અમદાવાદની સ્ત્રીઓની મુખ્ય નેતા બની હતી.

૯ : કુટુંબજીવન

ડો. મેના પોતાના પતિને જોઈને રાચતી હતી. એ હવે પતિ અને પુત્રપુત્રીને હંમેશાં તેડાવી પોતાની સાથે જમાડતી હતી. પરંતુ કાન્તા તેની સાથેનો સંબંધ ગાદો કરવા ઇચ્છતી નહોતી. એ બેત્રણ વાર ડો. મેનાને ત્યાં આવી હતી. બહુ પ્રેમ અને માયાથી ડો. મેના એની સાથે વર્તતી હતી. એને નાની બહેન કહીને બોલાવતી હતી. છતાં કાન્તા બહુ હળવીમળતી નહિ. સભ્યતા પૂરતું બોમતી હતી. ડો. મેનાનો ચાનો ખાસો કે બીજું કંઈ કદી લેતી નહિ. ક્યારે પણ દિક્ષ બોક્ષીને વાન કરતી નહિ. એની આંખો ડો. મેનાને શોકથી તરીકે જોતી હતી. પતિ વારંવાર એમને મળવા જાય છે એ વાન એના ખ્યાલમાં હતી. એ માટે એને કચવાટ પણ રહેતો હતો; પરંતુ પતિ એની વાત સાંભળતા નહોતા. માથુ પામે પણ કરિયાદ કરેલી પણ સમજી આનંદીયાઈએ એ વાન છોડાવી દીધેલી. બાળકોને ડો. મેના પોતાનાં ગણતી હતી. તે ખૂબ પ્રેમ જતાથી કંઈ ને કંઈ કીમતી બેટા આપતી હતી.

પતિપત્ની બેઠાં બેઠાં આ પીનાં હતાં. પતિને તરંગ આવ્યો:

“હું કદાચ માનપિતાથી વિબક્ત રહું તો તું કુટુંબ માથે રહે ખરી?”

“આ કળિયુગમાં સત્યયુગની વાનો કરવી કીડ નથી.”

“કાન્તાને અને માતૃશ્રીને જનનું નથી. એટલે કુટુંબથી મુદા થવાની વાન નથી નથી.”

અતિશય કથાય છે. લેડી ડોક્ટરની જરૂર છે.”

“આપણા કુટુંબનાં લેડી ડૉ. ડી. કુન્ડા તો આવ્યાં છે ને ?”
માધુભાઈએ કહ્યું.

“એની હિંમત આવા કામમાં ચાલતી નથી. મોટા ડોક્ટરને
તેડાવવાનું કહે છે.”

“કોને તેડાવવા એ સલાહ આપે છે ?”

“ડૉ. મેનાનું નામ કહે છે. કંઈ કરવું તો પડશે.”

“આપણે ઘેર એટો પગ ન નેડીએ,” બાપાણે વેદવાણી
ઉચ્ચારી. માધુભાઈ તરત જ ઝિંમ્મા થઈ ગયા: “બાપા, તમે આવા
કામમાં ન સમજો. રમણ અને માતુશ્રી તમે બંને જઈને તેડી આવો.
કદાચ બીજાને મોકલવાથી આપણે ઘેર આવવાની આનાકાની કરે એ
સંભવિત છે. માટે તમે બન્ને જાઓ, મોટર નીચે ઊભી છે.”

“તું શું મારી આમન્યા ઉપજાવીશ ? હું ના કહું છું, અને તું
તેડાવીશ એ દીક નથી.” વૃદ્ધ જરા જોસથી મોત્યા.

“લમણાં તો જાઓ તેડી આવો, પછી બાપાની મરજી હોય
તો બંને અમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે. દીકરીના શુભથી મને બીજું કંઈ
વદાહું નથી. જા રમણ જમદી જા. માતુશ્રી એ પણ જાઓ.” આનંદી-
બાઈને માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. “પુત્રની આરાઓ
વિરુદ્ધમાં વહેતી હતી. વૃદ્ધા તે પાસે આવી.
શાંત અને વિચાર. મધુ-
અને

“કારણ કે છોકરી અત્યંત દુખી છે. ચીસો નાખે છે. જરા ધાન તો માંડો. આપણું છોકરું દુખી ચાવ અને આપણે જિંદ ન મૂકીએ?”

“બાપા, અમે પણ વિનંતી કરીએ છીએ, આ સમયે જિંદ કરવાની નથી.” નાના બે પુત્રોએ કહ્યું. જિંદી ડોસો કાંઈક નરમ થયો, “તમને ગમે તેમ કરો, ધર્મને તમે છાંદી નાખો છો, હવે આ જગતમાં છાવું ફોકટનું છે. મારું ઘડપણ બગાડો છો.” એ બીડીને ચાલતો ગયો.

રમણલાલ તથા માણુશ્રી હોસ્પિટલમાં પડેલાં. ડો. મેના બપોરના બાર વાગ્યા હતા એટલે દર્દીઓને નેંધને પાછાં કનસલ્ટિંગ રૂમમાં આવી ગયાં હતાં. એઓ સવારે સાતથી બાર વાગ્યા સુધી કામ કરવાથી તફાવત થાકીને લોથ થઈ ગયાં હતાં, પોતાને બંગલે જવા તૈયાર થયાં હતાં, નાહીધોઈને એમને જમવાનું હતું.

સાસુ અને પતિને નેંધ ડો. મેના બીજી યર્ધ હાથ નેડી બંનેને પ્રણામ કર્યાં. બંને ખુશીઓ ઉપર બેઠાં. તે પછી ડોક્ટર ખુશી ઉપર બેઠાં.

“હું તને ઘરે તેડી જવા આવી છું. સરને કીક નથી,” માણુશ્રીએ કહ્યું.

“આપણી સરને? એને શું થયું છે.”

“એને પ્રસવનો સમય છે, બહુ કષ્ટાવ છે, પીડા અસહ્ય છે.”

“ચાત્રો ત્યારે હું તૈયાર છું.” ડો. મેના બીજી યર્ધ.

ડોક્ટરે પોતાની નર્સ બોધાવીને અમુક હથિયારોની પેટી અને સાધનો લઈ મોટરમાં આવવા અંગ્રેજીમાં કહ્યું. પોતે પતિ અને સાસુ સાથે એમની મોટરમાં ગઈ.

એ આજે બાર વરસે સસરાને ઘેર પાછી આવી હતી. ડો. મેના મજબૂત હૃદયની હતી, પરંતુ સાસરે પગ મૂકતાં એને ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. બાર વરસમાં પોતે ત્યકતા યર્ધ વિજ્ઞાપત ગઈ ડોક્ટર યર્ધ આવી તે સર્વે જીકતોની ફિલ્મો એના મન ઉપરના પડા.

ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ. પોને કંઈ હાજતમાં અહીંથી ગઈ હતી, કંઈ હાજતમાં પાછી આવી, તે સર્વે વિચારોના તરંગો એના મનમાં વીજળીની ઝડપે દોડવા લાગ્યા.

તે ઉપર ગઈ તો બંને જોડો ઊભા હતા. ડો. મેનાએ હાથ જોડી માથું નમાવીને બંનેને પ્રણામ કર્યા. પછી સાસુ સાથે બેરાંઓના ખંડમાં ગઈ, ત્યાં બંને જોડાણીઓને એણે પ્રણામ કર્યા.

ડો. મેનાએ તરત જ સરદારને તપાસી મીઠાશથી એને બોલાવી, “કાકીને ઓળખે છે કે નહિ?” એમ પૂછ્યું. પણ સરદાર ખીડાથી બહુ જ હેરાન હતી. એને અતિશય કષ્ટ થતું હતું. ડો. મેનાએ બધું જોયું. એ સ્થિતિ સમજી ગઈ. બાળકને કાઢવાના પ્રયત્નો કરવા પડશે. જનનમાર્ગ બહુ સાંકડો છે.

ડો. મેનાએ તરત જ માતૃશ્રીને કહ્યું: “તમે જરા બહેનોને બહાર મોકલશો, મારે સહેજ તપાસવું છે, હું કહું ત્યાં સુધી કાઢીને આ ઓરડામાં આવવા દેશો નહિ, ડોક્ટર તરીકે મારે ફરજ બજાવવી પડે છે.”

માતૃશ્રીએ સૌને બહાર જવા કહ્યું. માત્ર ડોક્ટર અને નર્સ દરદી પાસે રહ્યાં. ત્રીજી ડો. કુન્હા હતી.

“માતૃશ્રી, કેસ જરા ગંભીર છે. સરુને માટે હું બનતું કરીશ, પરંતુ શસ્ત્રોથી કામ લેવાની પણ કદાચ જરૂર પડે, તમે પણ બહાર બેસો, તમારાથી પણ આ જોયું જશે નહિ.”

“ના વહુ, હું તો બેસીશ; મને કાંઈ નહિ થાય. હું એક અક્ષર પણ કાઢીશ નહિ.”

ડો. મેનાએ બાળકના પ્રસવ માટેના સામાન્ય ઉપાય શરૂઆતમાં અજમાવી જોયા. બે કલાક સુધી મહેનત કરી પણ પ્રસવ થયો નહિ, માથું મોટું હતું, માર્ગ સાંકડો હતો.

“કેમ ડો. કુન્હા, આ કામ જરા કઠિન તો છે, આપણે ચીપિયાનો ઉપયોગ કરવો પડશે.”

“હું પણ એમ જ ધારું છું, મેં પણ પ્રસવ કરાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા.”

“વારુ, ત્યારે તમે તૈયાર થાઓ, હું એ કામ કરીશ. મને મહેરબાની કરી સહકાર આપજો. આ છોકરી મારી છે, તે તમે જાણો છો ને?”

“હું પણ આ ઘરમાં વીસ વરસની જૂની ડોક્ટર છું. તમે પણ મારી દવા ખાધી છે, તમે જૂઝી ગયાં છો. ત્યારે તમે ડોક્ટર નહોતાં. વારુ, હું તો સંપૂર્ણ સહકાર આપીશ. પરંતુ ચીપિયાથી કામ સંતોષકારક ન થાય તો પછી શું કરવાનું છે?”

“મને લાગે છે કે ચીપિયો કામ પૂરું કરશે. છતાં-તેમ નહિ બને તો હું હાથ-વતી બાળકના પગ પકડી એને ધીમેથી ઉલટાવીને બહાર કાઢીશ. તમે ફિકર કરશો નહિ. હું આ કામમાં મારી સમગ્ર શક્તિ રેડીશ. યોનિમાર્ગને છેદવાની જરૂર નથી, માતા અને બાળક બંનેને બચાવી લઈશું.”

ડૉ. મેનાએ જનનમાર્ગની અંદર ચીપિયો મૂકી બહુ જ કુશળતાથી માથું પકડી લીધું. હવે ડોક્ટરના હસ્તસાધવ અને શુદ્ધ દૃષ્ટિની કસોટી થઈ. એક પણ આંચકો જરા પણ જોસથી લાગે નહિ, જરા પણ વધુપડતું જોસ બાળકને હમેશ માટે અપંગ બનાવે અથવા માતાને ઈર્ષા કરે. લાંબા વખતના ગૂંચવાયેલા દોરીના ગૂંચળાને જેવી કુશળતાથી ગૂંથિણી છૂટું કરે છે તેવી અતિ ધીમી ગતિથી અને અત્યંત હસ્તસાધવથી ડૉ. મેનાએ બાળકને ધીમે ધીમે એની માતાના જનનદ્વારથી બહાર કાઢ્યું.

બાળક અને માતામાંથી બંનેને કાંઈ ઈર્ષા થઈ નહિ.

ડૉ. મેનાને એટલી બધી એકાગ્રતા વાપરવી પડી કે એ પોતે પરસેવે નાહીને રેબજેમ થઈ ગઈ હતી. એણે પ્રસવ કરાવી પોતાના હાથપગ ધોયા. ઘરની બધી સ્ત્રીઓ અંદર આવી. પુત્રજન્મ માટે વધારણાં આપ્યાં.

“આજે સરલાને નવો જન્મ મળ્યો છે. બહુ જ ગંભીર સ્થિતિ

હતી. ડો. મેનાના જેવાં હસ્તશાધક અને હોશિયારી મેં હજી અમદાવાદમાં જોયાં નથી.” બદાર જોભેલાં ડો. મિસીસ ડી. કુન્દાએ માથુંબાંધને કહ્યું.

ડો. મેના રજા લઈ જવા તૈયાર થઈ. છં કલાક એણે આ ઊપરા નીચે ગાળ્યા હતા.

“વહુ, તું જમીને જાજે.” જુદા સાસુએ વિવેક ક્યો.

“માતૃશ્રી, હું નાજી પછી ખાઈશ.”

“અહીં જ નાજી લે. મારું આટલું વેણ રાખ.”

“બહે માતૃશ્રી, જેવી તમારો આગ.”

ડો. મેનાએ નાદવાની ઓરડીમાં જઈ ગરમ પાણીથી સ્નાન કર્યું. સોંસરાતાં વજ્રો બાર વરસે દરો પડેલાનો મોઢો મળ્યો. એણે કંસાર જમી લીધો.

ડો. મેનાએ બધાં બાળકોની સાથે ઓળખાણ કરી. કોઈના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો, કોઈને તેડીને રમોડ્યું. જુદા સાસુએ સૌને ઓળખાવ્યાં. બાબીઓ સાથે પણ વાત કરી.

“મોટાં બાબીજી, તમે મને જૂની ગેપાં હશે.”

“તમને કાંઈ જુનાય ? આપણે સાથે વસ્ત્રાં છીએ.” સક્ષિતાએ જવાબ આપ્યો.

“તમને નહિ પણ ‘તને’ કહી જોતાવજે, હું તમારી નાની બહેન છું.” પછી માસતી તરફ ફરીને ડો. મેનાએ પૂછ્યું :

“નાનાં બાબીજી, તમે કેમ છો ?”

“હું ખુશીમાં છું. ઘણે વરસે મળ્યાં.” માસતીએ કહ્યું.

“આ કોણ મધુરી ? બાર વરસના સમયમાં વધીને મારા જેવડી લાંબી ઘઈ ગઈ. મેં તને ખૂબ રમોડી છે. દાકીની સાથે ખૂબ હળી ગઈ હતી. હવે તો ઓળખાણ પણ ચાલ્યું ગયું. મધુરી, તું આની નબળી કેમ છે ?”

“એની તળિયત સારી રહેતી નથી. પરણ્યા પછી હમેશાં

નમળી જ રહે છે. પરંપરા પ્રકેશાં તો હાથણી જેવું શરીર હતું," લલિતાએ કહ્યું.

“ મોટાં બાબીજી, તમે કુરસદે મધુને તેડીને સાંજે હોસ્પિટલમાં આવશો? હું એને તપાસવા માણું છું. એના શરીરમાં કાંઈ રોગ હોવાનો મને સંશય છે.”

સૌની રજા લઈ ડૉ. મેના પોતાને જંગલે ગયાં. શી આપવાની લલિતાની ડૉશિશના જવાબમાં ‘આ ઘર મારું છે,’ એટલું કહી એ લીધી નહિ.

ધીમે ધીમે ડૉ. મેનાનો પોતાના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ પાછો ગાઢ થયો. મધુરીને તેડાવીને એણે તપાસી. એ છોકરીને સફેદ પ્રદરનો રોગ હતો. ધરમને લીધે તે કાપ્પને કહેતી નડોતો. એકાદ વખત ડૉ. ગિન્નીસ ડી. કન્હાએ નળિયત સુધારવા માટે દવા આપી હતી. પરંતુ મૂળ વસ્તુ દૂષી રાખી હતી, એટલે કાંઈ ફાયદો થયો નહિ.

સફેદ પ્રદર એ હડીકું દરદ છે. એનો મુખ્ય ઉપાય સ્વચ્છતા છે. પોતાનાં સર્વે અંગોને હંમેશાં સારી રીતે ધોઈને લૂંછનાર સ્ત્રી-એને આ રોગ થતો નથી. આપણા નાકમાંથી જેવી રીતે લીંટ ઝરે છે, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને આ પ્રવાહ ગર્ભમાર્ગમાંથી સ્રવે છે. યોનિમાર્ગમાં દૂધ જેવો સફેદ પ્રવાહ નીડવે છે. શરીરમાંનાં પત્રો અસંતોષકારક કામ કરીને અનિરમિત સ્થિતિ પેદા કરે છે, ત્યારે આ રોગ થાય છે. એ હડીકું અને તડસીદ આપનાર દર્દ છે. એને માટે અનેક દવાઓ કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત તે દવાઓથી આ દર્દ તરત માટે મટી જાય છે. પરંતુ પાલું ફરી ઉદ્ભવે છે. નૈસર્ગિક સારવાર એના ઉપર સારું કામ કરે છે.

સ્ત્રીની યોનિમાંથી ચાર જાતનો સાવ થાય છે. (૧) પરુ જેવો, (૨) જાડો કચ્ચરો, (૩) તદ્દન પાણી જેવો પાનજો, (૪) ગાંડોમિશ્રિત પરુ. જે સાથે પરુ ડોન તો સોજો પણ સાથે રહે છે. જે પાણી જેવો સાવ ડોન અથવા મધ્યાર્ધ જેવો ડોન તો તે યોનિમાર્ગે જ આવ્યો હશે એમ ધારી શકાય. પરંતુ જે સાવ ઈંડાની સફેદી જેવો

ચીકણો હોય તો ગર્ભાશયના નળીના ગળામાંથી નીકળ્યો હોય એવી સંભાવના છે.

૩૧. મેનાએ પોતાની બત્રીજના દર્દને મટાડવા યોગ્ય ઉપચારો કર્યા. એને સમજાવીને કેવી રીતે સ્વચ્છતા રાખવી તે બતાવ્યું. યોગ્ય કસરત, સાદો અને નિયમિત આહાર, ઉત્તેજક પદાર્થોનો અભાવ, ખુસ્કી હવાનું સેવન, નિયમિતતા અને આનંદી વાતાવરણ એ સર્વેની એને સૂચના કરી. યોગ્ય સમયમાં એ છોકરી તંદુરસ્ત થઈ ગઈ.

પોતાના કુટુંબના સર્વે સભ્યો ૩૧. મેનાના દર્દીઓ બન્યા. માતૃશ્રીને શરીરમાં હમેશાં સુસ્તી રહેતી. ડોક્ટરે યોગ્ય ઉપચારો કરીને એ ઓછી કરી. તેમાં પણ એક નર્સ વૃદ્ધને ધીમી માસિસ કરતી. આથી ઘણો કષ્ટદો થયો. લલિતાબાબીને માથાનો દુઃખાવો રહેતો. એ બંધકોશના કારણે થયે હોવાનું નિદાન ડોક્ટરે ક્યું. તે માટે શાકભાજી પુષ્કળ ખાવાની તથા લીલાંસુકાં ફળો વિશેષ પ્રમાણમાં બોજનમાં લેવાની ભલામણ કરી. આથી લલિતાને આરામ થયો. માધુબાઈને વાનું દર્દ રહેતું હતું. ૩૧. મેનાએ હોસ્પિટલમાં લાવી વીજળીના પ્રવાહથી એની સારવાર કરાવી. આથી માધુબાઈને સારું રહેતું હતું.

વડીલને આંખે પડળ હતાં. એ ડોસા પડળ ઉતારવાની ના પાડતા હતા. પરંતુ ૩૧. મેનાએ ખૂબ આગ્રહ કરીને પડળ ઉતારાવવાની વ્યવસ્થા કરી. પોતાના બાળીના આંખના ડોક્ટરની મારફતે પોતાની દેખરેખ નીચે એણે પડળ ઉતારાવ્યાં તે ઘણાં જ ફતેહમંદ થયાં. આથી વૃદ્ધનો અભાવ હવે ભાવરૂપે બદલાઈ ગયો. હવે કાઈ કાઈ વખત સાંજના વૃદ્ધ હોસ્પિટલમાં જઈ ૩૧. મેનાની પાસે બેસીને ઘેરથી તૈયાર કરી મંગાવેલી ચા પણ પી લેતા હતા. કુટુંબ સાથે નાતો દઢ થતો જતો હતો. હવે કુટુંબ એને પોતાના અંગ તરીકે ગણતું હતું. ડોક્ટરના નામે ન બોલાવતાં સૌ સગપણને નામે બોલાવતાં હતાં. પોતાના ઉદાર મનથી ૩૧. મેનાએ સૌને ક્ષમા આપીને પ્રેમ મેળવ્યો હતો.

૧૦ : ધનવાન સ્ત્રીઓનાં દર્દો

ડૉ. મેનાએ પોતાનો અર્ધો સમય હવે ગરીબોની ચિકિત્સામાં ગાળવા માંડ્યો. એમની દોસ્તિપટલ હવે પગખર થવા આવી હતી. જાહેર પ્રત્યક્ષ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો સરસ આશ્રય મળતો હતો. એમનું સ્ત્રીમંડળ પણ સારી રીતે ચાલતું હતું. કયાંક જરા સુસ્તી આવતી એટલે ડૉ. મેના એ સુસ્તી ઠાકવા માટે પંપચાસન કરી દેતાં હતાં. સુસ્તી તો ચાલી જતી હતી, પરંતુ દુરામદ, દડ, પોતાની વાતનો આગ્રહ અને રિસાળપણથી સ્ત્રીમંડળને બહુ સદન કરવું પડતું હતું. ક્યારેક છોનો છાવા પણ પ્રતિબિંબિત થતી હતી. આ સર્વેને અતિ પ્રયાસ, સમજવટ અને માધુર્યથી દૂર કરી રાક્ષતાં હતાં. પરંતુ એમાં ડૉ. મેનાને ઘણા સમયનો ભોગ આપવો પડતો હતો. અને એ સર્વે હીલાં દર્દો હતાં. વારંવાર ફરીને ઉદ્ભવી નીકળતાં હતાં. આપણામાં શિસ્તપાલન બહુ ઓછું છે. કોંગ્રેસની કાર્યકર્તી બહેનો ડૉ. મેનાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી હતી. પરંતુ ઉપત્તા દોષોથી એઓ તદ્દન મુક્ત નહોતી. સેવાકાર્ય બહુ સરસ થતું, પરંતુ ઉપકાં દર્દોને લીધે ક્યારેક ચિથિતતા પણ આવી જતી હતી.

ધનવાન વર્ગની બહેનોનો આશ્રય ડૉ. મેનાને પ્રથમ બહુ નજીવો હતો. પરંતુ પાછળથી એની નિઃસ્વાર્થતા, એનો સેવાભાવ, એનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, એની ખંત અને દર્દીઓ પ્રત્યેના શુદ્ધ સ્નેહે ડૉ. મેનાને ખૂબ લોકપ્રિય બનાવી દીધી. એના કનસલ્ટિંગરૂમના રસ્તા ઉપર મોટરોની મોટી દુકાન દરરોજ જનમતી હતી. ડૉ. મેનાને આથી વિઝિટો બહુ ઘટાડવી પડી હતી. અર્ધો સમય એટલે ચાર કલાક તો એમણે મધ્યમવર્ગ અને ગરીબવર્ગની બાઇઓ માટે સ્વતંત્ર રાખ્યા હતા. ડૉ. મેનાએ હવે પુરુષચિકિત્સા તદ્દન બંધ કરી દીધી હતી. તે માટે એમની પાસે સમય પણ નહોતો. સ્ત્રીઓ પુષ્કળ આવતી હતી. શરૂઆતમાં ડૉ. યાત્રિક કરીને એક યુરોપ ફરી આવેલાં

ડોક્ટરને એણે મદદમા લીધો હતો પરંતુ મહત્વાનુકૂળ ડોક્ટરોને પોતાનું ગળતું વધારે પ્રિય ડોક્ટરથી એને જ્વન ન આર્થસિદ્ધિની સગ વડ કરી આપી હતી. ડોક્ટરને યાદ કરી ડોક્ટરને અનુભવ આપના માટે ડોક્ટરને પોતાના મદદનીશ તરીકે રાખતી હતી પરંતુ એ એ ડોક્ટરના પાખ આપના જ્વન ન રીતે ઉદ્ધવન કરતા હતા.

ડોક્ટરને પોતાની ધનનાન સ્ત્રીદ્વયે પુષ્કળ હતી લોકના એક ડોક્ટર માટે જ્યારે સારો અભિપ્રાય દેનાર છે, ત્યારે એના હાથમા યશ છે એમ કહેવાન છે તો એક ડોક્ટરને ગાડગિયો પ્રવાસ એ ગાડગિયો પ્રવાસ જના વડે ત્યા વડેવા માટે છે. ડોક્ટરને સહભાગ્યે એ ગાડગિયો પ્રવાસ એના શુદ્ધાએ પોતા તરફ વાળ્યો હતો. ડોક્ટરે ગો. ૧૦૦૦ રૂ.ની એક ઉપર ખૂબ ધ્યાન દેતા હતા હતા એના ઉપરોગ જેમ એકો ધાર તેમ એકો જના હતા હતા હતા એના નિર્ધાર ઉપરોગ અમુક રોગો સાન કરીને ત્યા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એમ એમની માન્યતા હતી આથી જેવી કુદરતી ઉપચારથી પાળી તદુગતી મળે છે તેવી તદુરસ્તી દર્શાવે એના ઓપોથી નળતી નથી, એમ ડોક્ટરને પોતાનું માનવું હતું. ધનના વર્ગ નગભગ એકે સો ટકા દર્શાવેના ભોગી, અરે મજેરી જેના થઈ જાય છે એકે એમને દર્શાવે તો આપવી પડે છે પરંતુ એ દર્શાવેના સુક્તિમર આ કમિય ઘટ્ટાડો ડોક્ટરને પોતાના દર્શાવેના પ્રત્યે અત્યંતની હતી સર્વ પ્રસાર મુખ્ય, મધુર વાનીનાપ, મમતાભરેતુ મેરામારી હૃદય અને પતિનિ નિષ્પાનસનાથી ડોક્ટરને એમની જોડોના હૃદયના ધ્યાન મળ્યું હતું.

ડોક્ટરને પોતાની ધનનાન દર્શાવેના પુષ્કળ અનુભવ મેળવેના હતા એમના ધણાખગ દર્શાવેના મોજીના આ અસવધી જ્વનથી ધાર છે ધન, એશ્વર્ય અને સત્તા આ ત્રણ એક જાનવું યુનાન આવે છે સાથે એ ધનનો ઉપયોગ પોતાના સુખ માટે કરનાર છે આ સુખ મેળવના માટે ધનનાનો અને કૃતિન અને પ્રતિદૃશ ઉપાયો કરે છે એમની ધનિયોના જગતી ધો. ૧૦૦૦ પેડે યથેચ્છ વિચારની જ્વન ત્રતા આપી દે છે એમના આધારવિચારો દ્વિતિ બને છે ધનિયના ધો. ૧૦૦૦ ધન, એશ્વર્ય અને સત્તાના જળથી અયોગ્ય માર્ગનું સેવન કરે છે.

તેમાં અનિયમિતતા ખૂબ આવે છે. ખાવાના અને પીવાના અપથ્ય પણ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોથી એઓ જીભ બગાડે છે. પરિણામે પેટ બગડે છે. દારૂ વગેરે માદક પીણાંઓથી પણ એમનાં શરીરો બગડે છે. સુંદર રૂપાળી સ્ત્રીઓના સેવનથી થતા વીરનાશથી પણ શરીરો બગડે છે, ખરાબ રોગો થાય છે અને ભવિષ્યની પ્રજામાં રોગો અને અશક્તિનો વારસો આપી જાય છે.

એમની એક દર્દી સુશતા હતી. એ સંપૂર્ણ યુવાનીમાં હતી. સુંદર, આકર્ષક અને નમણી એવી આ યુવતી રૂપાળી સ્ત્રીઓમાં પણ દીપ્તી નીકળે એવી હતી. એ લક્ષ્મીપતિની પુત્રી અને લક્ષ્મીપતિની પુત્રવધૂ હતી. પતિ પણ કંઠડીસો, સ્વરૂપવાન, રસીલો, રંગીલો કંઈ હતાં. આ જગતમાં એમને જે જોઈએ તે હતું. મોટા રાજમહેલ જેવા બંગલા, મોટા સરસ રીતે રાખેલા શોભીતા બગીચાઓ, રોડસરોપસની બનાવટની મોટરો, સુંદર સ્વાદિષ્ટ ભોજન પકાવનારા રસોઈયા, નોકરો, દાસીઓ અને પડતો ખોલ ઊંચકી લેનાર સેવા કરનારાઓ હતાં. જાતજાતની સેંકડો સાડીઓથી કબાટો ભર્યાં હતાં. ઊંચામાં ઊંચા રેશમનાં પોશાકોના હગલાથી અનેક કબાટોનાં ખાનાંઓ ભરેલાં હતાં. ઝવેરીઓની દુકાનો શોધીશોધીને બેઠાં કરેલાં વાસ જેવડાં પાણીવાળાં મોતીઓની ગાળાઓ એની તિલ્લેરીમાં મખમલની ડબ્બીઓમાં શોભતીં હતી. કિંમ્બરલીની જમીનમાં પેદા થયેલા અને લોન્ડેન્ડના કારીગરોએ સરસ રીતે આઢાર આપેલા શ્વેત પાણીવાળા હીરાના હારો સુશતાની ડોકને શોભાવતા હતા.

સુશતા ભાગ્યશાળી મનાતી હતી. પરંતુ પડેલાં સરસ તંદુરસ્તી ભોગવતી હતી. પરંતુ હમણાં એ બાગબગીચા, સહેલો, અલ્પકારો એને જરા પણ સુખ કે આરામ આપતાં નહોતાં. એ સર્વે એને ભારરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. એનો હોંસીસો સસરો અને વદાન-રોષ સાચુજ પોતાની પુત્રવધૂને પુત્રીથી પણ વધારે લાડથી પ્રેમ કરતાં હતાં. એના નોકરચાકરો જ નહિ પણ સર્ગાસર્ગધીઓ પણ એને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીદેવી તો અવનાર ગણતાં હતાં; પરંતુ તેથી કંઈ સુખ હતું? તેથી કંઈ હૃદયનો આરામ હતો? પૈસાદારની પત્ની

તરીકે એને પોતાના શરીરમાં અણર્જુ, અપચો કે બંધકોશ જેવો રોગ નહોતો. સીધા સોટા જેવી એ અપજ હરિણી જેવી રમણી હતી. ધનવાન છતાં સુવ્રતા સંસ્કારી હતી. સાહિત્યની શોખીન હતી. સંગીત સારું જાણતી હતી. જ્યારે પોતાની દિવસરૂઆ લઇને એ શાસ્ત્રીય સંગીતનાં પદો ગાતી, ત્યારે એને સાંભળવા દેવો આવના એવો બાસ થતો. જગતને મન એનો સુખનો કટોરો છલોછલ બરેલો હતો. અન્ય ધનવાનોની ઈર્ષાણુ પત્નીઓની ઈર્ષાને એ વિષય હતી. ખુશામતખોરોની પ્રશંસા એને વ્યાપી રહી હતી. બધું હતું, ...પણ ખરું સુખ ?

સુવ્રતાના પતિ નરેન માટે એના પિતાએ એક અંગ્રેજ સાથી રાખ્યો હતો. એ હક્કો માણસ હતો. નરેનને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિના પાક શીખવવા માટે આ યોજના થઈ હતી. ધનવાન પ્રિતાને અંગ્રેજ સભ્યતા ઉપર શ્રદ્ધા હતી. એ માણસની વિશેષ જિંડી તપાસ ક્યાં વગર કોઈની ભલામણથી અને પોતાનો દબાબેડે દેખાડવા આ યુરોપિયનને એમણે રાખ્યો હતો. આ યુરોપિયને નરેનભાઈને શ્વેતાંગ મહિલાઓની લાને ચડાવી દીધા હતા. એમાંથી નરેનભાઈને ગરમીના રોગની મુંઢર અને કદી ખલાસ ન થાય એવી બેટ મળી. ડોક્ટરોએ પારાનાં ઈન્જેક્શનોથી એ રોગ મટાજો, પણ ફરી એ જિથલો ખાતો હતો. નરેનભાઈ પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ પાછળ નકામા લાગતા ધનનો વ્યય કરવાની ઠીક ઠીક તકો લેના હતા. ગંદી ટેવ પડી હોય તે તો માત્ર અંતરના જિંડા ઉપદેશ અથવા ચાનકથી જ જાય છે. નરેનભાઈને એના ભયંકર માર્ગમાંથી રોકનાર કોઈ નહોતું. દેશ-દેશાવરોમાં પણ જે કોઈ સરસ સ્વરૂપવાન ગાયિકાની વાત સાંભળવામાં આવે, તો નરેનભાઈ ભાં પડેલો જવાને તૈયાર હતા. ઠેક અમૃતસરની પ્રખ્યાત ગાયિકાઓના સંબંધો પણ એઓ દેગવી શક્યા હતા.

સુવ્રતાને પતિદેવ તરફથી આ ઉત્તમ સરપાવ મળ્યો હતો. આર્થ સી આવી વાત કોને કહે ? આપણી સ્ત્રીઓ અનહદ સહન-શક્તિવાળી હોય છે. સહન કરવું એ એમને મન એક લઢાણું છે. ગુજરાતી સ્ત્રી ગમે તેવી સુસંસ્કૃત હોય છતાં અન્યાય સહન કરવાનું

એના લોહીમાં છે. લોકજાગની ખોટી મર્મોદા અને ડરપોકપણું પણ એના લોહીમાં છે. અસહકારને સમયે આ ડરપોકપણું ઘણી બહેનો-માંથી દૂર થઈ શક્યું હતું. પરંતુ તે પ્રજના બહુ નાના ભાગને અસર કરી શક્યું હતું. છતાં આપણી સ્ત્રીઓને નીડર જનાવવા આવી કેટલીક કસોટીઓમાંથી પસાર થવાનું છે. સુન્નતાએ આ રોગ છુપાવ્યો. એનો વિકાસ થયો એટલે એક સ્ત્રી ડોક્ટરની સલાહ લીધી. પૈસાની લાક્ષણિક ડોક્ટરે પોતાને ચાલુ શ્રી મળ્યા કરે તે માટે આ રોગને લખાવ્યો, તે સુન્નતાથી સડન થયું નહિ. એણે ડૉ. મેનાનું શરણ લીધું. અહીં એને સરસ ચિકિત્સા અને તેથી પણ સરસ નૈસર્ગિક જીવનની તાલીમ અને માનજત મળી.

ડૉ. મેનાએ નરેનભાઈને જોનાવ્યા. સાંજે હોસ્પિટલના બગીચામાં પોતાની પાસે બેસાડીને એમના જીવન કે દુશ્વરિત વિશે બહુ જ વિવેકથી અને હઠતાથી વાત કરી. આ બપોંડર રોગ જે બે મિનિટના ભાગને અંતે આવે છે, તેનાં ખરાબ પરિણામો કહી બતાવ્યાં. પોતાનું લોહી બગડે છે, શરીર બારકપ બની જાય છે, આ દર્દ અતિશય ખરાબ છે. એનાથી શરીરનું સત્વાનાશ વળે છે. એ પોતાના શરીરને માત્ર નુકસાન કરતું નથી, પરંતુ પોતાની પ્રિય પત્નીના શરીરને પણ બેહદ નુકસાન કરે છે. સુન્નતાનાં ગુણાંગો ઉપર એની ખરાબ અસર શરૂ થઈ છે, ઈશ્વરકૃપાથી હજી બહુ વિકાસ પામેલી નથી તે પહેલાં એને દબાવવું શક્ય છે, પરંતુ હમેશ માટે થોડી અસર તો રહી જવાની. એટલું જ નહિ પણ એમની ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર પણ એની અસર ગતરવાની વધી છે. એના જેવું હોયું અને દુરામ્રહી દર્દ બીજું કોઈ નથી. નરેન સમજી હતા. એની માત્ર આંખો જ ઉઘાડવાની જરૂર હતી. ડૉ. મેનાએ યુક્તિ, પ્રેમ અને સમજવટથી નરેનને સન્માર્ગે વાળ્યો.

સુન્નતાની પણ યોગ્ય ચિકિત્સા કરી લીધી, પણ મુખ્ય મદાર પતિપત્નીનાં લોહીસુધાર ઉપર રાખ્યો. ઉપવામો, હાથ, દૂધ, શાક-બાજી (બાજી, ટમેટાં) પપૈયાં, નારંગી, મોસંબી, સંતરાં, કેળાં વગેરે ફળો, યોગ્ય ફસરત, ગાયુસેવન, પ્રજુભજન, સેવાકાર્યો, સ્પર્શનાન,

તેજમદન પ્રાણાવમ વગેરે ઉપર મુખ્ય આધાર રાખ્યો. પતિપત્ની બંનેને આથી ખૂબ દ્રાવદો થયો. ત્રીજે વરસે નરેન અને સુવ્રતાએ નવા બાળકનું નામકરણ કરવાની ક્રિયા કરવા ડો. મેનાને આગ્રહથી તેડાવ્યાં.

સુવ્રતા અને નરેન ડો. મેનાના અનુયાયીઓ બન્યાં. સુવ્રતા સ્ત્રીમંડળના સાહિત્ય, કળા અને આનંદવિભાગના સેક્રેટરીના પદનું કામ અને ઉત્સાહથી કરતી હતી. ડો. મેના એવા દર્દીઓ પાસે ફી ન લેતાં એમની સેવા જ સ્વીકારતાં હતાં. એમના હૃદયમાં આપણી સ્ત્રીઓને માટે બનવું કરવાની ધગશ હતી. નરેન પણ ડો. મેનાનાં દાર્શનિક પ્રશંસક અને અનુમોદક બની રહ્યો.

પ્રભાવતી મિત્રમાવિકની-પત્ની હતી. એની ઉંમર સત્તાવીસ વરસની હતી. પતિ પરમાનંદદાસ પાંત્રીસ વરસના હતા. બંને રોગી હતાં. બંને ચા-દેવીના અનન્ય ભક્તો હતા. દિવસના ક્રમ વખત ચા પીતી હોય તો પણ એમને ચન ચાનો ઉપવાસ કર્યા બરાબર હતું. પત્નીને કંઈ કામ નહોતું. સવારે દેરાસરમાં દર્શન કરી આવે તે પહેલાં ચા પીતી હોય. આત્રી પછી ચાનો પાત્રો આરોગે. પછી એક અંગ્રેજી બસુસની વાત કે ગ્રેમવાર્સ સર્જિને વિડોળાના તકિયા ઉપર આગોટી પડે. જમતી વખતે પણ એક રોટની. અને થોડું શાક, થોડો ગોળ અને ફાળભાત ખાય. એક રોટથી પણ પચે નહિ. જમ્યા પછી તરત જ ચાનો પાત્રો પી જાય. પાત્રો એ વાગે ચા જોડે. ચાર વાગે જોડે. સાંજે ૭ વાગે જમીને ચા જોડે. રાત્રે પણ જોડે. ઘણી વખત ગેત્રણ પ્યામા સાથે પી જાય. પ્રભાવતીનાર્તનું માથું દર ત્રણવાર દિવસે દુઝે. પગોમાં તો ચાતુ સુસતી રહે. બંધકાશ તો એના શરીરમાં ચાતુ રહે. કોઈ દિવસે દસ્ત પોતાની મેજે સાફ આવે નહિ. ત્રણત્રણ દિવસે જીનામ લેવો જોડે. પેટમાં ઝીણું ચણ તો હમેશાં જીપડે.

પ્રભાવતીનાર્તના પતિ પણ સવાદિયા હતા. એમને ભજિયાં, કચોરી, રાનાં, સેવમાંદિયા, કડોળ વગેરે બહુ જ બાવે. એ રોટલી-ફાળભાત નહોતાં ખાય પણ આ તેજમાં તળેલી, મરચાંમસાલા-વાળી સવાદિષ્ટ વાનીઓ માટે એની જીભમાં પાણી છૂટે. પ્રભાવતીનાર્ત

પણ આ કૃત્રિમ વસ્તુઓનાં રસિયાં બની ગયાં હતાં. કોઇને ત્યાં વારતહે-
વારે આવાં ભોજનો થાય ત્યારે આમને ત્યાં દરરોજ થાય. પ્રભાવતી-
બાઈ રોગી બન્યાં હતાં છતાં આત્મા સ્વાદુ પદાર્થો છોડવા રાજી
નહોતાં. એમના પેનિદેવને પણ દમ પૂર્વસ્વરૂપમાં ગ્રાણ પડ્યો હતો.
અનિરમિત ખાવું, અનિરમિત સૂવું અને અનિરમિત જીવું એ આ
પતિપત્નીની ખાસિયતો બની રહી હતી. સારાં નાટક અને સિને-
માનાં બંને શોખી ન હતાં, પરંતુ ડોક્ટરની દવાનાં નો અનન્ય ઉપાસકો
હતાં. ટેબલ ઉપર દરરોજ બાટલીઓનું પ્રદર્શન બરાવણું જ હોય.
ડોક્ટર રોજ પતિપત્નીની તળિયત બેવા આવે. તે સમયે નવી નવી
કંઈક ફરિયાદ કોર જ. ડોક્ટર પણ નવાં નવાં મિક્ચરો પ્રશંસા કરી-
કરીને આપે. ૩૬૫ દિવસોમાં એકેય દિવસ-દવા વગરરો જતો ન હતો.

પ્રભાવતીબાઈને જરા પણ મહેનતનું કામ કરવાનું નહોતું, છતાં
શરીરે સુક્ષ્મકડી હતાં. એમને વિશેષ પચતું નહિ. ડો. મેનાની કીર્તિ
સખીઓ દ્વારા પ્રભાવતીબાઈએ સાંભળી. ધનવાનો નવા નવા ડોક્ટરોને
બાળકોનાં રમકડાંની પેડે રમવા માટે અજમાવે છે. એ પ્રમાણે
પ્રભાવતીબાઈને જરા મોંધું આ રમકડું અજમાવવાનું મન થઈ ગયું.
આવા દરદીઓને થોડી વારમાં જ ડો. મેના ઓળખી લેતી હતી. એમના
ઉપર એમને ખૂબ માયા રહેતી. સાંજે આ પીવા એવા દરદીઓને ડોક્ટર
બોલાવી એમની રહેણીકરણી સુધારવાની કોસિય કરતી હતી. એવાં
ધણીં રોગીઓ ડોક્ટરને એમના સેવાકાર્યમાં સહાયક બની રજાં
હતાં. ડોક્ટર એવાને તરત સમજી શકતી હતી. પ્રભાવતીબાઈને
પણ સાંજે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યાં. એમની સાથે વાતો કરી આશ્વાસન
આપ્યું. ચાના વિશેષ ઉપયોગથી ચતાં નુકસાનો કહી સંભળાવ્યાં.
દર અવાડિયે એક એક પ્યાસો ઓછો કરવાનો કોવ્વ લીધો. બીજો
રવિવારે સાંજે મરચાં, મસાલા, તેલવાળા, તીખા, ખાટા, ખારા અને
સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો વિશે વાતચીત ગાલી. એનો ઉપયોગ ઓછો કરવાનું
વચન લીધું. પછીના રવિવારોને દિવસે કસરત નિરમિત કરવા,
મગજને થોડા બોરાક માટે કામ આપવા, અને ખુદ્દી દવાનો કામ લેવા
માટેના કાવદા કહી બતાવ્યા. ધીમે ધીમે કુદરતી જીવન ઉપર પ્રભા-

૧૧ : ધનવાનોનાં ઘરો

ડા. મેનાના ઘણા ધનવાન દરદી મિત્રો હતા. એમને ઘેર ડોક્ટર તરીકે અથવા મિત્ર તરીકે ડા. મેનાને જવું પડતું. એ સર્વે મિત્રોનાં ઘરો બાદશાહી ઇમારતો જેવાં વિગાળ હતાં. એમાં જગી-ચાઓ પણ હતા. પરંતુ વ્યવસ્થા અને દેખરેખ ખામીખરાં હતાં. પ્રભાવતીના મોટા દીવાનખાનામાં કીમતી ગાડીયાઓ પાથર્યા હતા. ફર્નિચર પણ કીમતી હતું. પરંતુ ડા. મેનાએ ગાડીયાને ઊંચો કરી બતાવ્યો. નીચે ત્રીણી રજ અને ધૂળનો ઘર હતો. ગાડીઓ કોઈ દિવસે ઉપાડીને નીચે સાફ કરવાની શેડાણીઓએ વ્યવસ્થા રાખી જ નહોતી. દરેક વસ્તુ દેખરેખ માગે છે. ફર્નિચરના બીંત તરફના ભાગ ખસેડીને ડા. મેનાએ બતાવ્યા, તે રજવાળા હતા. ફર્નિચરની નીચે ખુણાના ભાગમાં ડા. મેનાએ કચરો બતાવ્યો.

“ચાલો સુલતાનહેન, તમારું રસોડું અને બંદાર જોઈએ,” ડા. મેનાએ કહ્યું.

“હું તો ત્યાં જતી નથી, ત્યાં શું જોવાનું છે ?”

“ત્યાં તો પ્રદર્શન દેખાડીશ. બહુ મજા પડશે.”

સુલતાનહેનનું રસોડું મોટું અને સગવડવાળું હતું. રમોહવા અને નોડરને સ્વાધીન હતું. શેડાણી એ તરફ જરા પણ નજર રાખતાં નહિ. રમોહવાની બીંતો પર જળાં બાજર્યાં હતાં. રસોડાની ખાળા ચીકણી હતી. અને પાનને હોતો. રમોહવાની બીંતો પારીઓ 11

નાખ્યું હતું. રસોડાની ભીંતો ધુમાડાથી કાળી થઈ ગઈ હતી. એને ચૂનો દેવરાવવાની જરૂર હતી. અંદર પુષ્કળ માખીઓ ગણગણાટ કરતી હતી. સુસતાને ડો. મેનાએ આ બધું જતાખ્યું.

“અરે ! મને તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે રસોડું આંધું ગંદું હશે. રસોડાએ અને નોકરો પગાર ખાય છે છતાં તદ્દન બેદર-કાર છે. નિમકહરામ ક્યાંના !”

“એમાં નોકરોનો વાંક કાઢવો નકામો છે. દરેક વસ્તુ ચૂલ્હીની દેખરેખ માગી લે છે. ધણી વગરનાં ઠોરૂં મૂતાં.”

“પણ પગાર શેના ખાય છે ? એટલું કામ પણ એમનાથી ન થાય ?”

“સુસતા, તમે વધારે પડતી આશા રાખો છો. દેખરેખ રાખવાનું કામ માસિકનું છે, નોકરનું નથી. માસિકે પોતાની ફરજ અદા કરવી જોઈએ.”

“મને એનો ખ્યાલ નહોતો. હવે તો દરરોજ રસોડામાં આટો દહિયો.”

“આવો સુસતા, તમારો ભંડાર જોઈએ. ત્યાં પણ કંઈ ઉપ-યોગી શિક્ષણ મળશે.”

“હું તો ત્યાં કોઈ દિવસ જતી નથી, મારાં કપડાં ગેદાં થાય.”

ભંડારમાં તો ભારે અવ્યવસ્થા હતી. ભીંતો અને છતના ખૂણાઓ ઉપર દરોળિયાનાં જાળાં બાજમાં હતાં. મચ્છરો બહુબહુના હતા. અંદર કંસારિયો સંતાકૂકડીની રમત રમતી હતી. ભંડારમાં પિત્તળની મોટી અનાજ રાખવાની કોડીઓ જમાનાને લીધે તદ્દન કાળી પડી ગઈ હતી. કોડીઓની પાછળ કચરો પડ્યો હતો, તે દૂરથી પણ દેખાતો હતો.

“અરે, આ તો ગંદકીનો ઉકરડો જનારી મૂક્યો છે. મને આની ગંદકીનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો.” સુસતાએ હિંમતે કાઢ્યો.

“હજી તમે બધું જોયું નથી. આ નાટકના દમ્ભ થોડા અંકો બેવાના છે.” ડો. મેનાએ કહ્યું.

મેડી પિતળની ઢાડીએ ઉપરથી ઢાંકણું ખોલવામાં આવ્યાં, અંદર અનાજ ભર્યું હતું. અનાજ સાફ હોવાનો સંભવ હતો, કારણ કે ખંડારની દેખરેખ માટે એક બાર્ડની ખાસ નિમણૂક હતી. છતાં અનાજની મૂડી બરી ડે. મેનાએ મુલનાને બતાવી. તેમાં અનેક છવડાં હતાં. દરેક ઢાડીમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવી.

“જુઓ મુલના, તમે નોકરોનો દોષ કાઢશો નહિ. હું ફરીથી બાર મૂકીને કહું છું કે ગૃહિણીની નજર હોય તો દરેક વસ્તુ સ્વચ્છ રહે.”

“રોજ રોજ તે હું ક્યાં દેખરેખ રાખવા નહિ? એ કામ શું મારું છે?”

“એ કામ જરૂર તમારું છે, બહેન! તમે માત્ર ચોવીસ કલાક-માંથી દસ મિનિટ જ બચાવીને નજર ફેરવતાં જાઓ, એટલે બધું ચક્ર ખરાબર ચાલશે. દાખલા તરીકે જુઓ આ અનાજમાં છવડાં જોવામાં આવ્યાં. મને શક છે કે એ અનાજ એમ ને એમ છવાત સાથે જ ચણીમાં પિસાય છે, એ ચોખ્ખા થાય છે?”

મુલતા માથું નીચું કરી નીચે જોઈ રહી.

“ચાલો, હજી નાટકના ખીમ અડેા જોઈએ. તેઓ પાણીની ગોળાઓ પાસે આવ્યાં. એના ઉપર સફેદ કપડાનાં ગળણાં વીટેલાં હતાં. ડે. મેનાએ એક ગોળા ઉપરથી ઢાંકણું ઉપાડીને ગોળાની અંદરના ભાગમાં આંગળી ધસી. આંગળી ઉપર લીલાશવાળો ડાઘ થયો. ગોળા ખંડારથી જરૂર સાફ થતી હતી, પરંતુ અંદરથી સાફ થતી નહોતી. આથી આજી લીલ બાકી મઠી હતી. પાણી પણ જેવું જોઈએ તેવું સ્વચ્છ ન હતું.

“હું, તે આ ગ્રાંથાં ઉપર ફેટલું ધ્યાન આપું?” મુલતાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ગૃહિણી સિવાય ખીજું કોણ ધ્યાન રાખે? ખીજની કાંઈ ફરજ છે? માત્ર તમે અકચારમાં પાંચ મિનિટ-પણ જો ગોળા-ઓની તપાસ કરશો, તો તમને અવલોકનની સુંદર દેખ પડશે અને

નોકરો પોતાનું કામ સરસ રીતે બજાવશે. તમારે આ નવી ટેવ (દેખરેખની) પાડવી જોઈશ. નહિ તો જીવડાંઓ સાથે અનાજ દળાશે અને તમારે ખાવું પડશે.”

“ચાલો, હવે વાસણો જોઈએ. રમોડાની જોડેના નાના ખંડમાં અભરાઈઓ ઉપર વાસણો ગોડવી મૂક્યાં હતાં. બહારથી સૌ ચળકતાં હતાં. ડો. મેનાએ ખૂણામાંથી એક વાસણ ઉપાડીને સુક્ષ્મતા સામે ધ્યુનું, ને કથું: “આના તળિયામાં ગોળ ફરતી આંગળી ફેરવો.”

સુક્ષ્મતાએ આંગળી ફેરવી, અંદર ચિકાસા જેવામાં આવી. આંગળી ચિકાસવાળી થઈ ગઈ. ખીજાં બેત્રણ વાસણો પણ એ જ રીતે ઉપાડીને જેમાં. તેમાં પણ એવી જ હાસત જેવામાં આવી.

“સુક્ષ્મતા, મહિનામાં એક વખત બેત્રણ મિનિટ જ નિરીક્ષણ માટે રાખો તો નોકરો તમને કસિયાડનું કારણ આપશે નહિ.”

હવે આપણે ખીજા ખંડો નહિ તપાસીએ. તમારે ત્યાં બે રમોઈયા, ચાર નોકરો અને બે દારીઓ છે. એ તમારું સૈન્ય છે. એને યોગ્ય માર્ગે દોરવવાની વ્યૂહરચના તો તમારે જ કરવાની છે. એ કામ નોકરોનું નથી.”

“વારુ, સુક્ષ્મતા! શાક ક્યારે બજારમાંથી આવે છે, તે કેટલા વજનનું, કેટલી કિંમતનું છે અને કઈ જાતનું આવે છે તે તમે જોયું છે?”

“ના રે ના, વળી એ ઉપાધિ ક્યાં મારે મને વળગાડું?”

“શાકને બરાબર સાફ કરી છોડાં નીકળે છે કે નહિ, એ શાક બરાબર ધોવાય છે કે નહિ, તે ક્યારે પણ જોયું છે? વધારમાં કેટલું તેલ પડે છે, મરીમસાલા કેવા પડે છે તે અવલોક્યું છે?”

“ના રે બાઈસા’બ, એવું એવું તો મને સૂઝે નહિ.”

“ગૃહિણીની ફરજો તો સૂઝી જ જોઈએ. તમારે હવે એ ટેવો પાડવાની છે. તમારે ત્યાં જેટલું તુકસાનમાં અને અંધારામાં જતું હશે, — તેમાંથી ત્રણચાર કુટુંબોનું પોપણ જરૂર થઈ શકે. દેખરેખ વગર બગાડ થતો હશે જ. તમારે ત્યાં મસાલા ઠાણ ખરીદ કરી લાવે છે?”

“એ રસોઈવાનું કામ છે. એ હિસાબ રાખે છે. દેશિયર પામેથી પરભાઈ પૈસા લે છે.”

“ઢેટલી કિંમતના મસાલા આવના દમે? તેનો ખપ ઢેટલા પ્રમાણમાં થતો હશે?”

“મને એ વિષયમાં જરા પણ માહિતી નથી.”

“જુઓ સુક્ષ્માગરેન, તમે બધાંમંજુઓ છો. સંસ્કારી છો. સમાજોમાં સરસ વ્યાખ્યાનો આપો છો. સંગીતમાં અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ છો. સરસ રીતે અને મુંદ્ર વ્યવસ્થાથી વખાણકારો પકેરી શકો છો. નૃસ પણ કરી શકો છો—આટલી બંધી અંતરાર્થ છતાં ગૃહિણીની જે સુખ્ય કરજ છે, તે તમે કેમ જૂઠી જાઓ છો? આ જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે.”

“આ જાનની મારી કરજ ક્યારે પણ ડોપ તેનું મને ભાન નહોતું. ખાવા, પીવા, સૂવા અને આરામ લેવા માટે ધરો છે. અમારી મેવા માટે નોકરો છે. તેમને અમે પગારો આપીએ છીએ. એટલે તેમાં અમારી કરજોની પૂર્ણાહુતિ થાય છે એમ હું આજ સુધી માનતી હતી.”

“વારુ સુક્ષ્મા, અનાજ કોણ લાવે છે?”

“પેઢીનો મહેતાજી લાવે છે. એ કામ એનું છે.”

“અનાજની વરદી કોણ આપે છે?”

“રસોઈયો આપે છે. રસોઈયો દરરોજ દુકાને જઈ રાત્રે ત્યાં વરદી આપી આવે છે.”

“અનાજ કેટલું વપરાય છે? કેટલું રંધાય છે? ક્યારે ખજાસ થાય છે?”

“હું તો એના વિશે કંઈ જાણતી નથી. રસોઈયો એ બધો હિસાબ રાખે છે.”

“તમે કદી હિસાબની ચોપડી વાંચો છો?”

“ના, મેં એનું મોહું પણ જોયું નથી. એ કામ દુકાનના મહેતાજીનું છે.”

“ગાજ, ખાંડ, ઘી, તેલની બાબતમાં પણ એમ જ ચાલતું હશે.”

“હા, હું કે ઘરનો બીજો કોઈ માણસ દેખરેખ રાખતાં નથી.”

“તમારે ત્યાં કેટલું ઘી દર માસે વપરાય છે?”

“તે હું બાલુની નથી. મેં પૂછપરછ કરી નથી.”

“કપડાંસત્તાની બાબતમાં તમે કેમ કરો છો? એ કાણ ખરીદી આવે છે?”

“મારાં કપડાં તો હું ખરીદું છું. જિંદગી પર સહી કરી આપું છું, તે પેઢીએથી ચૂકવે છે. માણસો પોતાને માટે પોતે ખરીદે છે.”

“કેટલી ગાયો અને બેંબો તમારે ત્યાં છે?”

“પાંચ ગાયો અને બે બેંબો છે. દરેક વાછરડાંવાછરડીઓ પણ હશે.”

“ગાયોને દોવરાવવી, એમને ખાવાનું આપવું, એમની સેવા કરવી એ કામ કાનું છે?”

“ખાસ નોકર એ કામ કરે છે. દુકાનનો મહેનો અને સૌ જોઈતી ચીજો ખરીદ કરી આપે છે.”

“ગાયોને શું ખવડાવવામાં આવે છે? એમના માટે માસિક કેટલી અને કેવી વસતુઓ જોઈએ છે? કેટલી ગાયો દૂધ દે છે, કેટલી વસતુ ગર્ભ છે, એ માટે દેખરેખ રાખો છો?”

“એ બધું ગાયોનો નોકર કરે છે. મેં કોઈને ય કપારે પણ પૂછ્યું નથી. એ તો બધું ચાલ્યું આવે છે. મેં કદી એમાં માથું મારવાની કશું વિચારી નથી.”

“ગાયો રોજ કેટલું દૂધ આપે છે? કહી શકશો?”

“સુલતાએ કાને હાથ મૂકી માથું ધુણાવ્યું.”

“દૂધનું દહીં જમાવીને માખણ નીકળે છે? કેટલું ઘી રોજ બને છે?”

“માખણ ખાવાને તો મળે છે, ઘી કેટલું ચાલે છે તે તો બાઈને ખબર હશે.”

“ તમારે ત્યાં કેટલા ગાડીધોડા છે ? કેટલી મોટરો છે ? ”

“ એક ગાડીધોડો છે. ત્રણ મોટરો ચાલે છે. ત્રણ ડાર્બરો છે. ”

“ ધોડાને માટે ચંદી અને મોટરો માટે પેટ્રોલ—નેકનો હિસાબ કોણ જુએ છે ? ”

“ ગાડીના કાયવાનને ધોડા સંબંધી વિગતોની ખચર હશે. મહેતાજી એને ધાસ અને અનાજ વગેરે લઈ આપે છે. પેટ્રોલ માટેની મુકો તો અમારી પાસે રહે છે. અમે સહી કરી પેટ્રોલની કંપનો આપીએ છીએ. એનો હિસાબ હુકાને ચૂકવે છે. ”

“ મોટરમાં કેટલું પેટ્રોલ વપરાય છે ? કેટલા ગેલન પેટ્રોલ વપરાયું તેનો હિસાબ તમે રાખો છો ? ”

“ માણસોની મોટરોનો હિસાબ એમની પાસે રહેનો હશે. મારી મોટરના પેટ્રોલ માટે તો બ્યારે મોટર હાંકનાર સહીવાળું કંપન માગે છે ત્યારે હું આપું છું. કેટલું પેટ્રોલ મારી મોટરમાં નોંધાયું છે તે ખટપટમાં હું જાણી નથી. ”

“ બગીચાના માળા કેટલા છે ? ”

“ એ માળા બગીચામાં કામ કરે છે. ”

“ બગીચામાં કેવાં ફૂલો વાવવાં, કેવાં શાકો વાવવાં, કેવાં ફળ-જાડો વાવવાં, તે તમે જુઓ છે ? ”

“ મને બગીચાનો શોખ છે. ફૂલોનો પણ શોખ છે. પણ દેખ-રેખનો ખૂબ જ દંટગો છે. બગીચામાં શું થાય છે, શું વેવાય છે, તે પણ હું જાણતી નથી. ”

“ સુવત્તા ! તમને રસોઈ કરતાં આવડે છે ? ”

“ અહીં આખી જિંદગીમાં ચૂલો જ કોણે સળગાવ્યો છે ? પિયરમાં થેન્સોઈયો અને અહીં પણ રસોઈયો છે. ”

“ કપડાં ધોતાં આવડે છે ? ”

“ કપડાં ઉપર ક્યારે પણ સાથુ લગાજો નથી, શરીર ઉપર તે લગાજો છે. ”

“અનાજ સાફ કરતાં આવડે છે?”

ત

“સુપડાને હું કદીયે અડકી નથી.”

“ઘરમાં ઝાડુ કાઢતાં અને કચરો કાઢતાં આવડે છે?”

“ઝાડુ હાથમાં ક્યારેય પકડ્યું નથી.”

“બહેન સુલતા! તમારી આર્થિક સ્થિતિ સારી છે, તેવી જ રહે એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. પરંતુ જગતમાં મહાપુરુષોને પણ અડતીપડતી આવી છે. રામ, કૃષ્ણ, પાંડવો અને બીજા કોઈ અવતારી પુરુષો અને સજારીઓ સુખદુઃખના અને ચડતીપડતીના પ્રવાહમાંથી મુક્ત થયાં નથી. માટે મારી તો એક જ બક્ષામણુ છે કે કામ શીખવું જોઈએ. પછી ન કરવાનો પ્રસંગ આવે એ જુદી વાત છે. પણ ઘરકામ તમારે જાણવું જોઈએ. ક્યારેક ખરાબ પ્રસંગ આવ્યે રોઠાને જેસી રહેવું ન જોઈએ. ગૃહકાર્ય એ આપણા સ્ત્રીસમાજ માટે ભૂપણરૂપ છે. એથી આપણું સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે. આપણી આવડત વધે છે. હું ડોક્ટર છું છતાં મેં મારું ઘરકામ કરેલું છે. એટલે હું બધાં કામ કરી શકું છું. મને કોઈ કામ માટે નવીનતા લાગતી નથી. શરીરમાં શક્તિ, રક્તિ અને મજબૂતી લાવવી હોય તો ઘરકામ કરવું એવો મારો મત છે. સ્ત્રીઓને સીવતાં, વેતરતાં, અને બરતગૂંથણ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. આપણો સંસાર સુધારવો હોય તો જાતે કામ કરતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના નિયતકર્મનો ત્યાગ કદી પણ ન કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પણ ગીતાશ્રમાં હિપદેશ છે.”

૧૨ : અગત્યના રોગો

આપણે ગૂંચરાની ધનવાન સ્ત્રીવર્ગ ત્રીમંત છતાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત છે. ધન અને સુખસગવડો છતાં અંતરની શાંતિ એમને નથી. તે મેળવવાના માર્ગો એમને અનુકૂળ પડતા નથી. મોજમજ, વિદ્વાસ અને ભોગ—એમાંથી એઓ સુખ લેવા માટે દોડે છે. પરંતુ એ ઝાંઝવાનાં જળ છે. એના અતિથયપણાથી રોગો શરીરમાં ધર કરી જાય છે. શરીરો મુંઝાળાં અને તકલાદી બને છે. વાડી, ગાડી અને બંગલા એમને મનની અને શરીરની શાંતિ આપી શકતાં નથી. એને માટે તો ધનવાન વર્ગની ઓઓને પોતાની કાર્પશક્તિ કેળવવી પડશે. એને માટે ધનવાન વર્ગે શારીરિક તથા માનસિક—બન્ને ક્રિયાઓ કરવી પડશે. ખરું સુખ તો ખીળઓને સુખ આપવામાં રહેયું છે. એવાધમ એ જ સુખનો માર્ગ છે. ભનૂંદરિ, એક શ્લોકમાં કહે છે કે—“હાથનાં કંકણો, હારો, બાણુગધો અને ખીંજ અક્ષંકારો અને ખૂંચ હારો માણસને શોભાવી શકતો નથી. પરંતુ નિર્મળ વાણી અને નિસ્વાર્થ ક્રિયા (પરોપકાર) મનુષ્યને સુખશાંતિ આપે છે. એક લોકકહેડો બરાબર કહે છે કે:—

“જનની જથ્થુએ ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર.”

આ ત્રણ ધંધા જ સુખ આપી શકે છે.

આપણે ધનવાન વર્ગની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ તપાસી દેજી આવા અનેક દાખલાઓ જુદાજુદા દષ્ટિકોણના આપી શકાય તેમ છે. અવલોકનકાર આંખો ખુલ્લી રાખે તો જગતમાં ધણું જોઈએ—આવલોકી શકે છે. એને ઘરેઘર જુદીજુદી સમસ્યાઓ જોવામાં આવશે. ધણાંખરાં ધનવાનોનાં કુ:ખો પણ પોતાનાં જ બનાવેલાં અને ઉત્પન્ન કરેલાં છે. સડેજ પ્રયત્ન કરે તો આ સ્ત્રીઓ પોતાનું તેમજ પારકાનું ખૂંચ બહું કરી શકે. સ્વાર્થત્યાગ અને પરોપકારવૃત્તિમાં એઓ પોતાનાં ઐશ્વર્ય અને શક્તિ ખર્ચે, તો એઓ સુખી શાંત જીવન ગુમારી શકે છે. સુખ મેળવવાં માટે ભગ.

વાન બુદ્ધે ઉપદેશેલો મધ્યમ માર્ગ ઉત્તમ છે. શ્રીગીનાજીમાં પણ લખ્યું છે કે બહુ ખાનાર માટે યોગ નથી, બહુ બૂખ્યા રહેનાર માટે પણ યોગ નથી, બહુ સૂનાર માટે પણ યોગ નથી, બહુ જાગનાર માટે પણ યોગ નથી. પરંતુ યોગ્ય આહારવિહાર કરનાર, યોગ્ય મહેનત અને યોગ્ય આરામ લેનાર, યોગ્ય પ્રમાણમાં નિદ્રા અને જાગૃતિ સેવનારને યોગ મળે છે. તે પ્રમાણે જ સ્ત્રીપુરુષોએ શાંતિ અને સુખ મેળવવાં હોય તેમણે પોતાનું જીવન મોજમજલકમાંથી ખેંચી મહેનતુ અને ખંડત સ્થાવરું પડશે. આપણી ધનવાન સ્ત્રીઓ ત્યારે નીકર, હિંમતવાન, કામ કરનારી અને મેવાભાવી થશે, ત્યારે આપણાં જીવનના ચંદ્રમાનો ઉદય થશે.

આપણા મધ્યમવર્ગનાં લોકો ઘણાં દુ:ખી છે. ધનવાનોનો વર્ગ બહુ નાનો છે. બુદ્ધજૂગરાનમાં કરોડ મનુષ્યોની વસ્તી છે. તેમાં ૬૦ લાખ સ્ત્રીઓ છે. ૬૫ લાખ પુરુષો છે. સવા કરોડમાંથી આશરે ૩૦ લાખ બાળકો છે. ૨૦ લાખ સ્ત્રીપુરુષો અપંગ, વૃદ્ધ અને ઘેર બેઠેલાં છે. બાકી ૭૫ લાખ સ્ત્રીપુરુષો સશક્ત અને ધન પેદા કરે તેવાં આશરે છે. આપણાં કુલ ૨૫ લાખ કુટુંબો છે. તેમાં અતિ ધનવાન કુટુંબો આશરે એક હજાર હશે. દશ હજાર કુટુંબો સાધારણ રીતે સારી સ્થિતિનાં છે. એક લાખ કુટુંબો કરજ વગરનાં અને જીવનનોકાને સંસારસાગરમાં નભાવી શકે તેવાં છે. લગભગ દશ લાખ કુટુંબો મધ્યમવર્ગનાં છે. આમાં મહેતાજીઓ, મારતરો, હલકા પગારના અધિકારીઓ અને કારીગરવર્ગ છે. એમની વસ્તી મુખ્ય શહેરોમાં ને મોટાં ગામડાંઓમાં મુખ્યત્વે છે. બાકીનાં ૧૪ લાખ કુટુંબો ખેડૂત અને અમજીત વર્ગનાં છે. મધ્યમવર્ગમાં પણ આર્થિક રીતે ચાર પ્રકારનાં કુટુંબો છે.

(૧) જેની માસિક પેદાશ રૂ. ૨૫૦ થી ૩૦૦ મુધી છે તે વર્ગ નાનો છે. લગભગ ૬૦૦ જેટલો હશે.

(૨) જેની માસિક પેદાશ રૂ. ૧૫૦ થી રૂ. ૨૦૦ જેટલી છે. આ વર્ગ હમણાં કરતાં મોટો, પણ બહુ મોટો નથી. લગભગ ૧૬ જેટલો હશે.

શનિવારે જરા સિનેમાની મોજ પણુ જોઈએ. મોડનભાઈ ક્યારેક ભાંગની લડેર પણુ ચાખતા હતા. એમને નીરસ સંસારમાં રસ નહોતો, પણ પ્રજ્જોત્પત્તિ કરવામાં પોતાના પુરુષત્વને પરમ સ્પર્ધક માનતા હતા. ત્રણ પુત્રીઓ અને બે પુત્રો અને માથાપ એ સર્વેનું પચાસ રૂપિયામાં પૂરું કરવું એનો જોગે સુનંદામહેન ઉપર હતો. ધાંચીના બળદની પેટે એને આખો દિવસ ઘરનો દસરડો ખેંચવો પડતો હતો. બૂકેન સુનંદાની વિદ્યા, તેજ, શક્તિ—સૌ દર્શાઈ ગયાં હતાં. એના મોઢા ઉપર નિરાશા જીવનીજગની હવાઈ રહી હતી.

સુનંદાને જગનમાં ઉત્સાહ, આનંદ કે સુખઆરામની એકેય તક મળતી નહિ. આખો દિવસ એને ઘરના કામનો દસરડો ખેંચવો પડતો હતો. માનસિક ચિંતાઓનો પાર નહોતો. સવારના અંધારામાં પોતે જડીને પતિનાં છોકરાઓનાં અને પોતાનાં કપડાં ધોઈ નાખતી હતી; કારણ કે એક જ જોડી કપડાં ઘરમાં રહેતાં હતાં. નાહીયોઈ સોધા પહેલાં ઘરના બંને ખંડ વાળીજૂડીને સાર કરો નાખતી હતી. નળ-માંથો પાણી ભરીને રાખી મૂકતી હતી. ચૂસો સળગાવી છોકરાઓને અને પતિને કાળી ચા પિવડાવતી હતી. તેમાં દૂધ તો નાંમમાત્ર રહેતું હતું. છોકરાઓને વહેલા ઉઠાડી એમને દાનણ કરાવી લેસન કરવા બેસાડી દે છે. પછી પતિને ઉઠાડી દાનણ કરાવી ચા પાવ છે અને પોતે પીએ છે. દસ વાગ્યાની અંદર તે રોટલી, શાક ને દાળ તૈયાર કરીને છોકરાઓને તથા પતિને જ્યાંડી તેમને રહૂત તથા ઓઝિસે મોકલે છે. પોતે જમીને વાસણે માંજી નાખે છે.

રમોડું ઘોઝ સાજ કરીને એ બાર વાગે નવરી થાય છે. સાદડી પાયરી મોડદોરા લે છે. બે કલાક ચડેનન કરી છોકરાઓની ચટ્ટીઓ, પહેરણો, છોકરીઓનાં પોત્રકાં અને પતિનાં પહેરણો સંચા ઉપર વેતરીને સીવી લે છે. સંચો આજે-આજે વરસ થયાં વસાવ્યો છે. ત્રણ વાગે એ કામ પૂરું થાય, એટલે અનાજ લઈને સાક કરવા મંડી જાય છે. તે પછી છોકરાઓનાં ફોટેલાં કપડાંઓમાં થીંગડાં મારવાં, બટનો ટાંકવાં, મોટાં છોકરાઓનાં નાનાં અને ટુંકાં બનેલાં કપડાં કાપીને એને નાનાંઓને યોગ્ય બનાવવાં—એવાં એવાં અને

કામો સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી કરે છે. પાંચ વાગે ચૂલો સળગાવીને ફરી એ થોડાક દૂધવાળી ચા ચડાવે છે. છોકરાઓ અને પતિ માટે એ તૈયાર થાય કે તેઓ આવીને પીવા માટે છે. રાત્રિને માટે પણ રસોઈ ચડાવી દે છે. રાત્રે નવ વાગે સૌને જમાડીને વાસણો માંજી દે છે. છોકરીઓ એને મદદ કરે છે. રાત્રે પત્ની આવતી કાલને માટે જોઈતી વસ્તુઓની ટીપ કરીને પતિને આપે છે, તેને માટે પૈસા પણ આપે છે. સંપૂર્ણ આર્થિક સંક્રાય ધરમાં પ્રવર્તે છે. બહુ જ વિચારપૂર્વક માત્ર જોઈતી વસ્તુઓ જ સુનંદા મંગાવી શકે છે. રાત્રે સૌનાં બિછાનાં પાથરી સુવાડી દે છે. પછી થાકેલી સુનંદા પણ ધસધસાટ ઊંઘવા માટે છે.

છોકરાઓમાંથી કોઈ બીમાર પડે એટલે એની સેવામાં સુનંદાને દિવસે અને ઘણી વખતે રાત્રે જાગવું પડે છે. શી ખજર કે આગળ પાછળ છોકરાંઓમાંથી કોઈક બીમાર તો હોય છે. ધર્માંદા દવા-ખાનામાંથી એક છોકરો દવા લઈ આવે છે. દવા માટે કે ડોક્ટર માટે પૈસાનો વધારો છે જ નહિ. મોક્ષનબાઈને પણ ક્યારેક મેલેરિયા હોરાન કરતો હતો, ત્યારે પણ સુનંદા વગર બીજું કોણ ચાકરી કરે ?

સુનંદાની પોનાની નબિયત પણ બરાબર રહેતી નહિ. એને ઉપરાઉપરી એ કસુવાવડો થઈ ગઈ હતી. તેમાં એનો મજબૂત બાંધો અને કસાયેલું શરીર ક્યણી ગયું હતું. એને કાંઈક ઉદરરોગ લાગ્યું પડ્યો હતો. ક્યારેક ક્યારેક પેટમાં સખ્ત દુ ખાવો થાય. એ વખતે બહુ કામ, મુખીને બિછાના ઉપર સૂઈ જવું પડે, શેક કરવો પડે, ધર્માંદા દવાખાનાની દવાથી પણ હમેશ માટે આરામ થતો નથી. એની આંખે પણ ગ્રાંખપ બેઠું લાગે છે, આંખના ડોક્ટરો તો પ્રીના પૈસા માગે તે બહેન સુનંદા પામે ક્યાંથી હોય ? ક્યારેક શરીરમાં સૂસતી લાગે છે. છતાં ધરતું કામ તો કરવું જ જોઈએ એટલે વૈનરું ખેંચે જાય છે. ક્યારેક માથાનો સખ્ત દુ ખાવો રહે છે; પણ તે તો હોય, શરીર છે. એ સહનશક્તિની મૂર્તિ બની છે, એક અક્ષર દુ ખ, પીડા કે ચિંતાનો મોહામાંથી ઉચ્ચારવો નહિ, માથું દુ ખે તો મીઠું-મરી માથે લગાડે અને સરદી થાય તો ઉપવાસ ખેંચી કાઢે.

ધરમાં પતિ અને પત્ની સારીરિક રીતે બંને ખંડેરા છે. લહેરી બંદો છે, પણ અર્થ વગર એનું લહેરીપણું વ્યર્થ છે. સાત જ મોટી દીકરી પરણાવી હતી. તેને માટે રૂ. ૫૦૦) ચૂકવે. સમાજમાં રહ્યા એટલે પોતાનું નાક નો સંભાળવું જોઈએ. શું નંદાના સવળા દાગીના 'વેચીને એણે પાંચસો રૂપિયા મેળવ્યા હવે ખીજી છોકરી પણ ઉંમરસાચક ચાપ છે. માતાને ચિંતા ઘા રહે છે. મોટા છોકરાનું વડીલે દેશમાં સગપણ ક્યું છે. એની દાગીના ચકાવવાના છે. પણ સોનું, લેવા પૈસા નથી. ઉધાર આપે તેવી આંટ નથી. બિવિધમાં આગળ વધવાની તક નથી. વડીલ ખચી મંગાવે છે, પણ અહીં જ પેટપૂરતું નથી એટલે મોહલે? સંસારમાં એકેય પ્રકારનું ફિરણ દેખાતું નથી. પતિ બે છે. પોતે ખીમાર છે. છતાં નવી સૃષ્ટિ બનાવવાનો કાર્યક્રમ હજી છે. ઝંડો! કેવો આ વિચિત્ર સંસાર છે!

બકેન સુનંદા હોરિપટલમાં ચેટની દવા લેવા આવી હતી
 એનાએ એને એક સાંજના બોલાવીને ધીમે ધીમે હકીકત-પૂછી
 -કેટરની દિલસોહ પાસે સીવેલી છબ બિઘડી ખુલ્લી થઈ.
 નિદાન કરી સારી દવા આપી. એની આંખોની ઝાંખ ટાળવા.
 ઝાંખાં. પતિને બોલાવી મેલેરિયાનું ઈન્જેક્શન મારી આપ્યું.
 આવા મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ કયે
 દળવાની છે ? બુદ્ધ બગવાન કહે છે: ‘સંસાર એટલે દુઃખ, દુઃખ
 અને દુઃખ. સુખ મળ્યું મુરકેલ છે.’ ડૉ. મેના દિલસોહ અને
 વગર ખીજું શું આપે ?

કાશીગડેનનાં પતિ હિમિયાસંકર માત્ર ગુજરાતી બધ્યા
અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો ઓળખી શકે ખરા. ગામમાં કંઈ દિલોગ
નહિ એટલે સડેરમાં આવ્યા. પરમાત્માની કંઈ કૃપા થઈને
એક રેડિયોના ઘરમાં ખાંડાં હિવસાંવણની મોઝી ઓળખાણે
ગઈ. ચાલીસ રૂપિયાના પગારમાં કાશીગડેનને સંસાર નિર્ભાવ
પરંતુ પાછળ ફાગે છે તેનું શું ? એ દીકરા અને ત્રણ દીક

એટલે કાશીખડેનના શરીર ઉપર અસર ક્યાં પછી એની માત્ર સ્મૃતિ રહી છે. તે પછી પણ તેને ત્યાં નવી ધાવણી છોકરી ઘોડિયામાં હીંચકે છે. માસિક પાંચ રૂપિયાના ભાડાથી એક ગંદી અસ્વચ્છ પોળમાં એક ગંદું ઘર મળ્યું છે. માંકણ, માખીઓ અને મચ્છરની જમાત માણસોની સાથે આ સ્થાનમાં ચાલુ નિવાસ કરે છે. મેડેરિયાની પણ એઓ વારંવાર બેઠ રહેવાસીઓને આપે છે. માતા, અછબડા, ટાઇફોઇડ વગેરે દર્દો પણ આ પોળના રહેવાસીઓની સાથે દોસ્તીનો સંબંધ છોડતા નથી. પણ સાક્ષાત્ ગરીબાઇનો આશ્રય કરનારાં કુટુંબોને આવી પોળો સિવાય બીજો ક્યાં આશ્રય છે ?

કાશીખડેનની ચિંતાઓનો પાર નથી. છોકરાઓ કે પોને દૂધ, ઘી કે ખાંડ જેવા સાત્ત્વિક પદાર્થોનાં દર્શન તો વારંવારે કરી શકે છે. રોટલી, ખીચડી અને મોસમી શાક મળી રહે છે, એ માટે પણ સદ્બળાગ્ય ગણે છે. ઘરમાં સર્વે કામનો દસરડો—કપડાં ધોવાં, રંસોઈ કરવી, દળણું દળવું, વાસણો માંજવાં, અજીરું ઉપાડવું, દીવાખત્તી કરવાં અને સૌથી મોટું અને નિત્યકામ આગળપાછળ ખીમારની મેવાં કરવી, એ તો કાશીખડેનના નસીબમાં લખેલું છે. પરંતુ પાડોશી (કીક રિયતિવાળા)ઓનું દળણું પણ એ દળી આપે છે. કાશીખડેનને સુપડાં બનાવનાં, ગાદલાની પોળો સીવતાં, લીંપતાં અને ઘરનું દરેક કામ સારી રીતે આવડે છે. એ પડોશીઓને મદદ આપવા જાય છે. એમાંથી પણ એને કાંઈક મળે છે. વસ્તારી કુટુંબમાં જે એ પૈસા કમાયા તે કામના જ છે. કાશીખડેન કામગરં છે. ઘરની તંગીને લીધે થવું જ પડે છે. સવારના પાંચ વગે જીડીને રાત્રે અગિયાર વાગ્યા સુધી કાશીખડેનને ક્યાંયે જાંપ મળતો નથી. પૈસાની તંગી હોય અને ઘરની ચિંતા હોય તો જાંપ ક્યાંથી મળે ? મધ્યમ રિયતિના ઘરનાં છોકરાંઓ નખાવી લઈ એકખીમને સાચવી માતાની ચિંતા ઓછી કરે છે.

દૂધ-ઘી તો મળતાં જ નથી. મિષ્ટાન્ન તો ઓળખીતેપાળખીતે અથવા શાંતિભોજનમાં જીભને સ્વાદ સંભારવા મળે છે. મગફળાનું તેલ ઉપયોગમાં જરૂર લેવાય છે. ખાવામાં મુખ્યત્વે બાજરી અને

ખીચડી છે. શાક પણ તેવથી વધારીને ખાય છે. અનાજની ખેંચ પણ ક્યારેક નસીખમાં લખેલી છે. પાકોથીને ત્યાંથી ઉધારે લઈ આવવાના પ્રસંગો પણ જને છે. એ સંબંધ તો અરસપરસનો છે. છોકરાંછોકરીઓને બહુવા મૂકે છે. બહુવા ન મૂકે તો છોકરાઓ કમાવ કેમ? છોકરીઓને સારાં સાસરાં ક્યાંથી મળે?

ચાલીસ રૂપિયાના પગારમાંથી પાંચ રૂપિયા ભાડાના જવ, પાંચ રૂપિયા કરજના વ્યાજના જવ, બાકી ત્રીસ રૂપિયામાંથી સાત જીવેને નિભાવવા તે તો કાશીજડેન જ કરી શકે. હિંદુધર્મે ઉપવાસો, મનો, એકટાણાંઓનો સરસ માર્ગ શોધ્યો છે. ધાર્મિક અને આર્થિક રીતે એ ખૂબ ઉપયોગી છે. કાશીજડેન દર માસે બે ત્રણ અપવાસ અને દશગાર એકટાણાં ખેંચીને પણ છોકરાંઓને બે ટંક ભેગાં કરે છે. બહુવાની પ્રીતો ક્રી વિનાર્થીઓને દેવી પડતી નથી. પણ રસેટ, પેન, પેન્સિલો, કોપીઓ, શાકી અને હોલ્ટરોના ઢગલા કયા બંડારમાંથી કાઢવા? એને માટે વસ્ત્રખાં મારવાં જ પડે છે. છોકરાંઓ રોપાકકળ્યાથી મા એવી બહુવાની વસ્તુઓ મારે. પૈસા આપતી નથી તે જોઈ હવે ઓશિયાળાં ધઈ રહે છે. કાશીજડેન પોને કાડકાંનું માળખું છે, પણ કામ પુષ્કળ કરેલું છે એટલે નબ્બે જાય છે. પણ શરીરનો પણ કાંઈ વાંક? બાઈને ક્યારેક કાનમાં ચસકા મારે છે. દાંત બધા હાલે છે. રોટલો સરખો ચવાતો નથી. માયા પરના ઘણા વાળ પણ હવે ઘોળા દેખાય છે. અકાળે જલ્દત્વ ગોડા ઉપર છવાઈ રહ્યું છે. કાચ-પગની ચાચડી લગડી પડી છે.

આર્થિક તંગીને લીધે એક સાંધે છે તો તેર વટે છે. બે છેડા કેમ મેળવવા તે મુશ્કેલ જને છે. કાશીજડેનના પતિ જ્ઞાંદાવનભાઈ પૈસાની આઠ ખીડીઓ લેખે રોજ બેત્રણ પૈસા ધુમાડામાં ઉડાડી નાખે છે. હોટેલવાળાના ચાના અમૃતમય દોષ (ખાસા) વગર જગત-ને નિરર્થક ગણે છે. પરમાત્માએ ચાર આનાવાળા સિનેમા લેખા કરી ગરીબોનું અત્યંત બહું કયું છે. તેમાં જ્ઞાંદાવનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્ઞાંદાવનભાઈને બંધકોરાનું દર્દ છે. સંડાસમાં જાય છે તો ખીજ ઉતાવળા પાપખાને જવાવાળાની પુષ્કળ શાલપામરી-

ઓની પડેરામળીઓ—ગાળો—એમને મળે છે. વૃંદાવનને હીરા કંદોઈ-ના ગાંડિયા ખૂબ ભાવે છે. પણ કંદોઈ લુચ્ચો છે. ઉધાર વેચતો નથી એટલે વૃંદાવન લાચાર બની રહે છે. મોટી છોકરીનાં લગન કરવાં પડશે. તેને માટે બેપાંચ સો રૂપિયા ક્યાંથી લાવવા? દાગીના તો ધ્યારના ચવાઈ ગયા છે. પરંતુ એ ચિંતા બાપને નથી. છોકરીઓની ચિંતા બાપા ક્યારે રાખે છે? ધણું છલો માતાઓ!

કાશીખડેનના સસરાને મરી ગયે દોઢ વરસ થયું. પાછળ શાંતિભોજન કયું નથી. નાતીલા મોઢે ચડીને સંભળાવે છે. ડોસો પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડાવી શકતો નહિ હોય! દીકરાદીકરીઓ વરાવવાં હોય તો નાતનું કરજ તો ભરપાઈ કરવું જ જોઈએ. પણ અહીં પેટનું નથી તો નાતનું લેણું ક્યાં ચૂકવીએ? એવી કાશીખડેનની કશિયાદ નાતીલાઓ આળખંપાળ અને પ્રસાપ તરીકે ગણી કાઢે છે. આજ બે માસ થયાં કાશીખડેન રસ્તામાં આવતાં હતાં. એઓ પગે ક્યારે પણ મોજડીઓ કે સપાટો આજ પંદર વરસો થયાં પડેરતાં જ નથી. રસ્તામાં કાચનો કુકડો ડાખા પગમાં લાગી ગયો તે પાક્યો છે. શેક એ ગરીબોનું ઉત્તમ ઔષધ છે. પરંતુ શેકથી પણ કાયદો થતો નથી. પગમાં પરુ થયું છે. પરુથી આખી રાત્રી નિદ્રા આવતી નથી. ફરજિયાત હોસ્પિટલમાં ખોડંગતાં ખોડંગતાં કાશીખડેન જાય છે. ડો. મેનાની નજરે એમનું દયામણું મોઢું ચડે છે. પોતાને હાથે નસ્તર મૂકીને પરુ કાઢી તેના ઉપર કમ્પાઉન્ડર પાટો બાંધી દે છે. ત્યારથી ઓળખાણ થાય છે. એવી બડેનોની કર્મકથાઓમાં ડો. મેનાને રસ છે. એ બધું જ પૂછી લે છે. પણ આપણા સમાજમાં એવી હજારો કાશીખડેનો છે. એમના કેપડાનાં ગૂંચળાં સમગ્રપણે ઉકેલવા હજારો—અરે લાખો ડો. મેનાઓ જોઈએ.

કાશીખડેનનો સંસાર દુઃખ, પીડા, તંગી, રોગ અને પૂરતા ગોયણ વગરનો છે. એઓ સંસારમાં રહી ઉદ્વેગસ, આનંદ કે પ્રદુ-હિજ્જતતાની એક ઘડી પણ મેળવી શકતાં નથી. આવી હજારો કાશીખડેનો આપણા સમાજમાં છે, છતાં આપણે સંસાર જેમ અનાદિઅનંત છે, તેમ ગરીબાઈ, દીનતા પણ અનાદિઅનંત છે.

૧૩ : ગુજરાતી મધ્યમવર્ગનું સ્વાસ્થ્ય

બ્રિટન, જર્મની અને ફ્રાન્સનો મધ્યમવર્ગ એ ત્યાંની પ્રજાઓનાં કરોડના હાડકાની ગરજ સારે છે. શાંતિના વખતમાં એ મધ્યમવર્ગ કસાકો, ટાઇપિસ્ટો, કારીગરો, વેપારીઓ વગેરેની ગરજ સારે છે. એમની સ્ત્રીઓ પણ ટાઇપ કરનારી, દુકાનોમાં વેચનારી, ફૂલોવાળી, કસાકોનું કામ કરનારી, દૂધ પડોંચાડનારી, સ્કૂલની શિક્ષિકાઓ વગેરે અનેક ધંધાઓ કરે છે. યુદ્ધના સમયમાં આ મધ્યમવર્ગના યુવાનો તોપોના ખોરાક એટલે સિપાઇઓ તરીકે કામ કરે છે. સ્ત્રીઓની યુદ્ધ સમયની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ રહે છે. આ સર્વેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ત્યાંનો મધ્યમવર્ગ શરીરે સશક્ત અને આરોગ્યવાન રહે છે. સરકારની મોટી જંગી લોનો પણ આ જ વર્ગ ખરે છે. ત્યાંની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આ જ વર્ગ આગેવાન હોય છે. આપણે ત્યાં મધ્યમવર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી, તેમ આર્થિક સ્થિતિ કરતાં પણ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આપણો મધ્યમવર્ગ બહુ જ નબળો છે. તેમાં પણ સ્ત્રીઓ બહુ નબળી બનતી જાય છે. આપણા ગુજરાતની

ચાલુ હોય છે, પરંતુ ડૉ. મેનાની માન્યતા પ્રમાણે લગભગ નીચે પ્રમાણે આપણી બહેનોના સ્વાસ્થ્યના ટકા આપી શકાય. સર્વત્ર સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય નથી. ગામડાંઓની બહેનોનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય છે, પરંતુ ત્યાં પણ તદ્દન નીરાગી સ્ત્રી મળવી મુશ્કેલ છે. છતાં શરીરે સશક્ત, ખડતલ, કામમાં ચાકે નહિ અને બંધકોશ વિનાની, નિદ્રા અને ભૂખ લાગે એવા બાંધાની સ્ત્રીઓ ગામડાઓમાં મળે ખરી. ગામડાઓમાં ચારપાંચ કલાક સુધી ઘંટી ચલાવી શકનાર અને ચાલીસપચાસ બેડાં પાણીના કૂવેથી ભરી આવનાર બહેનો જોવામાં આવી છે. શહેરમાં એવી બહેનો કવચિત્ દેખાત છે. ગામડાંઓની જે બહેનો શહેરોમાં વસે છે, તેમનું સ્વાસ્થ્ય પણ શહેરમાં બગડતું દેખાયું છે. ગ્રામ્ય છવનમાં આ ગ્રામ્ય બહેનોને ઊંચ, રોટલા અને કાંદાનું શાક, ખુદ્દી શુદ્ધ હવા અને મહેનત મળે છે.

મધ્યમવર્ગને શહેરમાં બંધિયાર ચાલોમાં રહેવું પડે છે. એમને! ખોરાક પણ ફરી જાય છે. રોટલા ને ઊંચને બદલે ચા, ગાંડિયા અને બજિયાં જેવા ખોરાકો હોટલોમાંથી મંગાવે છે, ને ખાય છે. સિનેમા અને બીજી બંધિયાર જગાઓમાં આંખો, સ્વાસ્થ્ય અને પૈસાને ખરાબ કરે છે. પુરુષો વિદ્યાવતી સિગારેટો ફૂંકવાના શોખીન બને છે, સ્ત્રીઓ હોટલની ચીજોની શોખીન બને છે. જે મહેનતુ અને ખડતલપણું ગામડાંઓમાં કેળવાય છે તે શહેરમાં ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતું જાય છે. તેને બદલે નાચુકાઈ અને નજળાઈ દાખલ થાય છે. હવે આપણી શહેરની ગુજરાતી મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓના ૧૦૦ ટકામાંથી વૃદ્ધ, અપંગ અને અશક્ત સ્ત્રીઓ તથા બાર વરસની બાળાઓનું પ્રમાણ મળી લગભગ ૩૦ થી ૩૫ ટકા આવશે. એમને આમાંથી બાદ કરીએ તો નીચે પ્રમાણે ટકાની કલ્પના કરી શકાય.

૨ ટકા તદ્દન નીરાગી અને સશક્ત સ્ત્રીઓ ડૉ. મેનાની નજરે કવચિત્ જ પડી હતી. એટલે એના જે ટકા માત્ર આપ્યા છે. આ સ્ત્રીઓ શરીરે રોગરહિત, સશક્ત, સરસ આરોગ્ય ધરાવનાર અને તેજસ્વી હોય છે.

૧૦ ટકા સાધારણ રીતે અશક્ત છતાં કાંઈ ને કાંઈ સહેજ

ફરિયાદ હોય ક્યારેક માથુ દુ ખે, ક્યારે ચરદી થઈ આવે, સુવાવડમાં તન્નીદ ન બોગતી પડે, પ્રજ્ઞ મરડત હોય, પોતે પણ મશ્નત હોય, કામમાં મૂર્તિ રહે, જિંદગીને માણી શકે

૨૦ ટકા વગસની એકાદ માદગી બોગવે ખરી આખ, કાન, નાક, દાતના કાંઈ ને કોઈ દોષથી પીડાતી હોય સુવાવડ સહેજ કષ્ટસાધ્ય હોય અને ક્યારેક ક્યારેક દાની અને ડાન્ટગની પણ જરૂર પડે એના વ્યાસ્થને ધરાવનારી ઓએ માદગીમાં ક્યારે સપડાઈ પણ ગઈ તેની આશા પણ ખરી હતા, જીવન મનદાગમાં વિશેષ તન્નીદ નહિ, તેના કાંઈ અસાધ્ય દુઃખ પણ એમના શરીરમાં વ્યાપક દેખાત નહિ શરીરને ધરજામ કરવામાં કંઈ અગવડ આવે નહિ એમની સ્થિતિ પણ રોગિત હોય નહિ એમનામાં મધકોશ જેવા વ્યાપક વ્યાધિએ પણ પૂર ધર જરેલું હોય નહિ, હતા તદ્દન મુક્ત પણ નહિ સામાન્ય રીતે તેઓ જીવનનિકલવાગી ઓ જીવનને અપૂર્ણ ગીતે મહા બવાનાગી હોય છે કસુવાવડ કદાચ થઈ હોય પણ તે જવને જ

૨૩ ટકા સ્ત્રીઓ એક ને એક દુ ખમય અમાધ્ય નહિ પણ કષ્ટસાધ્ય રોગથી પીડાતી હોય દમ, મગ્નદણી, વા, જીર્ણ તાવ, સુવાવડનો તાવ, ક્ષય, મેનેરિયાના જૂના તાવ, ઉદરરોગ એના કોઈ પણ વ્યાધિઓનો સત્તાપ તો હોય જ કસુવાવડને યોગ્ય શરીરનો બાધો બની ગયો હોય કામ કરવામાં હમેશા સુખી ગડેતી હોય હિંગીરિયા પણ આની જાણ પ્રદરરોગ પણ હોય કાંઈને સસર્ગજન્ય જીર્ણ રોગ પણ હોય ખાનાનું પચતુ ન હોય બધકોશ રહેતો હોય માથુ પથ્થર જેવું ભારે રહેતું હોય ગગરે ચગમી ખૂમ વધીને ખૂમ જાડી થઈ હોય શરીર એકદમ સુક્રમાર બની ગયું હોય અને જરૂર પણ મહેનત ન થઈ શકતી હોય શરીરમાં આના વક્ષણોમાંથી એક કે વધારે હોય એમની સુવાવડો અતિ કષ્ટસાધ્ય હોય અથવા વધ્યા પણ હોય સારી નિદ્રા, સાગી જૂખ અને સફાઈદાર પાનખાનાની તો જખના રચા જ કરતી હોય આની ભક્તિ હોય

આપણા સમાજના વ્યાધ્ય માટે ડો મેનાનો અનુભવ ઉપર પ્રમાણે ટકાનારી આપતો હતો જે કે નિર્મિત તપાસના અભાવે

માત્ર અનુમાન સાથે અનુભવ મેળવી આ આકડાઓ અટકાયા હતા કે। મેનાનો પોતાના પમખો અધાવી વધારે ભાગ સાધારણ વર્ગની સ્ત્રીઓની સ્વાસ્થ્યસુવારણા પાછળ ખર્ચાતો હતો એટલે અનેક કુટુંબોનો સદરાસ એ રચ્યો હતો આ મધ્યમવર્ગમાં હવે શિક્ષણ આપુ છે વડેમો ઘટતા જાય છે, પણ તફાવત મર્યાદા નથી સાચુ જીવન જીવવાની અભિતાપા મદદતા ગાળીજના ઉપદેશે આણી છે છતાં આપણા મધ્યમવર્ગને ફેશનની દિશિવારીઓ પણ ખૂબ જોસથી આકર્ષી રહી છે ફેશનન ટેકે પૈસાદાર વર્ગમાં અલગ વ્યાપક છે મોટે વિશાળ જગતો, ચામપાય અથવા ઓગોવતી મોડરા, બગીચા અને નોકરચા રના એક્ટ્રી અને આડે આવતા ટોળાઓ એ આપણા પૈમાદાર વર્ગને માટે અલગત આકર્ષક હોય છે ધનવાન સ્ત્રીઓને કમરોના પ્રમોડો ભરેલા મુલ્ક કીમતી રેશમી—સુનરાડિ વસ્ત્રો પણ પૂરતા પડતા નથી વસ્ત્રમાં એમને વખત પણ જોવી સાડીઓ પહેરવાનો સમય આપનો નથી વસ્ત્રો નગમગ કમરો પહેરે છે, અન્યારે તિનેગીઓ પહેરે છે, છતાં સતોય નથી ફોર્મ પણ નવી જાનની ફેશન દૃષ્ટિએ ચડી એટલે સમ્રદમાં વધારો થાય છે

* મધ્યમવર્ગની આર્થિક સ્થિતિ તમ હોવાથી એટલે દરજ્જે નહિ પણ પોતાની શક્તિ મુજબ એઓ ફેશનની દિશિવારીઓની પૂજારણા જરૂર છે ઘણાખરા મધ્યમવર્ગને ત્યાં જાપાનીઝ રેશમની સાડીઓ કે। મેનાએ જોઈ હતી એક કે બે ધોમા એ નાશ પામવા લાગે છે જાપાની રેશમના પોનકા વગેરે પણ ઘણા પ્રમાણમાં વ્યાપક છે આજે મધ્યમવર્ગને મજબૂત, ટમ્કિ પણ જૂની ફેશન કાપડ કે રેશમ વાપરતું નથી એમને તો તકનાદી હનકા પાનની અને દેખાવે રગદાર અને આર્થિક વસ્તુઓનો મોડ છે સ્વદેશી ચળવળનો જે સપૂર્ણ વિજય થતો નથી, એ આના લોખની પત ગિરા મનોવૃત્તિો લીધે છે એમને દેખાદેખીએ પ્રસન્ન થવું છે પરદેશી વસ્તુઓના મુખ્ય પ્રાદેશ પણ એ જ છે એમને દેશ કે સ્વદેશીની કંઈ પડી નથી જાણિ અને સમ્રદાયોમાં એમને અધ્યક્ષ હોય છે આમ મધ્યમવર્ગના લોકો પણ ખાતી દોડપાત્ર નથી

ધનવાનો એમનાથી વધારે દોષપાત્ર છે. આપણા સમાજની સંસ્કૃતિ ને શક્તિ નહિ હોવા છતાં ફેશનોના માર્ગે ચડી ગઇ છે.

મધ્યમવર્ગનાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓની હાલત અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી ડૉ. મેનાને વ્યાપક અનુભવ હતો. તેમાંથી ઘોડાં કુટુંબના સ્ત્રી-વર્ગની તળિયત અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી માત્ર જેત્રણુ દર્દાંત મારેનાં ચિત્રો અહીં આલેખ્યાં છે.

જીવનસાથ એક અધિકારી હતા. એમને માસિક ૫૨૦ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. જીવનસાથ સંસ્કારી ગૃહસ્થ હતા. સાલિય અને સંગીતના રસિયા હતા. પાસે પૈસો નડોતો. સંમદ કરવાની વૃત્તિ ઓછી હતી. ૪૨૦૪ પણ નડોતું. સુખી ઘર તરીકે આંગણી ચીંધાય એવું ઘર નાનમાં તો ગણાતું હતું. એમનાં પત્ની પાર્વતી-બાર્ધ ગુજરાતી ચારપાંચ ચોપડીઓ બળ્યાં હતાં. એ જૂના વિચારનાં ગૃહિણી હતાં. એમની ઉંમર ૪૦-૪૨ વરસની હતી. પાર્વતીબાઈને બે પુત્રીઓ હતી. મોટા પુત્રની વડુ કુસુમ ચાર વરસ થયાં સાસરે આવી હતી. પાર્વતીબાઈ જૂના જમાનાનાં સડેજ કડક સ્વભાવનાં અને આગ્રહી સ્ત્રી છે. કુસુમવડુ આવ્યાં ત્યારથી જ ધરદામ તો વડુને માથે હોય એ પ્રમાણે માન્યતાનો અમલ કર્યો છે. પોતે પહેલેથી જ સુસ્તીને ચાહનારાં હતાં. સંસ્કારોમાં ભાગવન-રામાયણ ભટજી પાસે સાંભળી લે એટલું જ્ઞાન હતું. એમને ત્યાં બપોરે પોળના જૂતા જમાનાની સ્ત્રીઓની દરેક જાણ મળે છે. તેમાં કૃષ્ણી, કુટુંબ-ચર્ચાઓ, પારકાં કુટુંબોની વડુઓની વાતો રસથી ચર્ચાય છે.

પાર્વતીબાર્ધ પગ ઉપર પગ ચડાવીને છીંકણીની ડંખી હાથમાં લઇ બેસે છે. જેત્રણુ ડોશીઓને છીંકણી મૂંઘાડી નિરાંતે દલાણી, બાઈ અને દીંકણી બાઈની વડુઓની વાતોનાં પુરાણને ઉપાડે છે. એમનું શરીર કામકાજ વગર ફૂલતું જાય છે. વળત વધીને ૨૦૦ રૂાતસ જેટલું થયું છે, જે એમની દૂંકરી કાપાને મોટા કાથળા જેવી બનાવે છે. હવે કામકાજ યઈ શકે તેમ પણ નથી, કારણ કે દર્દને જાય છે ત્યારે એક દાદરો ચક્રાંગિતરતાં પણ હાંફ ચડી આવે છે. ત્રણ વિસામા

ખાઈને એ હવેલીએ દર્શને પડેંએ છે. મને કંઈ પચતું નથી, એ ફરિયાદ તો ચાલુ જ છે. ઘરમાં એક લોટો પાણી બેઠએ તો પણ વડુને મોઢેથી આગા ચાપ છે. પાર્વતીમાર્ગ ઝડોનો દોષ કાઢીને શરીરમાં કંઈ લેણું નથી એમ ફરિયાદ કરે છે. ક્યારેક બાહ્ય ભયોતિષીઓ પાસે ઝડોના મંત્રા પણ જપાવે છે, છતાં શરીરમાં લેણું મળતું નથી. કંઈ ભારે ચીજ ખાપ છે તો પણ પચતી નથી, ઝાડા થઈ આવે છે.

કુસુમવડુ ગરીબ માળાપની દીકરી છે. ૨૩-૨૪ વરસની એની ઉંમર છે. સારા ઘરનો પુત્રી છે. પરંતુ પિતાના મરણ પછી વિધવા માતાનો હાથ સાંકડમાં રહે છે. એટલે ત્યાંથી પણ કુસુમને કંઈ આશ્રય નથી. ઘરના કામનો દસરડો કુસુમવડુને માથે છે. કુટુંબની રસોઈ કરવી, સૌનો સેવા કરવી એ તો કામ વડુ જ કરે ને? ખીજું કેાણુ કરે? પરંતુ વડુને ચાર માસ ઉપર સુવાવડ થઈ હતી. એ દિવસની અશક્તિ એના શરીરમાંથી ગઈ નથી. એનું મોઢું નિસ્તેજ છે. એની ચામડી ફિક્કી પડી ગઈ છે. મોઢા ઉપર ચૂંટી ખણા તો પણ લાક્ષણ આવે નહિ. કુસુમને આરામની જરૂર છે. એને બહાચર્મની જરૂર છે. સાસુજી આરામ આપે તેમ નથી. સુવાન કનકની સુવાની પત્ની તરફ માત્ર બોગદંડિએ જ જુએ છે. વડુનાં હિતેચ્છુ સાસુજીને તો માત્ર વડુની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર જ દંડિ છે. એના ફિક્કા ગામો, નિસ્તેજ આંખો, નિરાશામય મોઢું, મૂકું શરીર એ તો સાસુને મને ઢોંગ જ જણાવ્યા હતા. આ વડુ હરામખોર છે, ઘરનું કામ કરતી નથી એ એમની સનાતન ફરિયાદ હતી.

છવનજાણને દયા આવતી, પણ બોલી શકતા નહિ. સિપાઈઓ અને પ્રજાજનો ઉપર રોષ કરવા માટે જાણીના છવનજાણ પોતાની પત્ની પાસે અક્ષર પણ બોલી શકતા નહિ. વડુને ચોગ્ય ઉપચારની જરૂર હતી. એને શાંતિ અને આરામ બેઠનાં હતાં. વડુને માવતરે માતા પાસે પણ મોકલતા નહોતા. પાર્વતીમાર્ગ પોતાની વડુને એ બૂખડીયારસને ત્યાં મૂકે એ કેમ અને? કુસુમ પાંચ અંગ્રેજી બણી છે. પાંચવાની રસીલી છે.

ધરમાં સસરા અને પતિનાં પુસ્તકો પણ છે. દિવસે કામકાજમાં સમય મળતો નથી. રાત્રે યાકી ને લોથ થઈ જવાય છે. શરીરમાં પણ અશક્તિ છે. રસિયા પતિને પણ રસિકતા જોઈએ છે, એટલે વાંચવાનું મળતું નથી. અધૂરામાં પૂરું કુસુમજકેનને માસિકધર્મ આવ્યો નથી. ફરી દડાડા રહેવાનાં ચિહ્નો છે. એને ક્યારેક નાવ પણ આવી જાય છે. ક્ષયના માર્ગે નાવડું ધીમે ધીમે જતું હોય એવાં ચિહ્નો અનુભવીએને જાણે છે, પણ કોઈને આંખ નથી. કનક બાપના ખાનામાં જ કામ દરે છે. તે કલાક છે. માસિક ૭૫ રૂપિયા એને મળે છે. એ ત્રેન્યુએટ થયો છે. એમની સાતિમાં કન્યાઓની છત છે.

જીવનક્ષાત્રની મોટી દીકરી સુશીલા વીસએકવીસ વરસની છે. એ સંરકારી કુટુંબમાં પરણી છે. એ સમગ્ર અને ડારી બાળા છે. એ સાસરેથી સુવાવડ મોટા પિયેર આવી. સ્ત્રીમંડળની એ સભ્ય હતી. આવીને પણ એમાં જોડાઈ ગઈ. એને બાબીની તળિયતની હાલત મંમી નહિ. એણે માની પાસે વાત કરી.

“બા, બાબીની તળિયત ખરાબર નથી, રોજ ધસાતી જાય છે.”

“જ જ વેવણી, એને તો કાંઈ નથી, જરા ‘દિ’ હોય તો એમ લાગે.”

“ના બા, તમે ધારીને જુઓ, તદ્દન શિશ્નિંદ્રિય થઈ ગયાં છે.”

“સુશી, તું ખોટા વડેમ લાવે છે, કુસુમને કાંઈ નથી.”

“તમે બલે કહો બા, પણ મેં પાક્કી ખાતરી કરી છે. આપણે ડોક્ટરને બતાવીએ તો સારું.” -

માએ કોહું આપ્યું નહિ. પણ સુશીલા માના સ્વભાવને ઓળખતી હતી. એણે પિતા પાસે વાત કરી. દીકરીનો સંગાય મળ્યો એટલે જીવનક્ષાત્રના પગમાં જોશ આવ્યું. એમણે દીકરીની હાજરીમાં જ વડુને ડોક્ટરને બતાવવાની જરૂર દેખાડી.

“તમને બધાંને થયું છે શું? વડુ બીમાર નથી, ડોક્ટરના દવા પાછળ પૈસા ગુમાવાના નથી.”

“બા, તમને સમજાણ નથી. બાબી જરૂર જીમાર છે.”

“લે, આ અંગૂઠા જેવડી છોકરીને સમજાણ છે અને મને નથી. શેા કળતુગ આવ્યો છે!”

“બલે બા, તમે પૈસા નાં આપજો, હું આપીશ. પણ બાબીને ડોકટરને દેખાડવી તો છે.”

“હા હા, દેખાડોને, શા માટે હા—ના કરો છો? કંઈ નહિ હોય તો આપણને નિરાંત થશે. મનનો વડેમ સારો નહિ,” ક્યવનલાલે ધીમેથી કહ્યું.

“તમારે બધાંને મને પૈસા કંઈ દિસાજમાં નથી. આ સુશી પોતાની વાન મૂકે તેવી નથી. કીડ કામે ડા. મેનાને દેખાડી આવીશું. પછી કંઈ છે?”

ડા. મેનાએ પોતાના રૂમમાં કુસુમને તપાસી. એએા આખી સ્થિતિ સમજી ગયાં.

“અરે ! આને તો ચાર માસ પહેલાં કસુવાવડ થઈ હતી. મારી દવા લીધી હતી. મને બરાબર યાદ છે. ખરું ને ?”

“હા ડોકટર, એ વાત સાચી છે.”

“પણ એને તો ફરી ગર્ભ રહ્યો છે. ત્રીજો માસ લાગે છે.”

“હા એમ છે ખરું.”

“તમે બધાં ભેગાં મળીને વકુને મારી નાખવા છાએ છો ? હ માસ તો આરામ આપવો હતો.”

“આરામ તો ઘણો આપ્યો હતો.

“શું આરામ આપ્યો હતો ? એને કંઈ દવાની જરૂર નથી. થોડો વખત પિયર મોકલો. લલે આ સુવાવડ ત્યાં કરે. એને આરામ અને આનંદની જરૂર છે.”

“એની મા ઘણી ગરીબ છે. ત્યાં એની સંભાળ લેવાશે નહિ.”

“મા ગમે તેવી ગરીબ હોય તો પણ દીકરીની સંભાળ જરૂર લેશે. તમે કુસુમને જરૂર મોકલો. સાંજે માદીકરી મારી પાસે

આવશો! કેટલીક વાતો કરવાની છે.”

સાંજે બંનેને પાસે બેસાડી ડો. મેનાએ કહ્યું કે, “વૈદ્યકીય દષ્ટિએ હું તમને આ બાબત સમજાવવા માગું છું. કુસુમને તમારે સંસારી રીતે પણ પતિ પાસે મોકલવી જોઈતી નહોતી. એને ધરના કામથી પણ આરામ આપવો જોઈતો હતો. અત્યારથી જ એને ગર્ભ રહ્યો છે તેથી એના શરીરના જનન અવયવો બહુ જ નબળા બનવા સંભવ છે. હું ડોક્ટર તરીકે તમને ચેતવણી આપું છું. જો તમે પિયર નહિ મોકલો તો કુસુમને વગરસડાએ ક્ષય લાગુ પડશે. એના પતિથી દૂર રાખવાની જરૂર છે.”

સુશીલાએ આગ્રહ કરી કુસુમને પિયર મોકલી. પિતાને કહીને તેને વાપરવા માટે એક સો રૂપિયા પણ આપ્યા. કુસુમને પિયર સારી સુવાવડ થયાના સમાચાર જીવનદાસને મળ્યા. કુસુમની ગેરહાજરીમાં રસોઈથી રાખી લેવો પડ્યો.

૧૪ : મધ્યમ કુટુંબોનું સ્વાસ્થ્ય

વેણીલાલ દોડસો રૂપિયાના પગારે કલેક્ટરની ઓફિસમાં હેડ-ક્લાર્કનું કામ સારૂંએ સંતોષ આપે એવી રીતે સંભાળી રહ્યા છે. એમની પત્ની સત્યભામા માયાળુ અને નિખાલસ છે. પુત્ર માધવ બી. એ.માં શીખે છે. પુત્રી વિશાખા ત્રીજી વરસ સાસરે પરણીને ગઈ છે. માંદી વડુ ગયે વરસે પરણીને ઘેર આવી છે. સત્યભામા ઘરનું બધું કામ કરે છે. વડુ ઉપર વધારે જોખે નાખતી નથી. વડુ શરીરે બહુ મજબૂત નથી. કંઈક શુક્રમાર છે. સત્યભામા વધારે બહેલાં નથી. વડુ અને દોકરી બંને મેદિક થયેલાં છે. બીજા બે પુત્રો સ્કૂલમાં બહે છે. સાધારણ રીતે સુખી કુટુંબ ગણાય. સત્યભામા ૩૮-૪૦ વરસની ઉંમરનાં છે. એમનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહેતું નથી. ખારું-ખાટું ખાવાનો બહુ જ શોખ હતો. 'વા' જેવું જણાય છે. દવા કરે છે પણ ખાવાપીવાની હજી પણ ચરી નથી, એટલે વારંવાર ઝસાઈ જાય છે. સત્યભામાબાઈને ફેરીનું અચાજ રોગ ખાવા જોઈએ છે. એમની જીમ સ્વાદીશી છે, એમાં એમનો શો વાંક ૧ આંખનીનો ઉપયોગ પણ જોજનમાં જો સ્વાદ લાવે છે, તો સત્યભામાબાઈ તો રસિયા છે. એમને મિષ્ટાન્નનો શોખ નથી, હાથ પણ જરા ખાટી હોય તો જ સત્યભામાબાઈને સારી લાગે.

માદ્રીને પણ રોગ છે. એ કોઈને વાત કરતી નથી પણ એને માસિકંધર્મ વખતે અતિસ્રાવ થાય છે. એ છુપાવે છે. અંગ્રેજી બણીને આધુનિક જમાનાની કેળવણી લીધી છે, પરંતુ એનું માનસ જૂના જમાનાનું છે. એ પોતાના રોગને બતાવતી નથી. એને કડક ચા

પીવાની ટેવ છે. એની તબિયત નબળી છે. શરીર પણ અશક્ત અને સુકલકડી છે. જીવનશક્તિ પણ ઓછી છે. પિયરથી આવી ત્યારે જ નબળાં હતી. એના શરીરનો વિકાસ થયો નથી; પિયરે પણ વિકાસ ક્યો નહોતો. કસરત, શુદ્ધ હવા, સાત્ત્વિક ખોરાક વગેરેનો એને અભ્યાસ નથી. આથી એ અઢાર વરસની હોવા છતાં હવે બારતેર વરસની લાગે છે. શરીરે નબળાં હોવા છતાં એના નસીબમાં સંસારધર્મ આપ્યો. માધવ સશક્ત અને યૌવન ક્રાંતક્રાંત કરે એવી યુવાની ધરાવે છે. પરિણામે પત્નીને સંસાર બોગવવો એ પીડાકારક ક્રિયા થઈ પડે છે. માદ્રી બધું સમજે છે, પણ બધું સદન કરી લે છે. એનું શરીર ધસાય છે, સાસુ વડાનમોઈ છે, બ્રાહ્મણો પાસે વડુના મહેલ અને જન્મોની ભેવડાવે છે. ગ્રંથશાંતિનું ખર્ચ પણ એ કરે છે. વેણી-લાલ આ વાતોમાં માનતા નથી. પરંતુ પત્નીને ક્યવાનવા પણ માગતા નથી. એટલે મારું અવશે રમ્મે પંથ કાપે છે.

માદ્રીના શરીરનો વિકાસ થતો નથી. એનું શરીર પ્રજ્વલત્પત્તિ માટે હમણાં અયોગ્ય છે. પરંતુ એ સંબંધી ધરમાં સૌને અજ્ઞાન છે. આણું ને આણું જો વધારે વખત ચાલ્યું તો ગ્રંથશાંતિ કરવા છતાં માદ્રીને માટે એના શરીરનો વિકાસ અટકી જશે, અને શરીર ક્યારે પણ ભરાવદાર થશે નહિ.

અઢાર વર્ષની મોટી દીકરી વિશાખા સારસેથી આવી છે. એની તબિયત પણ સારી નથી. એને લિસ્ટીરિયા આવે છે. એના જ્ઞાનતંત્રનું એ દર્દ હતું. એનું શરીર ક્યારેક જડ જેવું થઈ જતું. એ નિશ્વેષ્ટ બની જતી. ક્યારેક રડતી, ક્યારેક ચીમો પાડતી, ક્યારેક હસતી ને ક્યારેક બેશુદ્ધ બની જતી હતી. ક્યારેક પાંચદશ દિવસે લિસ્ટીરિયા આવી જતું હતું. ક્યારેક દરરોજ પણ આવતું હતું. વિશાખા ગમે તેમ બકતી હતી. માતા કહેતી કે મારી દીકરીને એની સાસુએ કંઈક કામણ કરેલું છે. એટલે કામણ કાઢવા માટે ચંડીપાઠ પણ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવ્યા હતા. આથી કાંઈ શમદો થયો નહિ. એટલે બાધા-આખડીઓ રાખી યાત્રા કરવાની ચરત કરી. પણ લિસ્ટીરિયા એને કે ત્યારે જીવાને ક્યાંકથી (ગામડેથી) શોધીને એની

શક્તિનો સામ લેવાની ઇચ્છા થઈ. આ તજવીજની વેણીવાળને ખચર પડતાં એણે એને અટકાવી દીધી. વિશાખા બ્યારે હિસ્ટીરિયાનું આક્રમણ આવતું ત્યારે યાકી જતી હતી. એનાં લક્ષણો પણ નવાં જ્યાં લક્ષણો દેખાતાં હતાં. વડેમી માનના હાથ નીચે ઊઠી હોવાથી એના શરીરમાં અનેક પિત્તઓ પણ આવતા હતા. શરીરમાં નવી નવી જાતની અસરો પેદા થતી હતી.

વેણીનાથ વધારે સમગ્ર હતા. પત્નીના વડેમો જ્યાં સુધી નિર્દોષ હોય ત્યાં સુધી આંખમાં આમણાં કરતા હતા, પરંતુ વધારે આડે માર્ગે જો એ વડેમો જતા તો ધરના માલિકની ઇચ્છા એ સૌને જાણવી દેતી હતી. વેણીનાથ સામાજિક જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સહકાર આપતા હતા. એમને ડા. મેના સાથે ઓળખાણ હતી. એમણે પોતાની સ્ત્રીની નામરજી છતાં ડા. મેનાની સલાહ લેવાની વ્યવસ્થા કરી. ડા. મેનાને નણુંદ અને બામી બંનેને દેખાડવા લઈ ગયા. ડા. મેનાએ એમને પોતાની લાક્ષણિક રીતે તપાસી લીધી. બંધી હકીકત પણ પૂછી લીધી. પછી વેણીનાથને એકાંતમાં બોલાવીને પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો:

“મારી અને વિશાખા બંનેને માટે કંઈ દવાની જરૂર નથી. માદ્રીના અવગણને માત્ર આરામ જોખએ છે. તમારો પુત્ર બી. એ. માં પાસ થયો છે. તેને એલ.એલ. બી. બજાવવાનો તમારો ઇરાદો છે. એટલે એને મુંઝવણની લો કોલેજમાં બજાવવા મૂકવાની વ્યવસ્થા કરો. એના અતિસાર માટે એને તમારે સાત્ત્વિક ખોરાક દેવો પડશે. ખુદ્દી દવામાં ફરે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. દૂધ, ઊંચ, માખણ, ફળ, શાક વગેરેનું સેવન કરાવવું. સવારમાં જ એ વખત ફરવા મોકલવી. આ સિવાય જરૂર પડશે તો બીજી ચિકિત્સા કરીશું. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એના શરીરના વિકાસને અવકાશ મળશે તો માદ્રીની તબિયત સુધરી જશે; પરંતુ તેને પૂરા આરામની અને આનંદની જરૂર છે.”

“વિશાખાને કોઈ કોઈ યુવાન સ્ત્રીઓને થાય છે તેવું હિસ્ટીરિયાનું દર્દ છે. એને માટે તમારે કંઈ ખાસ ઔષધની જરૂર નથી.

જા બળિયાંની પ્લેટ અને કડક ચાના ખાત્રા પી જાય. પછી ખાસ સિનેમાના શોમાં પનિપત્ની દાખલ થાય. ગમન મોઢામાંથી પાસિંગ શો સિગારેટના ધુમાડા ઠાકો લાગે પોતાનાથી સ્વર્ગને એક જ વેંત છેડું બેતો. રાત્રે ઘેર મોડેથી પાછાં ફરનાં હતાં.

પુષ્પાને પણ ઘરમાં કામ રહેતું. ડોસીમા આખો દિવસ મંડેન કરીને રાત્રે આંખને જાંપના દેવા બિજાનામાં પડનાં કે ગમનની વડું હારમોનિયમ વગાડવાનું શરૂ થતું. હારમોનિયમને બદલે ક્યારેક ચૂડીવાળ (ફોનોગ્રાફ) ની ચૂડી પણ ચડતી હતી. લાડકોરમાને આ અનુકૂળ નહોતું. પરંતુ સહી લેનાં. કારણ કે શરૂઆતમાં જ પુષ્પા-વડુંએ સાસુવડુના કુસ્સેત્રમાં સાચુનો પરાજય કર્યો હતો. સારથી લાડકોરમા ગમ ખાતાં શીખી ગયાં હતાં. ગમન હદી પણ ડોસીને કચવાવતો નહિ. પગારમાંથી નિયમિત રીતે સાડ રૂપિયા માના હાથમાં મૂકતો હતો. માતા પ્રત્યે પુષ્કળ ભક્તિ ધરાવતો હતો. પુષ્પાને હજી સીમંત આબું નહોતું. આમ તો તંદુરસ્ત લાગતી હતી. પરંતુ એના પ્રજનનના અવધવોમાં કાંઈક વાંધો હતો, એટલે વંધ્યા રહી હતી. પુષ્પાના પ્રેમનું સ્થાને નંદીવડુનાં ત્રણ બાળકો હતાં. એમની સંભાળ રાખવાનું કામ પુષ્પાને બહુ ગમતું હતું. બાળકોની ખરી માતા એ જ હતી. નવરાવવાં, ધોતડાવવાં, સારા વસ્ત્રાનું કારો પકેરાવવા, એમને ફરવા તેડી જવાં એ ખાસ કામ પુષ્પાએ ઉપાડી લીધું હતું. એટલે ઘરમાં સંપ સારો હતો. છોકરાઓની જરા પણ ચિંતા બીજ કોઈને ફરવી પડતી નહિ. પુષ્પા એમને છાતી ઉપર રાખતી હતી. બાળકો પણ એતે માતા સમજતાં હતાં.

ત્રીજો છોકરો રામજી અથવા રમેશ ત્રેખુએટ થયેલો હતો. એ પણ સારા પગારે નોકરી કરતો હતો. એ મહાત્મા ગાંધીજીનો અનુયાયી હતો. ખાદી પહેરતો, રેંટિયો કાંતતો હતો. પોતાની કમાઈને દર દેડા ભાગ સત્તરમતી આધમમાં મોકલતો હતો. એ સાહિત્યનો પણ શોખીન હતો. તે સિવાય બીજો એને શોખ ન હતો. સાંતા પણ ઈન્ટર પાસ હતી. એ પણ ગાંધીયથી હતી. પોતાની સાથે સત્યા પ્રદેવી સખાઓમાં ભાગ લેતી હતી. વાંચવાનું અને સ્ત્રીમંડળના

કાર્યોનો પણ એને શોખ હતો. એ હરિજનોના આવાસોમાં પણ પતિ સાથે જતી. તેઓ હિંદુ-મુસ્લિમની એકતામાં માનતાં હતાં. અહિંસક હતાં. બંને પતિપત્ની હરિજનોના હાથનું પાણી પીતાં. ગમે તેના હાથનું ખાતાં હતાં. સ્પર્શસ્પર્શનો ધર્મ પાળતાં નહોતાં. અધૂરામાં પૂરું છ છ માસ સુધી જોડયાત્રા પણ કરીને પાવન થયાં હતાં. આથી એમના ધાર્મિક વિચારો ને આચરણ લાડકોરમાને ગમતાં નહિ. જૂની આંખે નવા તમાસાં ડોસીમા જોઈ શકતાં નહિ. પુષ્પાયકું નો શોખને 'મા' સહન કરી લેતાં, પણ આ શાંતા અને રમેશનાં ધર્મ ઉપરનાં આક્રમણો જૂના જમાનાની વૃદ્ધાને બારે પડતાં હતાં. એમનો ધર્મ રસાતળે જતો હતો. મોટો છોકરો બહુ સમજી હતો. તેની પાસે ડોસી રડી બિડતાં.

“દોકરા, હવે તો રામજી અને શાંતાની વર્તણૂક મારાથી સહન થતી નથી. ધરને અબડાવી મારે છે. કાસે હરિજનનો સંધેસો ભાત છોકરાઓને પ્રસાદ કહીને ખવરાવ્યો હતો, મારા વૈષ્ણવ ધરને બેળા નાખે છે.”

“બા, તમારી વાત સાવ સાચી છે, પણ તમે પંજી જમાનો જુઓ. ગાંધીપંથ ધરેધર ચાલ્યો છે, હવે એને દૂર કરી શકાય તેમ નથી. જેમ બીજી હજારો ડોસીઓ સહન કરે છે તેમ તમે પણ સહન કરી લો.”

“પણ બાઈ, મને રાતના નિદ્રા પણ આવતી નથી, એ જ વિચારો આવે છે, ક્યારેક રડી પણ દેવાય છે.”

“બા, ધરોધર એવા જ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. બધે નભાવે છે તો આપણે પણ નભાવવું પડશે, ને સૌની રીત તે વફની રીત. જગનમાં સહન ક્યેં છૂટકો છે. તમે એવા વિચારો આવે ત્યારે માળા લઈને ભગવાનનું નામ લેજો, એટલે મન શાંત પડશે. ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે. હવે એની સામે આપણાથી થવાશે નહિ. મંદિરો પણ હવે હરિજનોને અંદર આવી દર્શન કરવા દે છે, ક્યાંય બંધી નથી. તમે મનને વશ કરો.”

લાડકોરમાનું સમાધાન આથી થતું નહિ. આ વટલેત્રવાડો એમના આત્માને સંતાપતો હતો. આથી સાન પેઢી નર્કમાં જવાનું ડોસી માનતાં હતાં. છેવટે મોટે દીકરે રામ અને નાની વહુને જુદાં રાખવાની તૈયારી બતાવી, એમને જુદાં પણ રાખ્યાં. જોડેનું નાનું ધર-હાથમાં આપ્યું એટલે શાંતાને જુદું ધર માંડવું પડ્યું. શાંતા ઇન્દર પાસ હતી પણ રસોઈ-પાસ નહોતી. એને રસોઈ કરતાં આવડતી નહોતી. માવતરમાં ચૂનો ફૂંક્યો નહોતો. સાસુ એને રસોડામાં આવવા દેતાં નહોતાં. આથી શાંતાને ચૂનો સળગાવનાં પણ આંખો લાલ થઈ જતી હતી. પતિપત્ની લોજમાંથી થાળીઓ મંગાવી જમી લેતાં હતાં. છોકરાંઓની લપ નહોતી. શાંતા સ્ત્રીમંડળ ને સત્યાગ્રહના કામમાં આખો દિવસ ગાળતી હતી. સ્ત્રીમંડળની એ સારી કાર્યકર હતી. ડોસીમાં દરરોજ રાત્રે આવનાં હતાં, કુશળતા પૂછતાં હતાં, પણ દીકરાના ધરનું પાણી પીતાં નહોતાં. સાદી ઉપર દૂર બેસનાં હતાં. બંને પક્ષ શરૂઆતમાં જરા પણ નમતું મૂકવા તૈયાર નહોતા. લાડકોરમાનો મોટો દીકરો સમજી હતો. એણે માને સમજાવવાનું નમ્રનાથી આજી રાખ્યું. ધીમે ધીમે માતાના મનનું સમાધાન કરી શાંત કરવામાં એ સફળ થયો.

શાંતાને સાથે રાખવાની જરૂર એના જેને એક ખાસ કારણથી લાગી હતી. શાંતાની અને રમેશની બંનેની તબિયત સારી રહેતી નહોતી. રમેશને અપચાનું દર્દ આજી થયું હતું. શાંતાને માસિક-ધર્મ અનિયમિત આવતો હતો. એને પ્રાથમિક ઋતુમંધી થતી હતી. એની જીવનશક્તિ ઘટી ગઈ હતી. મૂળ કારણ અનિયમિત જીવનથી જનનઅવધવામાં કંઈક ખાગી આવી ગઈ હતી. લોખને ખોરાક આ બંનેનાં શરીરોને સદનો નહોતો. બંને પોતાના રોગની ઉપેક્ષા કરતાં હતાં. વાડીજાણે જોયું કે બંને આરોગ્યની દરકાર કરતાં નહોતાં. એઓ કોઈ મોટી બીમારીને આમંત્રી રહ્યાં હોવાની એની ધારણા હતી. એણે બંનેના વિચારોને અનુકૂળ તોડ કાઢ્યો. બંને જુદા ધરમાં રહે, પણ જમવા લાડકોરમાની પાસે આવે. એમને અલગ બેસાડી જમાડે. બંનેએ આપદ્ધર્મ તરીકે એ સ્વીકાર્યું. પરંતુ પાછ-

૭૫ થી ૭૬ બેરી જમાડવાનો બેદ પણ ધસાઈ ગયો.

વાડીસાલે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને ડો. મેનાને બતાવવાનું નક્કી કર્યું. એણે તેથી સગવડ કરી. ડો. મેના એ સૌની હાલત તપાસીને વાડીસાલને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું:

“જુઓ વાડીસાલ, તમારી પત્નીની તબિયત બરાબર નથી. એનું નાવ દાવના શસ્ત્રાતના પાણીમાં દાખલ થઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ હજી સુધરી શકે તેવી હાલત છે. હજી ફેક્સાં બગડ્યાં નથી. તમે એને દવાઓ પિવડાવશો તેથી કાંઈ ફાયદો થશે નહિ. તમારી વડુને કાંઈ સૂકા પ્રદેશમાં હવાફેર માટે મોકલો. ત્યાં લાંબો વખત આરામ અને શાંતિમાં રહેશે તો જીવનશક્તિ પોતે અનુકૂળ માર્ગે વહેશે. પરંતુ પત્નીને મહારોગથી બચાવવી હોય તો સૂકા પ્રદેશમાં લઈ જાઓ. તે પણ તરત વ્યવસ્થા કરો.”

“મારાથી નીકળી શકાય તેમ નથી. માતૃશ્રી ઉપર તો ધરને આધાર છે. એમના વગર તો અમને રોટલો પણ ખાવાને મળે તેમ નથી.”

“તમારી વિધવા સાસુની વાત તમે અંગાઠિ કરતાં હતા. એને સાથે મોકલો એટલે સગવડ થશે.”

“હા, એવી કાંઈ સગવડ ઊનારીશું. હું જરૂર મારી સ્ત્રીને હવાફેર માટે મોકલીશ. એમાં જરા પણ પેછાન રહીશ નહિ.”

“તમારા બાઈની વડુ પુષ્પાનું ગર્ભાશય સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ ગયેલું છે. એને માટે ઉપાયો અને પદ્ધતિ હું બનાવીશ. તે તમારે વાપરવા માટે ગોડવણ કરવી. એના અવયવો સારા છે એટલે એના ગર્ભાશયને થોડા સમયમાં જ યોગ્ય સ્થળે લાવી શકાશે. એને મારે કેટલીક સૂચનાઓ આપવાની છે.”

“વારુ, હું પુષ્પાવડુને મોકલીશ તમે યોગ્ય સૂચના આપજો.”

“તમારી સૌથી નાની વડુ શાન્તાને હું ઓળખું છું. એને મેં નિયમિત આદારવિદાર કરવાની સૂચના આપી છે. એને અનિયમિત માસિકધર્મ આવે છે. પરંતુ નિયમિતતા, સાદો સાર્વિક

આહાર અને યોગ્ય આરામથી એને કંઈ પણ દવા વગર કાયદો થઈ જશે.”

વાડીવાસે પોતાની સાસુ સાથે નંદીયાઈને એક સૂકી હવાવાળા ગામડામાં રહેવા મૂકી દીધી. સાથે નાની છોકરી જ ગઈ. ખર્ચ એણે હિપાણો એટલે સાસુને પણ અનુકૂળ પડ્યું. વાડીવાસ દર માસે ખર્ચર પૂછી આવતો હતો. ગામડું સૂકી હવાવાળું અને બ્રાહ્મણ-વાણિયાઓની વસ્તી ધરાવતું હતું. નંદીયાઈને ત્યાં આરામ લાંબવા મંડ્યો. ધીમે ધીમે તાવ અને હિઠરસ જંતરાં રહ્યાં. પણ એ વરસ સુધી એને ગામડાની સૂકી હવાનો કાબો આપવો પડ્યો.

ડો. મેનાને આવા આવા અનેક દર્દીઓ મળતા હતા. શી આપી શકે તેની પાસે એ શી લેતી હતી. પરંતુ શી ન આપી શકે તેવી મધ્યમવર્ગની બહેનોને પણ એ ચિકિત્સા કે સલાહ આપતી હતી. સૌના સમયો જુદાજુદા રાખ્યા હતા. ડો. મેના ધનવાન દર્દીઓમાંથી મુક્ત થઈને ખાસ ગરીબ દરદીઓમાં જ પોતાની પ્રેક્ટિસ વધારવા માંડતી હતી. પરંતુ એને લોસ્પિટલ અને સુવાવડખાતું નભાવવું પડતું હતું. હવે આ બંને સંસ્થા મ્યુનિસિપાલિટી સંભાળી લેવા માટે તૈયાર થઈ હતી. વાટાઘાટ ચાલતી હતી. પરિણામ આવ્યું નહોતું.

૧૫ : માધવલાલની કુટુંબજીવન

માધવલાલ લોકાના મોટા વેપારી છે. એઓ ગરીબીને લીધે બહુ થોડું બચ્ચા હતા. મહેમદાવાદ જિલ્લાના એક નાના ગામના રહેવાસી હતા. થોડું ગુજરાતી શીખીને માસિક પાંચ રૂપિયાના બાદશાહી પગારે એમણે પોતાની કારકિર્દી નાના લોખંડના વેપારીને ત્યાં શરૂ કરી. એ જ એમની શિશુલુચાળા હતી. એને કામ કરવાની અને શીખવાની બારે હોંસ રહેતી હતી. માતાએ દળણું દળી છોકરાને ઉછેર્યો હતો. માધવે જે દિવસે પાંચ રૂપિયા લાવીને માતાના પગમાં મૂક્યા તે દિવસે એને સોનાનો સૂર્ય ઊઘ્યો હતો. માધવ ખૂબ ચીવટથી કામ કરતો, કામ કરવા જતાં રજાગતો નહિ. ખીજ છોકરાઓ સાથે રસ્તામાં રમતો નહિ. વાંદરા અને રીંછની રમત રસ્તામાં મદારી કરતો હોય છતાં એ જોવા જોતો રહેતો નહિ. રસ્તે દુકાનદારો વચ્ચે થતા શબ્દયુદ્ધને સાંભળવા જોતો રહેતો નહિ. આથી એના કામથી એના શેડ ઉમાબાઈને સંતોષ થયો. ઉમાબાઈને છોકરો ગમ્યો. એણે કાળજી રાખી એને ધંધો શીખવ્યો. નામું શીખવ્યું, અને ઉધરાણી કરતાં તથા માવ ખરીદતાં અને વેચનાં શીખવ્યું. બાર વરસનો માધવ અઢાર વરસનો થયો એટલે ઉમાબાઈ શેડની પુત્રી ગોમતી, એમના ધન અને એમના ધંધા એ ત્રણેયનો પતિ થયો.

ઉમાબાઈનો ધંધો દુકાનદારીનો હતો. માધવ ચતુર ને સાહસિક હતો. એણે અમદાવાદના વેપારીઓની પામેથી માત્ર ખરીદવાને બદલે મુંબઈના વેપારીને પરભાઈ ઓડર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપવા માંગ્યા. એમાં એને કાપડો રહેવા માંડ્યો. મુંબઈની યુરોપિયન પેઢીનો એક પ્રતિનિધિ ધંધાની હરીફાઈમાં અમદાવાદ ઓડરો લેવા ફરવા માંડ્યો. એ માધવની દુકાને ઓડરો. પરભાઈ બેઝનિયમમાંથી અથવા જર્મનીમાંથી પોતાના માત્રના ઓડરો એ માગવા લાગ્યો. ખીજ મોટા વેપારીઓ નવી પેઢી સાથે કામ કરતાં

અચકાતા હતા. માધવે સાડસ ખેડ્યું. ત્રણ માસની મુદતે કિશોર બાલે માત્ર મળતો હતો. એણે મોટા ઓડર આપ્યો એ સ્વીકારાયો. એને હવે એ પેઢી સાથે વિશેષ ગાઢ વેપારી સંબંધ બંનેના લાભ વચ્ચે થયો. માધવજીએ લક્ષાધિપતિ બોઈ એમની મોટરમાં હાકરજીનાં દરેજ દર્શન કરવા જઈ પૌત્રને અત્ર ચટાવ્યા પછી ડોસીએ હાકો રજીના લોક તરફ પ્રયાણ કર્યું. માધવજી માત્ર બારે સન્માન રાખતો. જૂના જમાનાની એ ડોસી પાછળ એણે બ્રાહ્મણની ચોરાસીનો મહાભોજનસમારંભ કરાવી ડોસીને પૂરલોકનું વિમાન અપાવ્યું.

ગોમતીબાઈને જગત આખું સારાં પગલાંની ગણતું હતું. સાસુ પણ એને સારાં પગલાંની ગણી-ધણે. આદર આપતાં હતાં. ગોમતીબાઈ હંમેશાં જમીનથી એક વેંત ઊંચાં ચાલતાં હતાં. એમની આંખો ઊંચે જ રહેતી. શા માટે ન રહે? લક્ષાધિપતિની ધણિયાણી, બે દીકરાની માતા અને સાથે યુવાની, ખૂબસૂરતી અને અસાનમાં ગોમતી મહાક્ષતી હતી. એનો સ્વભાવ અસહ્ય જ કડક હતો. જેમ ધન વધતું ગયું તેમ કડકાઈ સવાઈ થઈ. પડેલો દીકરો આવતાં એમાં બીજા ૨૫ ટકા વધ્યા અને બીજા દીકરો આવતાં ૧૫૦ ટકા કડકાઈ થઈ પડી. નોકરોને તો ધમકાવે જ. એ તો શેડશેડાણીએને સ્વયંસિદ્ધ હકક હોય છે. પતિની આજ્ઞા અને રોક બંધાર ગમે તેવો હોય પણ ઘરની ધણિયાણીની રાત્રી આંખના રોય પાસે માધવજીને નમવું પડતું હતું. એટલે શાલપામરી ઓઢાડે તે જાનીમાની ઓઢી લેવી પડતી હતી. પેઢીના માણસો પણ બંગલે પગ મૂકતાં હૃદયની અંદર કંપારી અનુભવતા હતા. માળી-મોટરવાળા સૌ શેડાણીના પ્રતાપ-સૂર્યથી મેકાના હતા. એમના ગળામાંથી નીકળેલો ભેરવી સાદ ધણાને ચથરાવતો હતો.

વિશાળ સંપત્તિ મેળવ્યા છતાં માધવજી એ જ સાદારીધા-વેપારી હતા. એમને શોખ કરતાં આવડતો જ નહિ. મેલું કપડું હોય તો પણ પહેરી લે. શેડાણીની ધમકી વગર ઉપરનું અંગરખું પણ બદલે નહિ. જમતી વખતે પણ જે કંઈ રસોઈઓ પીરસે તે કાંઈ પણ અવાજ કર્યા વગર નીચી મુંડીએ ખાઈ લેતા હતા. એત્રણ

મોટરો હોવા છતાં દુકાનેથી બંગલે પગે ચાલીને આવતા હતા. દિલના પથ હિદાર હતાં. કોઈ સારું મનગમતું ધર્મ કરવાનું કેકાણું એમના વિચારોને અનુકૂળ પડે તો ત્યાં સારી રકમો મોકલવામાં પછાત રહે નહિ. પરંતુ વેપારી દષ્ટિથી પૂરી ચોક્કસ કરીને આપે. ડા. મેનાએ એમની પાસેથી ઘણાંયે એકા ફાળીને મેળવ્યા હતા. તેમજ દાન કરે તે પણ કોઈને ખચર ન પડે તેવી રીતે કરતા હતા. ગુપ્તદાન એમને પ્રિય હતું. પોને કોઈ દિવસ નાટકસિનેમામાં જતા નહિ. જ્ઞાતિચર્યામાં પદ્મધાતુ કરતા નહિ. સાંભળવું ઘણું અને બોલવું થોડું એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. આજે ૫૫ વરસે પણ માધવલાલ શરીરસંપત્તિ સાચવી રહ્યા હતા. એક વખત મેલેરિયા એમને લાગ્યું પણો હતો. તે મટી તો ગયો હતો, પણ ક્યારેક બૂલચૂકે મુશ્કાકાંત આપી જતો હતો. દુકાન હવે પેદીમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. સવારના સાડાદશને ટકોરે માધવલાલ હાજર થઈ જતા અને સાંજે સાડા છ પંજી બંગલે જતા હતા. દરેક કામકાજ ઉપર એમની ખારીક નજર રહેતી. મુનીમ પણ પૂછીને પાછી પીતો હતો.

ગોમતીબા ૪૫ વરસની હિંમરનાં હતાં. રીજે તો રમે અને ખીજે તો મારે એવી જાતના આકરા સ્વભાવનાં હતાં. એઓ પોતાને નિત્યરોગી માનતાં હતાં. ડોક્ટરની ટિરિયા મગેડિકામાં જોડલાં દોંનાં લક્ષણો નોંધ્યાં છે તે સર્વે ગોમતીબાઈને નડતાં હતાં. એમને પ્રસન્ન કરવાં હોય તો દિલમોજી સાથે એમના રોગોની લાંબી સર્માપણ જરા પણ કંટાળ્યા વગર એકચિત્તે સાંભળવી. કુટુંબનો ડોક્ટર પણ બધી વાતો સાચી જ છે એમ કહીને ખૂબ ખૂબ દિલસોજી બતાવતો હતો. દરરોજ જાતેજાતનાં રંગરોંગી મિક્સચરોના ખાટલા બરીને મૂકતો હતો. ગોમતીબા જાગતમાં પોતાને સૌથી દુખી માનતાં હતાં. જે કોઈ પણ બદારની બહેન મળવા આવે સારે તેની પાસે એ જ ક્યાની પુનરાવૃત્તિઓ થવાં જ કરે. તેમાં શંકા કાઢનારને ફરી હિંજરે પગ મૂકવાનો અવકાશ મળતો નહિ. પગ દુખે, માથું દુખે, પેટ દુખે, છાતી દુખે, પીઠ દુખે, કેડ દુખે, સાથળ દુખે, એમ દુખારાનો અંત જ નહોતો. બધાના સાંભળતાં એમના

આરામથી બેઠાવવાનો. ‘શાંતિ’ એ જ એક રસ્તો લાગ્યો. તે પ્રમાણે એ વર્તતા હતાં. સ્ત્રી પામે એ નિશ્ચય થયા.

ગોમતીશેઠાણીનો મોટો છોકરો વદન આકરા સ્વભાવનો હતો. પણ એની સ્ત્રી રાધા પણ પૈસાદાર પિતાને ત્યાંથી લડાયક માનસ લઈ આવી હતી. સાસુના રોષ સામે એને પણ ફૂંકાડો મારતા આવડતો હતો. સાસુની લાલ આંખનું તેજ ઝીલવાની એની માતાએ એને તાલીમ આપી હતી. સાસુ એટલે વઢકણી વાઘણ એવું પણ એના માનસનું વક્તવ્ય હતું. પ્રથમ સાસુએ નવી આવેશી વહુનાં પગલાં પૂજ્યા માંઝાં, વહુના લાડકોડ પરા પાડ્યા માંઝા, પણ વહુને શિંગડાં ભરાવવાની ટેવ હતી. વખત પસાર થતો ગયો. સાસુજીની રુદ્રની ત્રીજી આંખમાંથી ઝગમગતું આગી નાખે તેવું તેજ નીકળ્યું. વહુએ એ ઝીલી લીધું. “વાગુહરથી આવેનો વરસાદ વરસતો” હવે તો વારંવાર કુરુક્ષેત્ર મંડાતાં હતાં. રાધા મેટ્રિક સુધી ભણી હતી. ગરીબ ગાય નકોતી.

“વહુ, પાણીનો લોટો ભરી આવ તો,” સાસુજીની આજ્ઞા હતી.

“બાઈને કડો, હું હમણાં ડેર ભરું છું.”

“મોટી સાકેબમદી લાગે છે, ઊક, જવદી ભરી આવ.”

સાસુજી તડક્યાં.

વહુએ જાણે સાંભળતી જ ન હોય તેમ બાપોં કયું. સાસુજીના મિત્રજનો પારો ઊંચે ચઢ્યો.

“ઊક ઊક, મોટા બાપની દીકરી છે તે હું જાણું છું.”

— “મોટા બાપની દીકરી જરૂર છું. એમાં ખોટું શું છે?”

“આત્તારીની, આ તો ફાટી જ લાગે છે. ટાંટિયો ભાંગી નાખું.”

“ટાંટિયો ભાંગવાવાળી હજી દુનિયામાં જન્મશે. કેટલી વીસે સો થાય છે તે હવે ખચર પડશે.”

“રાંડ માએ બસતાં જ શીખવ્યું છે. કૂતરીઓને પેટે કૂતરીઓ જ જન્મે,” સાસુએ પકેરામણીની સરઆત કરી.

“ખચરદાર! જો મા સામે ગાળ કાઢી તો. કેની મા કૂતરી છે તે તો તમારાં મીઠાં વેણ જ કહી આપે છે,”

“કહ' સમગ્રીએ! આ મદાયુદને મારે તું રાખતા અને સંમ-
દવા મારે છે ?”

“ધીરજ, શાંતિ, સમગ્રવટ અને પ્રેમ એ મારાં દધિવારો છે.
ત્યાં નિષ્કળતા મળશે ત્યાં એ દધિવારોની શુદ્ધિની અને જરા પણ
ખ્યાલ નહિ રહે, પરંતુ મારા પ્રયત્નોની અને દધિવારો વાપરવાની
અનાવડની જ અને સમગ્રવટ રહેશે. બીજા પ્રયત્નમાં વધારે સારી
રીતે એ દધિવારો વાપરવાની કોશિશ કરીશ. નેપોલિયનની પેઠે હું
નિષ્કળતામાં માનતી જ નથી.”

“પરંતુ આમાં તને પોતાને શું લાભ મળશે ?”

“મારો સંસાર મુધરમે, એ લાભ અને મોટામાં મોટો મળશે.
દમબળાં મારો સંસાર મારા પોતાનાં દિનેની વિરુદ્ધ છે. એ મુધારવાની
કરજ મારી છે. મારે મારો ઓરડો સાફ અને સ્વચ્છ રાખવો જ
જોઈએ. સિવાય એમાં મને બીજો મોટો લાભ થશે. મારું પોતાનું
ધન્યર થશે. ધીરજ અને સદનશીલતાના પાકો થીખીશ. હું મારા
આત્માને ખીમતી સારીશ.”

“આવો તારો નિશ્ચય દોષ તો હું તને વિજ્ઞા છૂટું છું. બોક્ષવા
કરતાં પાળી જનાવવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. તારો નિશ્ચય શુભ છે.
પરમાત્મા તને એ શુભ કાર્ય પર પાડવાની શક્તિ આપે. તારું
હૃદયનું જ થશે. કારણ કે શ્રીમીતાજીનાં વચનો પ્રમાણે હૃદયનું-
ઓની દુર્ગતિ ક્યારે પણ થતી નથી. જ તું તારું કાર્ય શરૂ કરે
મારો સદકાર તને મળશે. તને મારા આશીર્વાદ છે.”

લીજાએ ઉત્સાહથી કામ શરૂ કર્યું. એણે સૌથી પહેલાં સામુ-
જીના ગઠ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. આખા ઘરની ચારી સામુજીના
હાથમાં હતી. પ્રેમરૂપી વધીકરણમંત્ર વાપરવાની એણે શરૂઆત કરી
હોયી. સામુજીના સ્વભાવનો એણે અભ્યાસ કરી લીધો.

લીજાએ ગોમતીજાની મેવા કરવા માંડી. ગોમતીજાને દવા
માલિશ કરી આપે. જરાબર નિષ્ક્રમસર દવા પિવડાવે. એમને સમજાવીને
સાંજના કરવા તેડી આવે. પ્રથમ મોટરમાં બેસાડીને જગીએ અથવા

કાંકરિયા તળાવ ઉપર લઈ જાય. ત્યાં થોડુંથોડું પગે ચાલવાનું રાખે. ઠોઠ નવી વાંચેલી વાત ગોમતીબા પાસે કરે, એટલે વાતના રસમાં ને રસમાં પગે ચાલવાનું કष्ट ગોમતીબાને હળવું લાગે. એમની પાસે રાત્રે બેસીને સારાં પુસ્તકો વાંચે. ધામે ધામે નૈસર્ગિક ચિકિત્સાને લગતાં પુસ્તકો વાંચ્યા માંડ્યાં. કુદરતી જીવન કેવી રીતે જિવાય, કેવી રીતે આકારવિહારને અનુકૂળ રહીને આરોગ્ય સુધારી શકાય તે વાંચી સંભળાવતી હતી. ગોમતીબાના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને બધું કરવાનું હતું. એને રિઝાવીને કામ સફળ કરવાનું હતું.

ગોમતીબા પણ દિવનાં નિખાલસ હતાં. એમના હૃદયમાં પ્રેમની સામે પ્રેમની ભિમિ ઉત્પન્ન થતી હતી. એમને વહુની સેવા ગમી. વહુ સામે જવાળ દેતી નથી. વાદપ્રતિવાદ કરતી નથી. વહુ ખોટો કપકો પણ સફળ કરી લે છે. ગુસ્સાની સામે પણ હસી પડે છે. એના મોઢા ઉપર કંટાળો કે ગ્લાનિ નથી. એથી ગોમતીબાનું ચિત્ત પણ વહુ તરફ આકર્ષાયું. વહુ પોતાનું આટલું માન રાખે છે, તો વહુનું માન પણ રાખવું જોઈએ, એ એમની બુદ્ધિમાં ઊતરવા માંડ્યું. એમને વહુની દરેક ક્રિયા પોતાના બધા માટે છે એમ લાગવા માંડ્યું. એઓનું હૃદય પણ સહાનુભૂતિનો જવાળ સહાનુભૂતિથી દેવા તૈયાર થયું. વહુની દરેક ક્રિયા, દરેક સમજણ, દરેક વિચાર શાંતિથી સમ્મિલનવાનું માનસ ધડાવા લાગ્યું. જેમ નાગ મોરલીના તાને આહ્વાદ પામે તેવી કંઈક સ્થિતિ એમની થઈ.

કુદરતી જીવન જીવવાનાં પુસ્તકો વહુ એમની પાસે વાંચતી હતી. પોતે આ બેઠાકુ અને આરામી જીવન ગાળે છે તે બરાબર નથી, એથી તબિયત બગડે છે, એમ ગોમતીબાને લાગ્યું. એમણે હવે બહાર ફરવાનું સવારસાંજ માથે સ્વીકાર્યું. પડેલાં વહુ સાથે આવતી, પરંતુ પાછળથી વહુને ધરના કામમાં દેખરેખ રાખવાની હોવાથી પોતે સવારે એકલાં ફરવા જતાં. સાંજે વહુ સાથે આવતી હતી. ખુદ્દી હવા લેતાં. વહુના કહેવા મુજબ સૂર્યસ્નાન પણ કરતાં હતાં. ખાવાપીવાનું પણ એમણે નિયમિત કરી મૂક્યું. થાળી ઉપર બેસી બરાબર સમયે જ ખાવું. વચ્ચમાં બીજાં કાંઈ ખાવું જ નહિ

એવો નિયમ અમલમાં મૂકવા માંડ્યો. ખાવામાં પણ દૂધ, દહીં, ળાચ, શાકભાજી, ફળફૂલ વગેરેનો વધારો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મીઠાઈના ઉપયોગ ઘટાડી નાખ્યો. બજિયાં, દહીંવડાં, ક્યોરી, સેવો એવી એવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ ખોરાક તરીકે ઓછો કરવા માંડ્યો. મરીમચાકા અને તેલનો ઉપયોગ ઓછો કર્યો. ઘીની તજેલ વસ્તુઓ પણ ઓછી ખાવા માંડી.

ગોમતીજીને નૈસર્ગિક ચિકિત્સાનો મોક લાગ્યો. રાત્રે વડેલા સૂઈ જવું ને સવારે વડેલા ઊઠવું. ઊઠીને પરમાત્માની પ્રાર્થના અને ભજનો ગાવાં વગેરે નવીન રહેણીકરણી ગોમતીજીએ આરંભી. એમનો સ્વભાવ આમલી હતો. જે કામ હાથમાં લે તે પૂરું કરવાની વૃત્તિ રહેતી હતી. આથી હિત્સાદયી વઢૂની પાસેથી સાંભળેલી સૂચનાઓ અમલમાં મૂકવા માંડી. એમણે વઢૂની શીખવેલી હળવી કસરતો પણ કરવા માંડી. ગોમતીજીની તળિયતમાં ખૂબ સુધારો દેખાવા માંડ્યો. એમણે ડોક્ટરની દવાઓ છોડી દીધી છતાં એમના સ્વાસ્થ્યમાં સારો સુધારો થયો. એમને હમેશાં બંધોડાંથી ફરિયાદ હતી. શાક-ભાજી, ફળફૂલ અને કસરતથી એ ફરિયાદ દૂર થઈ. સવારના વડેલા ઊઠીને પાણીનો ગ્લાસ પીવાનો ટેવથી એમને પાપખાનું સાફ આવવા માંડ્યું. અજીર્ણ ખોરાકની નિયમિતતાથી મટી ગયું. શરીરમાંથી દુખાવો, ને પીડા ચાલ્યાં ગયાં. સુસ્તી છોડવા લાગી. પેટમાં ગડગડાટ ને અવાજ થતો હતો તે બંધ થયો. શરીર હળવું થયું. નિત્યરોગી ગોમતીજી આરોગ્ય અનુભવવા માંડ્યાં. એઓના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવા લાગી.

ગોમતીજીના જીવનમાં ચમત્કારિક રીતે ફેરફાર થયો. વઢૂના પ્રેમથી એમને વશીકરણ થયું. બીજની વાત સાંભળવાને જેના સ્વભાવમાં અવકાશ નહોતો, તે હવે વઢૂની વાત સાંભળવા લાગ્યાં. વઢૂ પોતા કરતાં વધારે શુદ્ધિમાન છે એમ તો તદ્દન ન થયું, પરંતુ વઢૂના પ્રત્યે આદર થતાં એમની વિનંતિઓ અને મૃદુ વાનો હવે સ્વીકારાવા લાગી. ઘરના કામમાં ધાધુ કરનાર ગોમતીજીએ ઘર-વ્યવહારનું કામ વઢૂની સૂચના મુજબ કરવા માંડ્યું. વઢૂ પણ એમને અનુકૂળ રહી અને એમની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ કાંઈ સુધારા-

વધારા કરતી હતી. નોકરો પ્રત્યે વડુનો વતીવ શ્રેણી હતો. છતાં જ્યાં શિસ્તપાત્રનની વાત આવે ત્યાં વડુ કઠોર થઈ શકતી હતી. દયાને સમયે દયા દેખાડતી હતી. શિસ્તપાત્રન સમયે એ કડક બની શકતી હતી. નોકરો ઉપર એનો કડપ બેસી ગયો. ગોમતીબા પણ વડુનાં વચનો ઉપર આદર રાખે એટલે નોકરો વચ્ચે પણ વીણાનું માન વધ્યું. વીણા કદી પણ અયોગ્ય અને ન પાત્રન થઈ શકે તેવી આગ્રા આપતી નહોતી.

વીણાએ શુદ્ધકાર્યમાં નિયમન આણવા માંડ્યું. પોતે જતે નોકરોને સાથે લઈ ઘરની સાફસફી કરાવતી હતી. રસોડામાં ચારે તરફ કાળાશ અને ધુમાડાનાં પડ હતાં તે એણે મિઝીને બોલાવી સાફ કરાવી ચૂનો લગાડવાની સગવડ કરાવી દીધી. વાસણો સૌ અવ્યવસ્થિત રહેતાં હતાં તે ગોઠવીને ચૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વાસણો અંદરથી નોકરો સાફ કરતા નહોતા તે બરાબર સાફ કરાવવા માંડ્યાં. વાસણોની પોતાને હાથે ટીપ કરીને દર માસે મેળવો લેવાની સગવડ કરી. પાણી પીવાના ગાળાઓમાં પાણી ગરમ કરીને બરાબર ગળાવીને તેના ઉપર દરવાને માટે ઠંડા પાણીમાં બીજાં વેસાં ગળણું વીંટળાવે રાખવા માંડ્યાં. પાણીની સ્વચ્છતા ઉપર એ બહુ ધ્યાન રાખતી હતી. અશુદ્ધ પાણીથી ઘણા રોગો થાય છે તે વીણા જાણતી હતી. દરરોજ બરાબર ગંધેલું અને ગરમ કરી દાડું કરેલું પાણી પિવાય એવું એણે નોકરોને સમજાવ્યું હતું. એના કહેવાથી ઘરનાં સૌ માણસો પુષ્કળ પાણી પીતાં હતાં. પાણી પીવાથી આંતરડાં સાફ થઈને પાચખાનું સાફ આવે છે એ સૌને અનુભવ મળ્યો.

વીણાએ હવે ઘરના અનાજ ઉપર લક્ષ આપ્યું. નોકરો બરાબર સાફ કર્યા વગર અનાજ ણાવતા હતા. વીણાએ પોતાની દૃષ્ટિ નીચે નોકરોને અનાજ સાફ કરવાનું શીખવ્યું. આગળ અનાજ દળવા માટે યાંત્રિક ચક્કીઓમાં મોકલાતું હતું. પરંતુ વીણાએ હાથની ચક્કીમાં પિસાવેલા લોટને વધારે સ્વાસ્થ્ય આપનાર જણાવ્યાથી હાથની ઘંટીથી પિસાવવાની વ્યવસ્થા થઈ. એખા પણ હાથના છોડેલા વાપરવાની શરૂઆત થઈ. એ બરાબર સાફ કરીને વાપરવાની

આત્મા આપી લોટમાંથી સત્ત્વવાળું જૂસું ચાળી નાખીને બાકીના પાનળા ઝીણા લોટની રોટનીઓ બનાવતા હતા વીણાના કડેવાથી હવે એ સાત્ત્વિક અને શક્તિશાળી જૂસાને બહાર ચાળી કાઢી નાખવાનું બધ કરાયું ભગિવા, ઝોરી, મીઠાઈ અને ખાગખાગ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો માન વાગનડેવારે જ તૈયાર મગાની અને પાવાની સર્વેની સમતિ મેળવી એ વસ્તુઓનો દરરોજનો વપગશ બધ ક્યો દરરોજ એ વખત સાદો ખોરાક સૌને અનકૂળ પડે તેમ તૈયાર કરવાનો પ્રમથ થયો

ધરમા સૌ ચાકેશીના ભક્તો હતા નજીયાર વખત આ તૈયાર થતી હતી કોશી પણ ખૂબ પિવાતી હતી વીણાએ ધીમે ધીમે આ વીણાનો પ્રચાર ધગાડી નાખ્યો એને બંને દંધ અને ઘાશ ચાતુ થયાં તેન ખાવા માટે સામ્રા વપરાતું હતું પરંતુ સામ્ર તેનથી વનારનાનું બધ મરાવી દીધું તેન માન શરીર ઉપર માનિસ માટે જ વપરાય એની ગોઠવણ કરી મગ્યાનો વપગશ અમર્યાદિત હતો તે મર્યાદિત ક્યો મરીમસાનાતો ઉપયોગ પણ મરૂંજ થોડા પ્રમાણમાં રખાયો રોટની અને પૂરીઓ પણ પૂરી રીતે રોખીને અને તળીને પિરસાન એની રમોછવાને બનામણ મરી રમોછમા રસોછયો આબંધી નાખી સ્વાદિષ્ટ બનાવતો હતો પરંતુ આ રીતના ઉપયોગથી શરીરના સાધાઓ મનાય છે, આથી આમનીનો ઉપયોગ સદતર બધ ક્યો રમોછયો અતિશય મેના વાઓ પડેતો હતો તેને સ્વચ્છ અને દરરોજનું ઘોયેનું વસ્ત્ર પહેરનાની ફગજ પાડી એને વ્યાત્પા ચૂકવાની બધી મરી સાત્ત્વિક સાત્ત બોજનના ખોરાક ઉપર એણે આખા ધરને ધીમે ધીમે લાવી દીધું મોઢુ સાફ રહે, અનાજ સાફ કરાય, ઘી, ગોળ ને સાકર ઉપર મકોડા ન ચડે એ સર્વેની તેણે ઉપર જિભા ગહીને ચાન પાડ્યો

સૌ અનાજ દરરાજ કેટલું વાપગવું તે નિયમનમા મૂકી દીધું દરરોજ રસોછયો વધુ પ્રમાણમાં રાધતો હતો તેમાંથી નોકરો ખાતા પણ દરરોજ ખૂબ વધારો થતો તે નોકરોના સગાઓ અથવા ગાયોને પકોચવું હતું આમા ઝાઝો જગાડો ન થાય તેવી તકેદારી રાખી

ધી, ગોળ, ખાડ, મસાના એ સર્વે વસ્તુઓ પણ નિમનમા મૂકી ખોટા લોભ કરવો નહિ, તેમ ખોટા જગાડો પણ કરવો નહિ એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. વીણાની માતા ખૂબ ડાહી અને ઘરરખુ સંજ્ઞન સ્ત્રી હતી એના તરફથી પુત્રીને એ સંસ્કાર મળ્યા હતા એણે પોતાના સદ્ગુણોના વારસો પોતાની પ્રિય પુત્રીને આપ્યો હતો. ગૃહિણીએ દરેક વસ્તુઓ ઉપર જલે દેખરેખ ગાખી જોઈએ ન ધાવૂની, પોત અને આરોગ્યને નુકસાન કરે તેની ટેવને નોકરો અનુસરના હોય તો તે અટકાવતુ જોઈએ, એવું એને એની માતાના દષ્ટાન્તથી શિક્ષણ મળ્યું હતું. સૌમ્ય, શાન્ત, પ્રેમાળ, દયાળુ અને મોટા મનની આ પોતાના ઘરને સ્વર્ગ બનાવી રાકે છે. પોતાના વડાનાઓના જીવનને અતિ સુખજન અને પ્રિયકર બનાવી શકે છે.

વીણાના ઘરમા પુષ્કળ ફર્નિચર હતું પરંતુ તે નવેં અ ન વસ્થિત રીતે ગોખેતુ હતું એ બહારની નોકરો મરામત સાફ કરતા હતા, પરંતુ ફર્નિચરની પાછળ ડાખા હતા એના ખૂણાઓમા વૂળ હતી નીચે ગિયા ગાનીયા હતા, પરંતુ ગાનીયાઓની નીચે વૂળ હતી વીણાએ એ ફર્નિચર કનામન રીતે ગોખ્યા પુ કીમતી ચિત્રોની પાછળ ભગરની વૂળના ઢગના સાફ કરાયા ગાનીયાઓ નીચેથી ધૂળ કઢાવી નાખી એમને દર પદર દિનમે તડક સૂકવવાની યોજના કરી ફર્નિચરને નવું વાર્નિશ લગાવવી દરરોજ પૂઠેથી સાફ કરાવવાની યોજના કરી ઘરના બોતલખિયા ને ગવિવારે દિનાઇનના પાણીથી ધોવરાવવાની વ્યવસ્થા કરી મધુ ચંદ્ર, સુન અને ડાખા કે મેન વગરનું ગડે તેવી ગોખણ કરી નોખરો પણ સૌને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેવવાની સૂચના આપી એમને ગેલ તરફથી વસ્ત્રો મળતા હતા.

વીણાએ ઘરનો કારબાર સાસુજીની સમતિથી રોજાના હાથમા સર્પ લીધો એણે દર માસનું બજેટ બનાવવા માડ્યું દરેક ખર્ચાનું ચાર તોડ અડસને મઢીને બજેટ બનાવતી હતી સસરાજીને સાસુ જીની મારફતે મ્હીને દર માસે ઘરખર્ચ માટે વપગળા પાચમે રૂપિયા વીણા અગાઉથી મગાવી લેતી હતી એ સો નોખરોને પોતાને હાથ પગાર આપતી હતી અના ન, ઘી નો ગોળ પણ પોતે એક પ્રમાણિત

વેપારીની દુકાનેથી મંગાવી લેતી હતી. દરરોજનો હિસાબ બેતે લખતી હતી. શાકભાજી રસોઇયો લાવતો. પરંતુ તેમાં ગોટાળા થતા. આથી શાકભાજીની સદ્કારી સંસ્થામાંથી દરરોજ શાક મંગાવી લેતી હતી. સર્વે ચીજો જાંચી અને સારી બતતી જ વાપરવી એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. નોકરોને ખાવાનું સારું અને સોજી મળે તે ધ્યાન રાખતી હતી. એમને દર વરસે એક માસનો પગાર વધારાનો આપતી હતી. આથી નોકરો પણ પ્રસન્ન રહેતા. ભોજનમાં કેઈ પણ જાતનો પંક્તિભેદ રહેતો ન બોધ્યો. સૌને એક જ બતતું ભોજન મળે એવું એનું વક્ષણ હતું. જૂના નોકરોને સંતોષી રાખવાથી એઓ ટકી રહે છે, એમ એ માનતી હતી.

વીણાએ ગૌશાળા તરફ નજર નાખી. પાંચ ગાયો હતી. એમનું દૂધ ગમે તેમ આંધળી રીતે વપરાતું હતું. આટલું બધું દૂધ છતાં દૂધની તાણ રહેતી, કારણ કે ઘરમાં અવ્યવસ્થા હતી. વીણાએ આ અવ્યવસ્થા દૂર કરી. ગાયોની ગૌશાળા ધરાવતર સાફ અને સુધડ રહે તેવી દેખરેખ રાખી. ગાયોના છાણનું બગીચા માટે ખાતર કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી. દૂધ સૌને બોધ્યો તેટલું મળે છતાં ખૂબ વધી પડતું, તેનું દહીં જમાવી છાસ અને માખણ તૈયાર કરાવવાની ગોઠવણ પોતાની અંગત દેખરેખ નીચે કરી. ગાયોની ગૌશાળામાં પોતે જઈને ગાયોની સ્વચ્છતા ઉપર ધ્યાન દેતી. એમને કેટલું ખાણ આપવું, કેટલો ચારો આપવો, તે બધું નિયમનમાં મૂકતી હતી. ખીમાર ગાય હોય તેની દવા પણ કરાવતી હતી. સૌના ઉપર એની દષ્ટિ હતી. આથી સૌ વસ્તુઓ નિયમિત અને યોગ્ય રથે જ મુકાતી હતી. ગાયોને નિયમિત નવરાવવાની પણ એણે વ્યવસ્થા કરી હતી. ગૌપાલનના વિષયનો એને શોખ હતો. એણે એ વિષયનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. ખાસ કરીને સામરમતી આશ્રમમાં ગૌપાલન કેમ થાય છે તે નજરે બોધી આવી હતી.

માધવલાલ ખુરસી ઉપર બેસીને સોપારી ચાવતા હતા. એઓ બહુ થોડાથોડા હતા. છતાં સામે હીંચકા ઉપર બેઠેલી પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—

“ધરખર્ચ મેં તપાસ્યું, અર્ધોઅર્ધ ફેરફાર થઇ ગયો છે.”

“ફેરફાર થયો એટલે ધરખર્ચ ઘટ્યું કે વધ્યું છે?”
પત્નીએ પૂછ્યું.

“ઘટ્યું છે. હું જોઉં છું કે નકામો ખર્ચો ઘટી જાય છે.”

“એ તો આ વડુના પ્રતાપ છે. મારાં તો નસીબ મોટાં કે આવી સોના જેવી વડુ મને મળ્યા છે. એણે તો મારું ઘડપણ સુધારી દીધું છે.”

“હું પણ જોઉં છું કે વડુ ડાહી, બરોડી, સમજી અને નગર-વાળો છે.”

“મને મોઢને તો આ બધી આવડત જ નહોતી. વડુએ તો ધરને અરીસા જેવું જાતારી દીધું છે.”

“વડુએ વાર્ષિક પાંચ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે. તે રકમ હું એને બેઠ આપવા માગું છું.”

“ઘણી સારી વાત છે. મારી પણ સંમતિ છે.”

વડુએ આ રૂપિયા લીધા નહિ, પરંતુ સસરાજી અને સાસુને સમજાવી કે. મેનાના જીમંડજમાં ગરીબ જીઓની સારી સુવાવડ કરવાના ફંડમાં એ નાણાંનું દાન અપાચું.

૧૭ : વીણા પતિને સુધારે છે

ગ્રીણીનો પતિ મદનલાલ છેક દાયથી ગયો હતો. એને મુંઝાઈના રેસકોર્સનો નાદ સાંભળ્યો હતો. શનિવાર તો એને મન મુંઝાઈમાં મુલવણું નો દિવસ હતો. રેસકોર્સની અંદરના વાગમાં એ જાણીનો બેટિંગ કરનાર હતો. એ હવે ત્યાં જૂનો જોગી થઈ ગયો હતો. એ દવે ઘોડાઓ ઓળખતાં શીખ્યો હતો. ઘોડાઓના જોગીઓ સાથે પણ એને ઓળખાણ થઈ હતી. ખાનગી ઘોડાઓના તબેલાઓમાં પણ એનો પ્રવેશ હતો. પોનાના સોમતીઓ સાથે ઘોડાઓની ચર્ચા એ કરતો હતો. દેશી જોગીઓને ચા પિવડાવતો હતો. એની ઓળખાણ પણ વધી હતી. કોટપાટણ પહેરી ઉપર અંગ્રેજી ઢગની ટોપી પહેરી ગળામાં દૂરબીન બેરતીને એ રેસની સ્વર્ગપુરીમાં જતો હતો. ત્યાં મોટામાં મોટા હિંદીઓ અને તેમની ગૃહિણીઓ સાથે એને ઓળખાણ થયું હતું. પોને સારા કુટુંબનો હતો. દર શનિવારે મુંઝાઈ પર્કોની રેસકોર્સનો ખૂબ જાણીનો થયો હતો. એની સલાહ પણ કેટલાક ગૃહસ્થો બેટિંગ માટે આવશ્યકતાબરેલી ગણતા હતા.

મદનલાલને કેમ સુધારવો એ કોપડો વીણાને ભારે 'કાણુ થઈ' પડ્યો. નાટક, સિનેમા, હોટેલ ને સદાખમરનો એ શોખીન હતો. પેટીના કામ ઉપર એને જરા પણ પ્રીતિ નહોતી. એ મુંઝાઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે ચાલુ પ્રવાસ કરતો હતો. મોટા મનના પિતાને એની ભારે ચિંતા થઈ પડી હતી. ગોમતીના પણ મુંઝાટાં હતાં. પરંતુ વીણાને તો રાત્રિદિવસ એ જ ખટકો રહેતો હતો. એણે પતિને સુધારવા માટે પોનાથી સાખ્ય બધા ઉપાયો લેવા માંજા હતા, પરંતુ

એમાં સફળતા મળી નહોતી. મદનલાલ સાથે આખો જન્મરો કેમ નીકળશે એવો વસવસો એને અંતરમાં થતો હતો. વીણા પતિને એક પણ કડવો શબ્દ કહેતી નહિ. લેશ પણ ઠપકો આપતી નહિ. એ સમજતી હતી કે પતિનું માનસ ઠપકાથી પર ગયું છે. એને કંઈ કહેવું તે પાડાની પીઠ ઉપર પાણી રેડવા બરાબર હતું. કંઈ અસર થાય તેમ ન હતું. વીણાએ પતિને આકર્ષવા માટે બીજી જ યુક્તિઓનો આશ્રય લીધો.

એણે સારી ટાપટીપ કરી પોતાના પ્રત્યે પતિનું આકર્ષણ વધારવાની કોશિશ કરી. યુવાન મદનલાલને એ સમજાવીને પોતાની સાથે મોટરમાં બેસાડીને સિનેમા તરફ તેડી જવા લાગી. નાટ્ય-ગૃહોમાં પણ એ તેડી જતી હતી. સભાઓમાં પણ એને સાથે લઈ જવા લાગી. આમ થોડા દિવસો તો ઠીક ચાલ્યું, પરંતુ શુક્રવારની રાત્રે છટકીને મદનલાલ મુગ્ધ ચાલ્યો ગયો. વીણા ધીરજ ખૂંચે એવી નહોતી. અડવાડિયાંઓ સુધી એણે પોતાની સોજત મદનલાલના ઉપર લાદી. પરંતુ એના આચરણમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ. રાત્રે પણ યુવાન પત્નીએ એની સાથે ગંજીરો ખેંચવા માંડ્યો. ગંજીરામાં રસ લાવવાને માટે થોડી પૈસાની હોડ પણ એણે અંત કરણથી વિરુદ્ધ જઈને મૂકવા માંડી. ગંજીરામાં મદનલાલને રસ રહેતો હતો. પરંતુ શનિવારની રસનો રસ વધારે પ્રળ્લ હતો. એ તો અશીલુના વ્યસનની પેઠે એને ચોંટીતો હતો. પત્ની પતિ પાસે સારાં પુસ્તકો વાંચવા લાગી. પરંતુ મદનલાલને પુસ્તકો સાંભળતાં કંટાળો આવતો અને તરત ધોરવા મંડી જતો હતો. પત્ની એને પોતાના શોખના વિષય બગી-ચાનાં ફળપાનના છોડોમાં રસ લેવડાવવા પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ પતિને એમાં રસ આવતો નહિ. પત્નીએ એને ચિત્રોમાં આકર્ષવા પ્રયત્ન કર્યો. સારાં સારાં ચિત્રો અને ચિત્રતાળાં માસિકોમાં એનું ચિત્ર સમાધાન પામ્યું નહિ. સંગીત પ્રત્યે પણ એને અનુરાગ થયો નહિ.

એક વરસ સુધી વીણાએ પતિને સુધારવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, છતાં તેમાં એને સફળતા મળી નહિ. રેસકોર્સના નાદ છૂટ્યો નહિ. એ એના હાડોહાડમાં બેસી ગયો હતો. વરસની આખરે એ રેસમાં

થયેલી નુકસાનીના રૂ. ૪૦૦૦)ની ડિકીએ ઓન ડિમાન્ડવાળાઓએ કરાવી લીધી. એના ઉપર ટેસ મંડાયા. સમન્સ આપ્યો, તેની પણ મદનલાલે ડાહ્યને ખજાર આપી નહિ. વકીલ કરીને કોર્ટમાં હાજર પણ થયો નહિ. એના ઉપર ડિકી ચર્જ ગઈ. વોરન્ટો બજાવવા માટે નીકળ્યાં. મદનલાલને ફરી શાફ્ટકારી જેલમાં પુરાવું પડ્યું. આખરેદાર બાપને તો એને છોડાવવા વગર બીજો રસ્તો જ નહોતો. એણે રૂ. ૪૦૦૦ ભરીને દીકરાને બીજી વાર જેલમાંથી મુક્ત કયો. શાંત માધવલાલ પણ બેઠા ગયા. એમણે બેઠાને સોપારી આવતાં આવતાં પત્નીને ઉદેશીને કહ્યું:

“ગદન છેક હાથથી ગયો છે. હું તે એનાં ફેટલાં પૂરું? બાપને ગળે દૂધો દેવાનું કામ એણે શરૂ કર્યું છે.”

“હું ચે જાણું છું. ઘણુંયે કહું છું. હપકો પણ આપું છું. એને જરા પણ ચાનક નથી. મોટા દીકરાને મરાય તો નહિ. આવડો ઢગો, કંઈ સમજતો નથી. હું પણ યાકી છું.”

“આ વખતે તો કરજ ભરી દીધું છે. પણ એને મારા ધોળા, વાળ ઉપર પણ દવા આવતી નથી. જે ગર્ભ ગુજરી તેને તો બૂક્કી જાઈશ. પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં કંપારી છટે છે.”

“બીજું શું થાય? પેટના દીકરા જ વેરી બને એટલે કાને, કહેવા જઈએ? પેટમાં પાણી જન્મ્યો હોત તો ‘પણ સારું,’” ગોમતીબા ડૂસકાં ભરવા લાગ્યાં.

“હું તો હવે યાકયો. મારાથી મદન સુધર્યો નહિ. હવે એને સુધારે એની બાપડી. આપણે તો આજ છીએ અને કાલ નથી. પાકાં પાન થયાં. પણ જન્મારો એની બાપડીએ કાઢવાનો છે. એ પોતાના ઘરને સુધારે.”

“વડું તો ખૂબ મહેનત કરે છે. એને રાત્રિદિવસ જાગ નથી. પણ આ કમબખ્ત સુધરનો જ નથી ત્યાં વડુને શું દોષ દેવો? એ એનાં નસાબી બોગવરો. મેં તો હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.”

વીણાને પણ ખૂબ માફ લાગ્યું હતું. એણે બધા ઉપાયો અજ-

માન્યા છતાં એને પરિણામમાં એ જ જોવામાં પુરાયેલા પતિનાં દર્શન થયાં હતાં. વીણાએ એ રાત્રિએ પતિની સાથે બહુ વિનવણીઓ કરી પણ એ પામું વાળી મૂકી ગયો. એ શુક્રવારે મુંબઈની ટ્રેનમાં બાથે કાંઈ પણ ન બન્યું હોય તેમ ચડી બેઠો. રેસનું આકર્ષણ એ દૂર કરી શક્યો નહિ. વીણાને આ કોણે અત્યંત ગૂંચાયેલો લાગ્યો નહિ. પોતાની શક્તિ અજમાવી જોટલા ઉપાયો અજમાવાય તેટલા અજમાવ્યા. પણ પતિ તો એ જ પખાલીનો પાડો રહ્યો !

વીણા એક દિવસ સાંજે ડો. મેના પાસે ગઈ. એણે પતિને સુધારવાના પોતાના પ્રયત્નો ડો. મેનાને-વર્ણવી બતાવ્યા. પોતાને નિષ્ફળતાઓ મળી તે પણ દેખાડી દીધી. હવે પોતાને માર્ગદર્શક થવા માટે વિનંતિ કરી.

“ વીણા, તું નિષ્ફળતાથી થાકી ગઈ છે ? ”

“ ના ડોક્ટર, હું જરા પણ થાકી નથી. મારી ધીરજ અખંડ અને અખાધિત છે. ”

“ હવે જરા કઠિન માર્ગ તારા માટે છે, તે લેવાશે ? ”

“ એ તો મારા બચાને માટે છે. એ માર્ગે જવું એ તો મારી એક ફરજ છે. ”

“ હીક છે, ત્યારે તું હવે રાત્રિદિવસ તારા પતિને પાંચ મિનિટ માટે પણ વીંતો મૂકતી નહિ. એ બધાં બધાં ત્યાં તારે પણ જવું. કોઈ પણ કામમાં તારે એને અટકાવવો નહિ. કદી દપકો પણ આપવો નહિ. પરંતુ તે કામમાં સમજણ મેળવીને એના સલાહકાર થઈ એને ભૂંડો કરતો અટકાવવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. ખોટી શરમ મૂકી પતિને એનું દરેક કામ સારી રીતે કરતાં શીખવ. પ્રેમથી એને યોગ્ય માર્ગે સમજાવ. એને ગીડવીશ નહિ. હક કરીશ નહિ. સાચી સલાહની કિંમત અને કદર એને જરૂર થશે. માર્ગદર્શક થઈ એના દુર્ગુણોને યોગ્ય માર્ગે વાળજો. તારે રેસમાં પણ સાથે જવું. સદા-બખ્તરમાં પણ સાથે જવું. છાયાની-પેડે એને અનુસરવું. મારી તો આ સલાહ છે. ખીજો માર્ગ નથી. ”

વીણાને આ સલાહ પસંદ આવી. એણે પહેલાં સાસુ-સસરા સાથે વાત કરી પોતાનો કાર્યક્રમ કહી બતાવ્યો. રેસકોર્સમાં અને સદાચરમાં સારા ઘરની યુવાન વડુ જાય એ યોગ્યતાના અને સસરાજી બંનેને યોગ્ય ન લાગ્યું. પરંતુ આપદ્ધર્મ તરીકે એમણે છેવટે સંમતિ આપી દીધી. વીણાએ પતિ પાસે હવે શિષ્યપણું આરંભ્યું. એણે રેસના ઘોડા, જોડીઓ અને ઘોડાઓ ઉપર બેટિંગ કેમ થાય તે સર્વે પતિ પાસે શીખવા માંડ્યું. પતિને પણ મન-ગમતો વિષય મળવાથી ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી પત્નીને એ સર્વ વિગતો સમજાવવા લાગ્યો. પત્નીએ બહુ જ આગ્રહ કરી પતિને રેસ-કોર્સમાં તેડી જવા જણાવ્યું. બહુ જ આનાકાની પછી મદનલાલ વીણાને મુંબઈ લઈ ગયો. વીણાએ જેતણ અવાડિયાં સુધી તો રેસકોર્સની બધી વિગતોનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું. પછી એ મદનલાલને બેટિંગ કરવામાં સલાહ આપવા માંડી. મદનલાલ પહેલાં એની સલાહ ધિક્કારી કાઢતો. પરંતુ એકાદમે દાખલામાં એની સલાહથી લાભ થયો, એટલે વીણાની સલાહની કિંમત થવા માંડી.

વીણાએ ઘોડાઓ, એમની દોડવાની શક્તિ, એમના વંશોની હકીકત, એમની તાલીમ, ઘોડદોડમાં ચાલતી લુચ્ચાઇઓ, એ સર્વે સમજી લીધાં. જોડા અભ્યાસથી એ હવે પતિને સલાહ આપી શકતી હતી. પતિ પણ એનું જ્ઞાન જોઈ નવાઈ પામ્યો. પતિની એ મંત્રી બની. મદનલાલને એની સલાહની કિંમત અને કદર થયાં. એ હવે દરેક ઘોડા ઉપર બેટિંગ કરતાં પહેલાં પત્નીની સલાહ લેવા લાગ્યો. વીણા એની નિત્યસહચરી બની. ઘોડદોડમાં આવતી અંગ્રેજી અને પારસી બાનુઓ સાથે એણે મિત્રી બાંધી. એમના સહવાસથી વીણાને પણ જાણવાનું મળ્યું. મદનલાલને હવે નુકસાની લાગતી નહોતી. એ કાપદો મેળવવા માંજો. વીણાએ સુકિયાથી એના મનને રેસકોર્સમાંથી વાળવાની તાલીમ શરૂ કરી દીધી. એ આખરે વ્યસન છે. એમાં ચાલતી બદમાશીઓનું મદનલાલને પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન દેખાડી દીધું. સત્યજનો માટે ઘોડદોડ એ અનુકૂળ માર્ગ નથી. એ પણ એના મનમાં હસાવી દેવાના પ્રયત્નો કર્યો.

વીણા પોતાની સાથે ચા અને પૂરીઓ તથા મદનને પસંદ પડતી ખાનાની ચીજો સાથે લઈ આવી ધીમે ધીમે હોટેલોમાં ખાવાનો નાદ ઓઢો કરી દીધો. સદાગમ્બરમાં પણ તે રસ લેવા માડી સદાગમ્બરમાં વસ્તુઓના ભાવો, બળરો ઉપર થતી બહારના સંયોગોની બસરો અને સટોડિયાઓની રીતોનો અભ્યાસ કર્યો. સટોડિયાઓ સમગ્ર જોઈ પનગી જાન છે, એઓ મોટા સોદાઓ ખરે છે, પરંતુ પોતાના શિંગ ઉપર મોટું જોખમ રાખતા નથી. પોતે નુકસાનીની હદ બાધી જાય છે એમ રૂપિયો નુકસાનીની હદ બાધી હોય તો તેટલા ભાવો ઘટે એટલે માન નહીં ઓગી નુકસાની આપે છે નહીં. ગમે તેટલો ખર્ચ શકે છે યુરોપઅમેરિકાના અને દેશપરદેશના બળરોનો પણ વીણાએ અભ્યાસ કર્યો. પતિને એણે પગચૂરણ સટો કરવામાંથી અને નાના દનાનોની મોગતમાંથી બચાવી લઈ મોટા સટોડિયા દનાનોની શુદ્ધિમાન મોગતમાં લાવી દીધો.

વીણાની બનાફ અને મોગત હવે મદનનાનને અનિવાર્ય થઈ પડી સસરાજીને કહી એણે થોડી મૂઠી મેળવીને સટો કેમ નજોખમી રીતે ખરવો તે બતાવી દીધું. એમને થોડોધણો લાભ પણ મળ્યો. મદનનાનને પત્ની હવે દરેક વાતમાં દોગતી હતી.

પત્નીએ ધીમે ધીમે રેસકોર્સ અને સદાનો નાફ પતિને છોડાવી દીધો. એણે સસરાજીને મહી એક સાણ બનાવવાનું કારખાનું કંઠા યુ મદનનાયને પણ એમાં પોતાની શક્તિઓ વાપરવાનું સમજાવી શકી અનેની સખ્ત મહેનતથી એ કારખાનું સારી રીતે ચાલના લાગ્યું, એટલે એણે ધોવાના સાણ સાથે નાકવાના સુગંધી સાણનો પણ કારખાનામાં ઉમેરો કરવા માગ્યો ધીમે ધીમે કારખાના માટે યત્રો મગાવીને વીણાના બકમગથી મદનનાને એ કારખાનાનો વિકાસ કરવા માગ્યો. પતિના ગોખની સીડી રીતે સામું થવું નહિ, પરંતુ એ ગોખને પણ નિરમિત રીતે અનુકૂળ બનાવીને એમને છોડાવવામાં વીણાને એકચિત્તે કામ કરનાથી નફળના મળી. એણે દરેક વસ્તુનો ગડો અભ્યાસ કર્યા પછી જ નવું કામ શરૂ કરવાની ટેવ રાખી હતી. કામ શરૂ કરાવ્યા પછી એના ઉપર અરસ ધ્યાન દેવું એ પણ

ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણથી બગડી છે, પરંતુ એનું હૃદય ઉત્તમ સેનાના જેવું સ્વચ્છ છે.

વીણાએ સાંતાનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ છૂતી સેનાના પ્રયત્નો દરવા માંડ્યા. એણે સરસ્વાતમાં સાંતાના રોકનો જવાબ પ્રેમથી આપવા માંડ્યો. ગામતીયા પાસે એની બૂનો કે પ્રમદોની ચાડીચૂગલી કરવાનું એણે બિલકુલ રાખ્યું નહિ. એણે સાંતાને જરા પણ ઠપકો આપ્યો નહિ; જરા પણ શિખામણ આપવાનું શિક્ષકનું કામ પણ રવીકાચું નહિ. સાંતા ખર્ચાળ હતી. પિતા તો ઘરના કે બાજકોના કામમાં માથું મારતા જ નહિ. માતા એને માસિક પચીસ રૂપિયા વાપરવા આપતી હતી. પરંતુ આ ખર્ચાળ છોકરીને પચીસ રૂપિયા ચટણીમાં ઊડી જતા. શહેરના કાપડિયા દુકાનદારોનું કરજ થવા માંડ્યું. માતા પાસે માગવા જેટલી સાંતામાં હિંમત નહોતી. માતા વખત આવ્યે ભારે ઠઠક થતી. દુકાનદારો એના ઉપર ભારે દબાણ કરતા હતા. સાંતા મૂંઝાઈ. એ ખરાબ છોકરી નહોતી, પરંતુ એને ઉગાડિપણાનો રોગ લાલ્લ પડ્યો હતો. પિતા પાસે નાણાં માગવાનો રિવાજ નહોતો. મોટી બાબી પોતે ઉગાડે હતી. એના હાથમાં પૈસો રહેતો નહોતો. એની પાસે માગવા જેવું હતું નહિ. બાઈઓ પાસે પણ નાણાંની તંગી રહેતી. સાંતા મૂંઝાઈ. એનું મોઢું પડી ગયું. પરંતુ સૌ પોતપોતાની ચિંતાઓમાં મગ્ન હતાં. સાંતા તરફ કોઈને ધ્યાન દેવાની કુરસદ નહોતી.

વીણાની આંખો ચકોર હતી. એણે નાની નણંદના ચકોરામાં થયેલો ફેરફાર પારખ્યો. એ જમ્યા પછી નાની નણંદને હાથ પકડી તેને પોતાના ઓરડામાં તેડી ગઈ.

“ સાંતાજકેન, તમારું મોઢું કેમ પડી ગયું છે ? ”

“ ના ના, એ તો બાબી, તમને લાગતું હશે; એવું કંઈ નથી. મારી તબિયત ખરાબ છે. ”

“ તબિયત ખરાબ છે એ હું જાણું છું, પણ તમારા મનમાં કંઈક ચિંતા જેવું છે, મને નહિ કહે ? ”

“ કંઈ કહેવા જેવું તો નથી. થોડીધણી ચિંતા તો સૌને હોય. ”

“લ્યો શાંતાબહેન, તમે મને પારખી ગણી. હું તો તમારી મોટી બહેન થાઉં, મને નહિ કહો તો કેને કહેશો? પોતાની મોટી બહેન માં વિશ્વાસ નથી?”

“બાપુ” મોકને એ વાત, એણે તો કહેવા જેવું કંઈ નથી. તમને ન કહું તો કેને કહીશ?”

“લ્યો હવે જે હોય તે બોલી કાઢો, લ્યો મારો કેસ. હું તમને બનતી મદદ આપીશ.”

“અરે, આ તો થોડી સાડીઓ ખરીદી છે તેનાં પૈસા ચૂકવવા છે તેની વાત છે.”

“કેટલા પૈસા ચૂકવવાના છે, મને કહેશો?”

“મને ખબર નથી. સોજસો હશે. હું હિસાબ રાખતી નથી.”

“ફિકર નહિ, હું એ ચૂકવી આપીશ. પરંતુ તમારે મને વચન દેવું પડશે કે કોઈ પણ ચીજ લેા તે મને સાથે લઈ જઈને ખરીદવી. એમાંથી મને ચીજનું પારખું પડશે. મને તો કંઈ લેનાં આવડતું જ નથી. તમારી પાસેથી શીખીશ.”

સાસુની રમ લાઈને વીણા શાંતા સાથે મઠ. એણે કાપડિયાઓ અને બીજાઓના આંકડાઓ લીધા. એ સર્વે શાંતાને બેસાડીને તપાસાવ્યા. છેવટે ૭૦૦ રૂપિયા કરજનો આંકડો થયો. શાંતા તો એ જોઈ હેબનાઈ મઠ. પરંતુ વીણાએ એને એક અક્ષર કપકાને કહ્યો નહિ. એની પાસે એના પિયરમાં બેગા કરેલા પૈસા હતા. તેમાંથી એણે નણંદનું કરજ ચૂકવી દીધું. નણંદને આશિર્વાદમાં રાખીને વેચાતી લઈ લીધી.

વીણા સાસરે નથી આવી ત્યારે એક બનાવ બન્યો હતો. એક ધનવાનનો દુષ્ટ છોકરો શાંતાની પાછળ લાગ્યો હતો. એણે શાંતાના નામના બનાવટી કાગળો બિબા કરીને એને સતાવવા માંડી હતી. શાંતામાં પિતાને કહી દેવાની હિંમત નહોતી. તે નિર્દોષ છતાં ડરતી હતી. વીણાને આ વાતની ખબર પડી. રોતાં રોતાં શાંતાએ બધી વાતો કહી દીધી. બાબીએ એને ધીરજ આપી. એણે જઈને કે.

મેનાને સઘળી વાત કહી. ડા. મેનાએ નિશંક રહેવા જણાવ્યું. એણે એ પૈસાદારના છોકરાને બોલાવી સમજાવી પડાવી કાગળો મંગાવ્યા. એ છોકરાએ ડા. મેનાને હાથ માટે અને ખરેખર શાંતાના જ કાગળો છે એમ હસાવવા માટે કાગળો બતાવ્યા. ડા. મેનાએ એની બનાવટ તરત સમજી લીધી. એમણે લાલ આંખ કરી. એ કાગળો પોલીસને આપવા જણાવ્યું. એ દુષ્ટ છોકરે પડેલાં તો ખોટી દિંમત કરી રુઆળ બતાવ્યો. પરંતુ ખોડું કેટલું ટકે? એ છેવટે આકરા પ્રગ્લ્લાની બીકથી માની ગયો. એનાં ખોટાં પાટિયાં ટક્યાં નહિ.

“તે બહુ દુષ્ટ કામ કયું છે. પણ જા, આ વખતે તને મારી આપું છું. પરંતુ મારા દુષ્ટા જાણે તારી પાછળ રહેશે. તારા દુષ્ટકર્મની જરા પણ વાત ભવિષ્યમાં આવશે, તો આ સર્વે પામતો છું તારા પિતાને પરેલાં કહીશ. તે જો યોગ્ય ઉપાય નહિ લે, તો જાહેર છાપાંઓમાં આ તારું નાટક છપાવીશ. તું હમણાં શું ભણે છે?”

“હમણાં કંઈ ભણતો નથી.” વીડે મોટે સુવકે જવાબ આપ્યો.

“તું શું કામ કરીશ? કંઈ ધંધો કરીશ કે નહિ?”

“હું કંઈ કરતો નથી. ઘેર બેઠો છું.”

“તારા બાપની મિલ છે તેમાં કામ કર. હું આવતી કાલે તારા બાપને મળીશ. હું એમને કંઈ આ વાત કરીશ નહિ. પણ તને કામે લગાડવા કહીશ.”

બીજે દિવસે ડા. મેના એ સુવકના પિતાને મળ્યાં. મોઢમમાં એમણે એના પુત્રને કામ આપવા જણાવ્યું. પિતાપુત્રને ભેગા કરીને મિલમાં કામ કરવા માટે ખાતરી લીધી. પિતા પણ પુત્ર મિલમાં કામ શીખે તે માટે ખુશી હતા. એમણે આ ગોઠવણને વધાવી લીધી. સુવક ચાલાક હતો. એ કામ ઉપર ચડતાં સુધરી ગયો.

શાંતા તો હવે બાબીની પંછડી બની. જાજરમાન છોકરી વીણાની વગરપગારની અનુયાયી બની. એણે પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બાબીના ઘરે કામમાં એ સહકાર આપવા લાગી.

૧૬ : દુઃખી કુટુંબ

ડા. મેનાને એક દિવસે એક ગરીબ સ્થિતિનો ગૃહસ્થ તેડવા આવ્યો. એના કુટુંબમાં બીમારી હતી. કુટુંબની બે ખાટલાવસં સ્ત્રીઓને જોવા એણે વિનંતિ કરી. ડા. મેના ગરીબ સ્થિતિના ગૃહસ્થોનાં કુટુંબો પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવતાં હતાં. એઓ કાંઈ પણ શી લીધા વગર એવાં કુટુંબોમાં દહીંઓને જોવા જતાં હતાં. જે રાગી હોસ્પિટલમાં આવીને ત્યાં મળી જાય તેમને માટે દવા પણ મફત અપાતી હતી. પરંતુ ખાટલાવસં દહીંઓને માટે જાતે જોવા જવાની ડા. મેના કદી પણ આનાકાની કરતાં નહોતાં. એઓ એ ગૃહસ્થ સાથે મોટરમાં બેસીને ગયાં. પોળની અંદર એક નાના ઘરમાં એ રહેતો હતો. એના ઘરના દેખાવથી એની હાલત ઘણી ગરીબાઈ ભરેલી લાગતી હતી. એનું ઘર ખૂબ નાનું હતું. ઘરમાં એક ઓરડો અને એક ઓસરી હતાં. ઓસરીની એક તરફ બે માટીની ઠોડીઓ આડી રાખી રસોડું બનાવ્યું હતું. ઓરડામાં એક તરફ અનાજની ઠોડીઓ હતી. બેત્રણ લાકડાની પેટીઓ બીજી તરફ હતી. ઓરડામાં ખૂબ અંધારું હતું. આખો ઓરડો સામાનથી ભરેલો હતો. વચ્ચે બે ખાટલાઓ ઉપર બે સ્ત્રીઓ સૂતી હતી.

આ ખાટલાઓમાં સુતેલી સ્ત્રીઓનાં રિક્કાં-ઝાંખાં મોઢાંઓ ડા. મેનાએ જોવાં. એમનાં ગિજાનાં, કપડાં સૌ અતિ ગંદાં અને મેઢાં જોવામાં આવ્યાં. માખીઓ આસપાસ ઊડતી હતી. છાપરામાં ઉદરના અવાજો દિવસે પણ સંભળાતા હતા. ઓરડામાં બીજો ઉપર જાળાં બાઝ્યાં હતાં. બીજો સર્વે મેલી અને ધૂળવાળાં લાગતી હતી,

જમીન પણ લીધેલી નહોતી. અંદર ખાડાંખખ્યાં દેખાતાં હતાં. ગરીબાર્થ, ગંદકી અને માકલુમચ્છરોનો ભોં ત્રાસ હતો. ખાળમાંથી ન ખમાય એવી બદબો નીકળતી હતી. ડોક્ટરને નાકે રમાવ રાખવો પડ્યો. ડોક્ટરે જાને દરદીઓને તપાસી જોઈ. આધેડ ઉંમરની બાઈને મેમેરિયા હતો. નાની યુવતીને પાંકુરોગ હતો. બંનેની ખાટલાવશ સ્થિતિ હતી.

“તમારું નામ શું?”

“મારું નામ છેલ્લખાર્થ. આ મારી સ્ત્રી અને આ મારી પુત્રવધૂ છે.”

ડો. મેના સહેજ ચમક્યાં. “તમારી પત્નીનું નામ શું?”

“એનું નામ વસંત છે.”

“ઘરમાં ઠાણ ઠાણ છે?”

“ઘરમાં અમે જ છીએ—હું અને મારો પુત્ર.”

“તમે શું ધંધો કરો છો?”

“હું મિલમાં નોકરી કરું છું, છોકરો વેપારીને ત્યાં નોકરી કરે છે.”

ડો. મેનાના સ્મૃતિપટ ઉપર અનેક જૂના જૂનકાળના યના-વેના ફોટોગ્રાફો જાગૃત થયા. એ છેલ્લખાર્થજ એના જીવનમાં એ રહેનાર હતો. વસંત એની સ્ત્રી પણ એ જ હતી. છેલ્લખાર્થએ વિશ્વાસ અને પારકી સ્ત્રીઓ પાછળ પૈસા ચુમાવ્યા હતાં. એની આગળની સ્થિતિ અને હમણાંની સ્થિતિમાં કેટલો ફરક હતો! આગળ ધન હતું, વૈભવ હતો, મહેલ જેવાં ઘરો હતાં, નોકરો હતા, ધોડાગાડીઓ હતી. એને સ્વજો અત્યંત ગરીબાર્થ, ગંદકી, દુઃખ, તંગી, હાડમારી અને ખીમારી સાક્ષાત વસી રહ્યાં હતાં. આ કુટુંબ બહુ દુઃખી હતું. જાને સ્ત્રીઓને અર્ધા ફોટલા ગાખા જેવાં ગોદડાં ચોદાણાં હતાં. ડો. મેનાનું હૃદય દયાથી ભરારાઈ ગયું. આ છેલ્લખાર્થએ પેતાના પ્રાપ્ત કરેલા જૂતકાળના અન્યાય અને અપરાધને એણે મોટા મનથી

મનમાં જ હામાં આપી. એણે પોતાના મનના વેગને બહાર પ્રગટ કરવા દીધા નહિ.

ડો. મેનાએ હળવેથી વજુના શરીર ઉપરનું મોઢું જીયું ક્યું. પીસ્યાવીંસ વરસની યુવતી ખાટકા ઉપર સૂતી હતી. એની રોગથી ઘેરાયેલી આંખો. જાંઠી બિતરીને તગતગી રહી હતી. માથાના વાળ તેણે વગરના દેરા હતા અને ખંજવાળીને એણે વિખેરી નાખ્યા હતા. એનું શરીર હાડકાંના માળખા જેવું લાગતું હતું. અંદર માંસ અને લોહી દેખાતાં જ નહોતાં. ઉપરની ચાંમડી પીળી થઈ ગઈ હતી. હાથપગ સુકાઈને હાંડા જેવા થઈ ગયા હતા. શરીર ઉપર મેક્ષાં ગંધાતાં કપડાં ઢીલાં ઢીલાં પડ્યાં હતાં. યુવતી રોગથી અને પીડાથી સિસકારા કાઢતી હતી. એના શરીરમાં બાકાં પડ્યાં હતાં. બાકાંમાંથી નીકળેલા લોહીના ડાઘા કપડા ઉપર પણ દેખાતા હતા. પથારીમાંથી અને યુવતીના શરીરમાંથી બહાર નીકળતી હતી. હાથમાં પકેરેલી ચૂડીઓ કેક કેણી સૂંઠી ચડી ગઈ હતી. યુવતી હુ ખ અને પીડાથી માંડમાંડ શ્વાસ લેતી હતી. રોગે એનું મોઢું ભૂરુંકર બનાવી દીધું હતું. ડો. મેના ગરીમાઈ, રોગ અને પીડાનાં જૂનાં અનુભવી હતાં. પરંતુ આ યુવતીની જીવના નેરકમાં સડવા જેવી સ્થિતિ જોઈ એમને પણ ગ્યાનિ થઈ. રિમાઈરિમાઈને એ છોકરી મરતી હતી. આંખો પણ પીળી પડી ગઈ હતી. ડોક્ટરે એને નાકે રૂમાલ રાખી તપાસી. એને પાંડુરોગ હતો. કિલ્લા મોઢામાં તગમગતી યુવતીની આંખો નિરાશાથી અને દુઃખથી ઘેરાયેલી હતી. તે હવા યાચતી હતી. એને જીવવું ગમતું હતું.

“આ બાળા કેટલોક સમય યાં બીમાર છે?”

“જ્યેક મહિના ઉપર કસુવાવડ થઈ હતી. ત્યારથી કચર-પચર આવી આવે છે.”

“પણ એને તો ત્રણ માસનો ગર્ભ છે!” ડો. મેનાએ કંટાળીને કહ્યું. હેઝમાઈએ મોઢું નીચું ઢાળી-દીધું.

“કેટલો વખત યા બિઠાનાવડ છે?”

“એકાદ માસ થયો હશે. એને પ્રથમ તાવ આવતો હતો.”

“કંઈ દવા કરો છો કે ?”

“અમને ગરીબ માણસોને ખાવાનું પણ પરતું નથી મળતું, ત્યારે દવા ક્યાંથી કરીએ ?”

“ધર્મોદા દવાખાનામાંથી દવા કેમ ન લાવ્યા ?”

“દવા કોણ લાવે ? નોકરી ઉપર ન જઈ તો ખાવાના કાકા પડે. ઘેરથી પણ ખીમાર છે, એટલે દવા લાવવાનું જનતું નથી.”

“તમારી સ્ત્રીને ડેટલા દિવસો થયાં તાવ આવે છે ?”

“એ મહિના થયા ટાક આવી તાવ આવે છે. તાવ બિતરી જનપ એટલે જેમતેમ રસોઈ કરી દેતી હતી; પણ અધ્વાડિયું થયાં બહુ અસાધ્ય બની ગઈ છે. એટલે નોકરીથી આવી બાપદાકરો જેમતેમ રસોઈ કરી લઈએ. ડોક્ટરસાહેબ, ફૂ.ખી માણસો છીએ. શું કરીએ ? જેવાં નસીબ !”

“વડુની તળિયત પડેલાં કેવી હતી ?”

“વડુ છ માસ આગળ તો રાત્રી રાખુ જેવી હતી. પડેલી વખત અહીં આવી ત્યારે પણ તળિયત બગડી હતી. પછી પિયર બાર માસ રહીને આવી ત્યારે તંદુરસ્ત હતી.”

“ત્યારે ખીજ વખત પિયર કેમ ન ગઈ ?”

“માવીનરે મા મરી ગઈ છે. બાળી સાથે બનતું નથી. એટલે ન ગઈ.”

ડો. મેનાએ વસંતને તપાસી. એને જૂનો મેલેરિયા હતો. એની આંખો નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. પેટમાં મેલેરિયાને લીધે બરેણની ગાંઠ થઈ ગઈ હતી. ગિછાનું મૂકી શકતી નહોતી.

“ખાવાનું શું આપો છો ?”

“ખાવાનું તો બહુ કંઈ માગતી નથી. એને રાતા ચોખાની કાંઈ કરી પાડે છું.”

“કાંઈ દિવસે નવરાત્રીનોવરાત્રી છે, અથવા અંગો લૂછ્યાં છે ?”

“એ કોણ કરે ? આખો દિવસ નોકરીમાંથી ચાકાને બાપ-દાકરો આવીએ. અમારા માટે રસોઈ કરીએ, જરા ઘર સાદસૂદ કરી-

એ અને સૂઈ જઈએ. સવારના વહેલા ઊઠી વાંસણ માંછ, નાહી-ધોઈ કપડાં ધોઈ રહીએ, એટલે કામે જવાનું થાય. અમારો તે કાંઈ અવતાર છે ! ”

“ તમારું મોહું જોતાં તમે પણ સારા દિવસો જોયા લાગે છે. ”

છેલબાછએ નિસાસો નાખ્યો. “ ડોક્ટર ! ઘેરે ગાડીધોડા, બંગલા અને નોકરચાકર હતા. પરમેશ્વરી જોવી મરજી. અણ્યું હવે કંઈ નથી. નસીબ હાથાં છે. ”

ડૉ. મેનાએ દયા આવી. એને ખાતરી થઈ કે હજી કેસ તદ્દન નિરાશાજનક નહોતા. વડુને માટે બહુ જ થોડી આશા હતી. એ ગર્ભવતી હતી. બાળકનો જન્મ આવી રોગિણી માતા માટે પ્રાણ-હર બને છે.

“ જુઓ સિ. છેલબાછ, આ તમારા ઘરમાં દહીંઓને માટે કંઈ સગવડ નથી. એમની સેવાચાકરી નથી, એમને દવાદાર નથી, એમના માટે ખોરાકી પણ નથી. મંદકીનો અહીં પાર નથી. આ બંને એકઠે અઠવાડિયાં બાંધે જ અહીં કાઢશે. હું એમને હોસ્પિટલમાં લઈ જવા માણું છું. ત્યાં બેત્રણ માસ રાખવી પડશે. ”

“ મારી પાસે હોસ્પિટલમાં રાખવાના પૈસા નથી. ”

“ હું તે જાણું છું, પરંતુ તે બાબત ચિંતા નહિ. એમને હોસ્પિટલમાં સંભાળી લઈ જવાં પડશે. એ માટે હું એમ્બ્યુલન્સ મોટર મોકલું છું. ”

ડૉ. મેનાએ હોસ્પિટલમાં જઈને એ બે દહીંઓને તેડાવી મંગાવવાની સગવડ કરી. એમને પહેરવા માટે સારાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો આપ્યાં. હોસ્પિટલના વોર્ડમાં એમને બે ખાટલા ઉપર સુવાડવામાં આવી. ડૉ. મેનાએ વસંતને મેલેરિયાનું ઇન્જેક્શન આપ્યું. બંનેની ચિકિત્સા ચાલુ થઈ. આ બે કેસો ઉપર ડૉ. મેનાએ જાતે દેખરેખ રાખવા માંડી. વસંતનો કેસ સાધ્ય હતો. એના દોકરાની વડુનો કેસ ગંભીર હતો.

સાંજે રમણલાલ આવ્યા. એ ડૉ. મેનાની સાથે ચા પીવા લગભગ એકાંતરે આવતા હતા. ડૉ. મેના પણ હવે પોતાના કુટુંબ

સાથે લગી ગઈ હતી. રમણુલાલના છોકરાઓ તો હવે ડો. મેનાની સાથે જ એના જંગલમાં રહેતા હતા. કુટુંબ સાથે હવે ગાંઠા સંબંધ સ્થપાયો હતો. ક્યારેક ક્યારેક સસરાજી પણ આવીને વડુની પામે સુખદુઃખની વાતો કરી જતા હતા. સામુજી પણ આવતાં હતાં. પોતાના સંસારની વાતો વડુ પામે નિખાલસ બાવે કહી જતાં હતાં. નેહ-નેહાણીઓ પણ આવતાં હતાં. 'માત્ર કાન્તા બહુ જ થોડું આવતી હતી. ડો. મેના એના પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ દેખાડતાં હતાં, પરંતુ કાન્તાના હૃદયમાંથી એનો પ્રત્યુત્તર મળતો નહોતો. એ દાણો હજી કાણ હતો. ડો. મેના એનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે થોડા સમય અને તકની રાંધ જોતાં હતાં.

“આજે જે બહેનો હોસ્પિટલમાં આવી છે, તેમના સંબંધી તમને કાંઈક કહેવાનું છે.”

“કોણ છે એ બાઈઓ? આપણે એમની સાથે શો સંબંધ છે?”

“પુરુષ સંબંધ છે. તમને છેલ્લબાઈનું નામ યાદ આવે છે? વરમેની વાત છે.”

“એનું નામ કેમ બૂઝું? મારા સુખના સંસારને એણે પૂજો મૂકીને સળગાવ્યો હતો.”

“એને ઘેર હું સવારે વિઝિટ ઉપર ગઈ હતી. અતિશય ગરીબાઈમાં એનું કુટુંબ સમડે છે. એની પત્ની અને દીકરાની વડુ જીવનમૃત્યુની વચ્ચે ઝાઝાં ખાત છે. હું એમને હોસ્પિટલમાં લાવી છું. બહુ દુઃખી સ્થિતિમાં એ કુટુંબ સમય ગાળે છે.”

“આ તો તે દીક ન ક્યું મેના. શનુઓ ઉપર દયા તો દેખાડવી જ નહિ. એ છેલ્લબાઈએ તારા ઉપર ગુમરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું છે? શઠ પ્રતિ શાઠયું કુર્યાત્ !”

“હું એમ માનતી નથી. મારા બધાનું એ નિમિત્ત બન્યો હતો. મને જનસેવાની ધમક હતી તે એના દ્વારા મને મળી. એનો મારા ઉપર મોટો આભાર છે.”

“તું તારા હૃદયની બધાઈથી એની બદમાશીને સારા રૂપમાં બંધે લે, પણ હું તો એને કદી ક્ષમા કરી શકીશ નહિ. મારું હૃદય એણે આ ભવમાં તરસ્યું જ રોખ્યું છે.”

“ક્ષમા એ તેજસ્વીઓનો ગુણ છે. મારે ખાતર તમે એને ક્ષમા આપો. આપણા બંનેનું જીવન તો તપોભય અને ઉચ્ચ આદર્શ-વાળું બન્યું છે, એ એને લીધે છે. એના કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક જીવન મળવું મુશ્કેલ છે. મને તો હૃદયમાં ખૂબ સંતોષ રહે છે. તમને પણ તેવો જ આનંદ રહે એવી મારી પરમાત્મા પ્રત્યે દરરોજ પ્રાર્થના છે. મને હૃદયની શાંતિ મળી છે. તમને પણ તેવી જ મળે એવું હું પ્રાર્થું છું.”

“તારા જેવી મનની શાંતિ હું મેળવી શકીશ કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મને મારા હમણાંના સંસારમાં સંતોષ કે શાંતિ નથી. તું તે જાણે છે. હજી તારે મારે હૃદય જંખતા મૂકતું નથી. પરંતુ વારંવાર એ વાત કહેવાથી શો ફાયદો? મારું હૃદય તો મારી સાથે લાકડાંમાં જશે. ત્યાં સુધી હૃદયમાં અસંતોષની આગ ધીમી આંચથી મને બાળ્યા કરશે.”

“શ્રીપરમાત્મા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એમની પ્રાર્થના અને એમનાં ભજનોથી હૃદયની શાંતિ પૃતાની મેળે મળશે. તમે મારી સર્વે હકીકત જાણો છો. મારું હૃદય તમારી પામે ખુલ્લું કરી દઉં છું. પરમાત્મા આપણું બધું જ કરશે. મને દક થઈ છે.”

ડો. મેનાએ વસંત અને તેની પુત્રવધૂને મારે સરસ ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા કરી. વસંત તો બધી મઝ. એને મેડેરિયા મટી ગયો. પરંતુ ડો. મેનાના પ્રયત્નો છતાં એની વધુ બધી શકી નહિ. એણે સ્વર્ગના માર્ગ શોધી લીધો. વસંત ધીમે ધીમે શક્તિ મેળવતી હતી.

“વસંત, મારી કંઈ ઓળખાણ પડે છે?”

“તમે મોટાં ડોક્ટરસાહેબ છો. મને જીવનદાન આપ્યું છે.”

“તે ઉપરાંત કંઈ નાનપણની ઓળખાણ પડે છે?”

“મને કંઈ યાદ આવતું નથી. તમને કયાંક જોયાં છે, એવો

ભાસ થાય છે. પણ એ તો નયનની તળિયનને અંગે બોલી બ્રમણ પણ હોય. "

"વારુ ત્યારે તારું નાનપણ યાદ કર. તારે રાધા નામે કાંઈ સખી હતી?"

"હા, રાધાને હું નહિ જૂઠું. એ તો ખૂબ બહી હતી. મને ખૂબ ચાહતી હતી."

"રાધા સાથે કાંઈ મેના પણ તારી સાથે હળતીમળતી નહોતી? જોતો તારા ઘરમાં બવાડો થયો હતો, અને જોતે એના સાસરાએ કાઠી મૂકી હતી—કંઈ યાદ આવે છે?"

"હા હા, મને મેના તો હવે સાંબરે છે. પણ તેનું શું?"

"હું તે જ મેના છું. હું વિજ્ઞાપત જઈ ડોક્ટર થઈ આવી છું. હવે ઓળખાણ પડ્યું?"

વસંત આબી બનીને જોઈ રહી. એ પાંચ મિનિટ સુધી દિમ્બદ્ધ થઈ ગઈ. છેવટે ધીમેથી બોલી: "ક્યાં મારી સખી મેના, અને ક્યાં મોટા ડોક્ટરસાહેબ?"

ડો. મેના હતી પર્ણા. એમણે વસંતના શરીર ઉપર મોઢો હાથ દળવેથી ફેરવ્યો.

"વસંત, મારી સ્થિતિ જરૂર બદલાઈ છે, પરંતુ મારું હૃદય બદલાયું નથી. તારે કાંઈ વાનની ચિંતા કરવી નહિ. તું હવે પ્રુશીથી ઘેર જા. આ એકસો રૂપિયાની નોટ લેતી જા. તને કામ લાગશે. બીજું જરા સારું ઘર લઈને રહેજો. હાથ તંગીમાં હોય તો મારી પાસે આવવામાં સંકાય રાખીશ નહિ. બહાર મેં ગાડી બેલી રખાવી છે. તને તારે ઘેર પહોંચાડી આવશે. ખાવામાં માત્ર ખીચડી કે રોટલા સિવાય ખાડુંખારું કંઈ ખાઈશ નહિ. જા, તારું પરમાત્મા બહુ કરશે."

વસંત ટૂંકમાં ખાતી સાંજે ઘેર ગઈ.

બીજે દિવસે ચોરની પેઠે લપાનોછુપાનો છેલ્લભાઈ આવ્યો. એ લાંબો થઈ ડોક્ટરને પગે પથ્થો. મને માફ કરો. મારા અગણિત શુના થયા છે. હું મારા પાપથી લાજ મરું છું. હું એક નિર્દોષ સ્ત્રી

ઉપર અપરાધનો ટોપયો 'ઢોળવાનું' મહાપાપ કરી ચૂક્યો છું." મેનાએ તેને બોલો કર્યો.

રમણલાલ એ વખતે આવીને બેઠા. એમણે કહ્યું: "મેના, કોણ છે આ?"

"તમે અટકળ કરો." ગોહું બારે રાખી ડો. મેનાએ કહ્યું.

રમણલાલે એના મોઢા સામું તાકીને જોયું. ફાટેલ થીંગડાંવાળાં કપડાં પહેરેલો, સુકાવલા ચહેરાવાળો, દુઃખ અને હાંડમારીથી અકાળે વાળ ઘોળા થઈ કપાળમાં કરચલીઓ પડી ગઈ હતી એવા શખસને એમણે ઓળખ્યો નહિ. પરંતુ આચિંતો પ્રકાર આવ્યો. મેનાએ થોડા દિવસો ઉપર જેની વાત કરી હતી તે હેતુભાઈ તો આ નહિ?

"હેતુભાઈ તો નહિ?" આખરે એણે કહ્યું.

"હા એ જ, મારી પાસે માશી માગવા આવ્યો છે."

"તે શું કહ્યું? માશી આપી?"

"હા, મેં તો માશી આપી છે. તમે પણ આપો."

"મારા શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું નથી. એ તો મારા હૃદયનો અપરાધી રહેશે."

"નાથ, આ શું બોલ્યા? પડતા ઉપર કેઈ પાદુ મારે? તમારે મારે ખાતર પણ એના ઉપર ક્ષમા બતાવવી પડશે. ભગવાન છુદ્ધું વચન તમને યાદ નથી? —

अक्रोधेन जिने क्रोधं असाधुं साधुना जिने ।

અક્રોધથી ક્રોધને જીતવો. સમજનતાથી અસમજનતાને છતવી જોઈએ. દુઃખીઓ ઉપર તો અનુકંપા રાખવી જોઈએ. પરમાત્માએ એના ઉપર અવકૃપા એનાં કૃત્યોને લીધે બતાવી, પરંતુ આપણે તો દયા રાખવી જ જોઈએ. ત્યારે જ આપણું મનુષ્યત્વ લીધે. હું આમલ-પૂર્વક એને ક્ષમા કરવાની તમને બધામણ કરું છું."

"જો એમ જ છે, તો હું પણ એને ક્ષમા આપું છું."

"હેતુભાઈ, અમે પતિપત્ની તમને ક્ષમા કરીએ છીએ, અને મધ્યગુરૂ જૂઠી જવા કહીએ છીએ. અમે તો એ જૂલકાળ વીસરી 'જ' ગયાં છીએ."

પરિશિષ્ટ

સ્ત્રીઓના રોગ

(૧) પ્રદર* (ધૂપણી, વાંધું, લોહીવા, રક્તસ્રાવ)

કારણ:—વિરુદ્ધ ભક્ષણ, મઘ, અપ્પશન (ભોજન ઉપર ભોજન).
વિરુદ્ધાદાર, અછૂર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિ-
ગ્રાહ, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર જેવવાથી, કાષ્ઠાદિકના પ્રહાર
વડે, દિવસે સૂઈ રહેવાથી, એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને
સન્નિપાત એ ચાર બેદોએ પ્રદરરોગ (પેશાગમાં ધાતુનું જવું),
થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ મરડાઈ જાય
છે અને હાથપગ તોડાય છે. તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી
થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂચ્છા આવે છે, તૃપા લાગે છે, દાહ થાય
છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે અને અંગ ધોળું સફેદ થાય છે. આંખે

* ગોરખ આગલી નંબ ૧ આખી લઈ તેના ગર્ભનો આટો તથા
સાકર રોર વા અને કાગડી ચોલથી ૨ પૈસાભાર એકત્ર કરી ૧૪ દિવસ
પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર થ. આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાં છે.
કપાસિયાની મીંજ દરેરોજ* સાકર સાથે ૧૫ દિવસ સુધી
ખાય તો પ્રદરરોગ નિવૃત્ત થાય છે.

છારી વળે છે તથા વાતજરોગ આલેપકાદિ લાગે છે. કફજ પ્રદર:—ખાટો, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ઘોળો, ચોખાના ધોવરામણુ જેવો સાવ થાય છે. એને શ્વેતપ્રદર કહે છે. પિત્તજ પ્રદર:—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઠા જેવો પ્રદર વહે છે. તેમાં દાહ, ચચરણું ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ધણો હોય છે. વાતજ પ્રદર:—શ્શ, રાતો, શીણવાળો, થોડો થોડો, માંસ ધોયેલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે અને તેમાં વામુની પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ પ્રદર:—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મગ્ગના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે તે ત્રિદોષજ ગણાયો. એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા હંથરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો; એટલે ઘોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે. પથ્થ—દૂધ અને ભાત. (૨) બોડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગળોનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રમતરોહીડાનાં મૂળનો કફક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણુમાં બે વખત ધરી પાવાં અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) અમળાંનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે બિંધવાને વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સૂંઠ નાખી કઢવી. પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૮) ખડીસાકર અને છરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણુમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ઘોળા કમળની કળાએ ૧ તોલો બારીક વાટી તેમાં છરું અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાંનાં બી પાણીમાં વાટી, તેમાં સાકર અને મેધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર હાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને હાશ-ભાત ખાવાં.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌંમાં.*—અઘાડી-૭, અખોડી-૧, અરડૂરી-૮, આદુ-૨૬, આમળાં-૧, ૩૧; ઠાકડી-૬, રગતરોહીડો-૩. કંક્રપ્રદર માટે—કાળો ઉમરડો-૩.

રક્તપ્રદર ઉપર ઉપચારઃ—(૧) અચોકની છાત્રનો કાઢો, દૂધ અને પાણી મેળવી દુધાવશેષ કરી દડો ચપા પછી પાવો. તે તીવ્ર રક્તપ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટી-માં ઉત્તર દિશા ભણીનાં મૂળ ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં ઠાઠી લેવાં અને તે કમરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળ ચોખાના ઘોવરામણમાં ઘસી સાકર નાખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાગ અને ગેરુતું ચૂર્ણ આપવું. (૫) નાગકેસરની બૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી નેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૬) બાવળની સિંગો, બાળકેરી (કાચી કેરી), મોચરસના ઝાડની છાસ અને ગૂંદીના ગિયાંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બક્ષાબવ નેઈ દૂધમાં મેળવી ૨-૩ દિવસ આપવી. (૮) ખેરી ગૂંદ રાત્રે પાણીમાં બીંજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની છિંતનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયદળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ખપાટનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, બાયદળ નંગસોયન, નાગકેસર અને શંખચરુ, એ સર્વાનું સમભાગ ચૂર્ણ ૧ તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ અને ૬ માસા ગાયનું ઘી ૩ સા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શિ, રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઈ ઉપર ગાયનું માલેણું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેણું કેળું એક અર્ધા તોલા ઘીમાં દરરોજ સવારસાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કાંધને ટાકું પડે તો તુરત જ કેળાંની અંદર મધ નાખી લેવું; એટલે રક્તપ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે. સાખરંદનાં (પડવાસનાં) ફળ તલના

* આ સરથા તરફથી પ્રગટ થયેલ 'આર્યભિષક'માં 'વનીપદિગુણ-દર્શ' નામનો એક વિભાગ છે.

તેલમાં ૩ માસા આપવાં, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—જીઓ વનૌંમાં:—આસોપાત્રવ-૧, ઉંખરો-૨૭, એલચી-૫, કાળો ઉમરડો-૩, કેવડાનું ઝાડ-૧, તવખીર-૪૬-૪, નાગકેસર-૪, ૬; નાની અરણી-૧, ખાવળ-૧૧, કડવે લીમડો-૩૦. જીઓ પ્રાં ઔંમાં:—મીણુ-૪.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થયેલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેય આપવો અને દરરોજ સૂઈ રહેતી વેળાએ ગાયના ગરમ કરેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સૂઈની જૂકી નાખી તે પાવું. (૨) ડાખનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિકળાં, સૂઈ, દારહળદર અને લોધરનો કાઢો મધ અને લોધર-નું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંખરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોઢક કરી તે આપવા. (૫) દારહળદર, રસાંજન, અરડૂસી, નામરમોથ, કરિ-પાવું, એલકાયરી (સૂઈ ખીસાં) અને ભિદામનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંપઆમળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે તે દુ:સાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિકળાં, દેવદાર, વજ, અરડૂસી, ધરો, પીડવણુ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરિયાનાં મૂળ, મહુડાની છાસ, ઘોણું ચંદન અને જોડીમધ, એ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોડી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળાનાં મુળિયાં અથવા અરોડની છાસ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફલ અને હીરા-બોળ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું, એટલે યજ્ઞયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારહળ-

+ ‘આયંભિષક’માં આવેલો ‘પ્રાણિજ ઔષધિ’ નામનો એક વિભાગ.

દર, ભિક્ષામો, લાઝળુ, તક્ષનાં ફૂલ અને રસાંજનનો ઢાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાત્રનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારુ-
લળદરના કાકામાં ૩ માસા શિલાજિત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭)
ખારેકો ભાંગી ધીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની બૂકી નાખી તે આપવી.
(૧૮) જામુંદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવારસાંજ ચાર-પાંચ લઈ ૬ માસા
ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું;
એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોંદનું
ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી જે વખત આપવું, એટલે પ્રદર
અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જામુંદી-
નાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર-સાંજ જે વખત
આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ
આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ સવાર-સાંજ ૫ લઈ સાકર
સાથે ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર મૂત્રવિકાર,
પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઈ ઝાડો સાફ થાય છે. (૨૨) જામુંદીના
(જોરસલીના) ઝાડનાં તાજાં ફૂલ એક તોલો લઈ તેમાં ત્રણચાર
જલામ નાખી સાકર સાથે તે જે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર
૬૬ પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો
દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર-સાંજ સાલમભિત્રી, સફેદ મુસળી અને
પંજળી ભિત્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઈ દૂધમાં સાકર નાખી
આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪)
ધોળી જામુંદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ધોળી સેમળનો કંદ અથવા છાસ,
એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ બૂકી નિત્ય સવાર-સાંજ ગાયના દૂધમાં
સાકર નાખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય
છે. (૨૫) કુલ્લીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ કટકડી નાખી
તેની ભરમ કરવી. તે ચણાડીબાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ
અગર સાકર નાખી આપવી.*

* પ્રદર માટે સિદ્ધ ઔષધ:—અસોકપત, રતિકલ્યાણધૂત, કુટ-
નજક અવલેહ, ચંદનાદિ ચૂર્ણ, પુષ્પાણુચ ચૂર્ણ, પ્રદરાતક લોહ, પ્રદરાદિ
રસ, રાતાવરીધૂત, દાબ્યાદિ દવાય, ક્ષુદ્રાવ વગેરે

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનૌંમાં:—અન્નવસ્ત્રા-૩, આસંધ-૯, આસોપાસવ-૨, આંખો-૪, ૨૫; કપાસ-૧, કાંટીગોખરુ-૫, ક'ડોળી-૪, કાંસકી-૪, કેસરીચંપો-૧, કેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩; કેડી-૩, ખજૂરી-૧૬, ચુલાખ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગૌરીનો ફણો-૪, જીરું-૪, ડામ-૧, તાંદળજો-૨, તોરણ-૨, દારુહળદર-૨, ધાત્રડી-૪, ધોળા પીઝડી-૨, નાગકેસર-૭, પીપજો-૨૫, બિહી-૧, બીવસો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ)-૭, ભોંયઆમળી-૧, મસળી-૪, રતનજોત-૬, ૯, ૧૧; લીમકો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરિયો)-૧, શરસકો-૧, શિમળો-૧, સારફળ-૩, સામમ-૧, સુખડ-૬. પિત્તપ્રહર માટે:—અરડૂસી-૭, જેડીમધ-૮, શતાવરી-૭. વાતપ્રહર માટે —ગળો-૧૬. વાતપિત્ત પ્રહર માટે.—દારહળદર-૮, રાપણ-૨. શૂળચુક્ત પ્રહર માટે:—શેરણી-૧. શુઓ પ્રાન્ઓંમાં:—ઉંદરની લીંડીઓ-૨.

પથ્ય—જૂના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં, દૂધી અને કંડું પાણી. અપથ્ય—બ્યાપામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, તલ્લ, અડદ, જીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબૂન, કડોળ (દિદ્ધા ધાન્ય), ખાટા પદાર્થ અને મીઠું.

(૨) સોમરોગ (જળપ્રહર)

કારણ:—જીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, ભ્રમ, અનિ-સાર કિંવા વિપદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી, તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદારે સ્વે છે. સ્વેત પ્રહર જેવો જ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરુક્તિ:—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન થવાથી કાંઈ પણ મુખ જણાવું નથી અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે; ગોટું અને તાળવું સુકાય છે; મૂરછાં, બડગડ તથા શરીરની આમડીને અતિ રક્ષતા આવે છે અને બોગ્ગન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. ઉદકો શરીરનું ધારણ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ સોમ સંગ્રા આપેલી છે. તે સોમના લ્પ

થાય છે; એટલા માટે એ વ્યાધિને સોમરોગ કહે છે. મૂત્રાતિસાર —તે ઉદકરૂપ સોમનો દાય થાય છે તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે. તે સોમરોગ ને વખતે વેદનાયુક્ત સ્ત્રવે છે તથા સોમલક્ષણો યર્ષ ધણા દિવસ બાધ છે અને તે કાંજી જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્ત્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનો નાશ કરે છે. સોમલક્ષણો:—ધણો ન રવચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ઘોળો એવો અતિસ્ત્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુર્ગંધ થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) કાળી મૂસળી, ખારેક, જેડીમધ તથા બોંય-કાળાતું ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં આપવું. (૨) કુંવાડિયાનાં મૂળ ચોખ્ખાના ઘોવરામણમાં વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) પાકેલાં કેળાં અને આમળાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમાં:—કુંવાડિયો-૪, નાગ-કેસર-૨.

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ થાય છે કે દરેક મહિનામાં બે વાર રજસ્વલા થાય છે; અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસપર્યંત નિત્ય સ્ત્રાવ થતો રહે છે. તે કારણથી ક્ષીણતા, ગજાનિ, હાથપગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્તવનાં લક્ષણો:—જે આતર્વ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો; જેની અંદર દાહ, શળ ઇત્યાદિ હોતાં નથી; જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે; ધણો વધારે તેમ ધણો થોડો પણ નહિ એવો મધ્યમ સત્ત્વે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું; તથા જે સરસલાના લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાસ હોય છે અને જેમાં વસ્ત્ર પલાળી ઘોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

* સોમરોગ મૂત્રમાર્ગે અથવા મૂત્રનળીમાં થાય છે, પણ પ્રદરરોગનું મૂળ ગર્ભાશયમાં હોય છે. અરીઠાના ફળમાંનો પીળો ગર્ભ એક રતી લઈ પાકા કેળાના ગર્ભમાં મેળવીને ખાવો અને તેની ઉપર માખણ તથા સાકર મેળવીને એક તોલો આટવું. આ પ્રમાણે રોગ બે વાર સવારસાંજ કરવાથી દોઢા દિવસમાં સોમરોગ મટે છે.

રહેદાપ પર ઉપચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામાં શેકી ૨ તોલાપર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલું જ ધી; ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજીરું અને પાપાણુબેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) માસિક ધર્મ (અઠ-કાપ) આવતી વખતે ષટ્ અને કમરમાં દુખાવો થવો તથા અઠકાપ સાફ ન આવવા ઉપર:—ધી જા તોલા, ગોળ ૨૧ તોલા, અજમાનું ચૂર્ણ ૬ માસા, ચુંદનું ચૂર્ણ ૬ માસા, હળદરની ભૂકી ૨ માસા, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ લઈ તેના જે હિસ્સા કરવા. તેને પ્રથમ ૨૦ તોલા પાણીમાં ઉપર કહેલ ગોળ મેળવી, પછી બાકીની ઔષધિ નાખી તે મિશ્રણ ચૂસા ઉપર ભૂકી શેકવું. (અર્ધો ભાગ એક દિવસ માટે લેવો, અર્ધો ભાગ બીજા દિવસ માટે રાખવો. એક દિવસમાં પણ જે વખત લેવું. મોઝનની પહેલાં.) આ ઔષધનો અનુભવ કરેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમાં:—કાંડવેલ-૨.

(૩) યોનિરોગ-

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીપળો, ઉંબરો, પીંપળો, વાંસ, પાપરપીપળો, મહુડો, અંબાડા, નાંદરખ, કદંબ,

• કેટલાક પ્રકારમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે, તે આ પ્રમાણે:—૧-૨જસ્વલા થતાં પણ કષ્ટથી ક્ષીણસહિત લોટી ડાડે તે ઉદ્ભવતા યોનિ. ૨-૨જસ્વલા ન થાય તે વધ્યા અથવા વાંચણી યોનિ. ૩-યોનિમાં હમેશ પીત્ત રહે તે વિષ્ણુલા યોનિ. ૪-યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમાં શૂન થાય તે વાતલા. ૫-યોનિમાં બળતરા રહે અને લોટી નીકળ્યા કરે તે લોહિતશ્લશા. ૬-જે યોનિ ચોતાના સ્થાનથી હટી જાય તથા પ્રસવ થતાં કષ્ટ થાય છે તે પ્રસ્થંભિની. ૭-યોનિમાંથી પવનયુક્ત લોટીની સાથે વીર્ય નીકળે તે વામિની. ૮-મૂર્ત રહે અને નીકળી જાય તે પુત્રાનિ. ૯-જે યોનિમાં બળતરા થઈ રહે, પાત્રી જાય તથા શરીરમાં ટાવ રહે તે પિત્તલા. ૧૦-જેને પુરુષના સંગ્રથી-મધુનથી સંતોષ ન થાય તે અત્યાનંદા. ૧૧-જે યોનિમાં ક્ષુ તથા લોહિપિત્તરથી ગાંઠ બની જાય

અર્જુનદક્ષ અને ગેરડીની હાથ, જેડીમધ, ચારોળી, રતો અને ઘોળો લોધર, ધુપેડો, અરણ, નાનાં જાંણ, મોટાં જાંણ, કેરી, જાળકરડે અને અસાણ, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને વિપદોપ દૂર થાય છે. (૨) સિવણ, ત્રિકળાં, દ્રાક્ષ, કાશું-દરો, આંખાદળદર, ગળો, કાંટાસરિયાનાં મૂળ, સતાવરી, સાટોડી, કાકસાં, એ ઔષધો તોડો તોડો લઈ એ બધાંથી સોજાગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરબેર ધી નાખી ઘૂત સિદ્ધ કરવું. તે નિત્ય બક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી સર્વ-રોગ* દૂર થાય છે તથા ગર્ભ રહે છે. (૩) લીંડીપીપર, મરી,

માથ તે અચરણ. ૧૩-જે યોનિ પુરુષથી પહેલાં દ્રવિત ગર્ભ નય તે અતિઅચરણ. યોનિ કહેવાય છે. યોનિના આ બે દોષો સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ૧૪-જે યોનિ અત્યંત સૂકી, શીતલ તથા ખાજબુક્ત હોય તે શ્લેષ્મભ્રા. ૧૫-જે યોનિ રજશ્લિત રહેતી હોય તથા મૈથુન કરતી વખતે ખરડી જણાય તે ધંડિ. આવી સ્ત્રીઓનાં રતન પણ નાનાં હોય છે. ૧૬-જે યોનિનું મોટું નાનું હોય તથા વૃષ્ણી સમાન બહાર લટકી આવે તે અંડિની. ૧૭-જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે મહાવિવૃત્તા. ૧૮-સોયા સરખું જીણું છિદ્ર હોય તે સૂચિવક્રતા. ૧૯-વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મભ્રા વગેરેના દોષોના કોપનાં સર્વ લક્ષણ થાય તે સન્નિપાતિકા યોનિ. ૨૦-જે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત થતાં કે મૈથુન સમયમાં ઘણી પીડા થાય તેને પરિપ્લુતા યોનિ કહે છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને ગિર્યા આહારવિહાર કરીને વાયુ, પિત્ત તથા ક્ષે દુષ્ટ થઈ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીસ પ્રકારના રોગો ઉપનવે છે. "

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—(૧) સરસવદ્ધ અને સરસવદાણા નવેલ તેલમાં કાલવી પીવાથી ઋતુ આવે. (૨) કાણું તેવ પાણીમાં ડકાળી દિવસ ૩ પાવાથી-ઋતુ આવે. આ બે પ્રયોગો જનમંદિમાંથી મળ્યા છે.

* યોનિરોગ કેટલાક કષ્ટસાધ્ય છે તથા કેટલાક અસાધ્ય છે. યોનિ-રોગમાં વિરોધ કરી વાતનાશક ઉપચાર કરવા ખરિત, મદન, પરિવેક (કાઠાથી ઘોણું), લેપ તથા તેલથી બીજાં નવેલ વસતો કાઢો યોનિમાં રાખવો. આ ઉપરાંત આવાની ઔષધિ પણ આપવી.

સતાવરી પૂત તથા ફલપૂત યોનિરોગની કષ્ટમ ઔષધિ છે. અંદર

ગતામરી, અડદ, ઢાળ અને ત્રિધનની આગળી જેની જાડી દિવેટ
કરી યોનિમા ગખવી (૪) ગજો, ત્રિક્ષણ અને દત્તીમળનો કાઢો
કરી તેનાથી યોનિ ઘોરી એટલે કહ્નની શાંતિ થાય છે (૫) યોનિ
આથ ઉપર:—મગના ફૂલ, ઝાંથો, હરડે, જાયફળ, પહાડમૂળ તથા
મોપાગીનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમા ગખવું, એટલે તે ઘડ યધ
તેમાથી પાણી વહેશે નહિ (૬) આમળાનો રસ માનગ નાખી
આપનો એટલે યોનિદાક શાંત થશે નષ્ટાર્થવ:—કોર્ક કોર્ક વખતે
આ રોગને લીધે તમણુ અવસ્થામા તેમજ પાકી ઉમરે પશુ સ્ત્રીને
અટકાર માનનો નથી, ફરી અતિગા દીલના પ્રાપ્ત થઈ કહી પ્રાણનો
નાશ થાય છે.

યોનિશુદ્ધિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાત્રના, આસોદ, અર
હુસી, એ ચીતે નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું અને તે પાવું. (૨) ગજો,
ત્રિક્ષણ અને દત્તીમળના કાઢો નડે યોનિને શેક કરવો (૩) તગર,
ગીગણી, ઢાળ, ત્રિધન, દેવદાર એ પાંચોના કાઢામા તેન સિદ્ધ કરી
તેમા ૩ બીજની યોનિમા ધાગણુ કરવું (૪) ૩ બધ ઘીમા ભોળી
તે ઉપર ચંદનનું પાણી ત્રિચી યોનિમા ધારણુ કરવું (૫) જૂની
ઘટની અથવા મીઠાની જૂની પોટની વડે શેક કરવો (૬) સૂક,
મરી અને લીડીપીપગું ચૂર્ણ મધમા ચાટના આપવું (૭) ખીરીના

સગાડવા માટે જગા તેલ, પુક્રચાદિ તેલ, ધાતુચાદિ તેલ, નતાલ તેલ
ત્રિચંચાદિ તેલ અમાય છે (૧) મરવા લીમડાની લીંબાળીને લીમડાના
પાનના રમગા વાઢી યોનિમા લેપ કરવાથી યોનિશુદ્ધિ મટે છે (૨)
મીઠળ, ધૂર અને મધને વાઢી યોનિમા લગાવાથી વાળ થયેલી નસ
સીધી થાય છે તથા યોનિ સંકોચાય છે આની જ રીતે માવડળ, કપૂર
તથા મધ મેળવીને પાન લગાડાય છે કષ્ટાર્થવ મટે —અગિયો, લીસા-
બોળ, શુદ્ધ દિગ ગકેવી, દંકજુઆર ફલાવેડા, લીસાચ્છી તથા જામાસી
વગેરે નકેક તોડો લેવા તથા શુદ્ધ જોમલ પ રતી મેળવી સારી રીતે
ખરલ ફરી કેળના રસમા વધારા જેવડી ગોળી જનાવડી જવું આવડા
પહેલા ૮-૧૦ દિવસ આરગથી દિવસમા બે વખત જખ્ખે ગોળી પાળી
આ ૧ આપવાની શરૂઆત કરવી, જેથી જવું સારુ આવે છે અને મમજની
નજીક તથા સરીરમા રહેલા વાતરોપો દૂર કરે છે

પાંદડાં અથવા કાચરી, કઢીંછ છરું, અરડૂસી, સૂંકે, મરી, લીંડી-પીપર, પીપળીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સૂંકેની જૂટી એરંડનેલમાં કાઢવી અથવા સૂંકે અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાદૂણુ, અરીણુ, હીરામેળ અને આંબાદળદર, એ ઔષધો કૂટી પાણીમાં વાટી ગાળી કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંઢીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતૂરાનાં બે-ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શળ જંધ યર્ષ નાશ છે. (૧૨) બીડલોણુ, બાવચો, અરડૂસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીપળીમૂળ અને સૂંકેનો કઢક કરી કાકરવરણા પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અધેડો, કિંવા ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશ્લ અને પ્રુપ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ગુઓ વનોંમાં:—આદુ-૪, ઈંદ્રવરણા-૧૨, એરંડો-૨૮, કલગારી-૭, ધંતૂરો-૧૧, લીમડો (કડવો)-૨૫, સમેરવો-૬.

રોગેદર્શનના ઉપાય:—(૧) કાળા તલના કાકામાં ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ, વડગૂંદાં અને વરિયાળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ઘોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળાઓ ઘીંટી, તે રસ વાત્રી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દૂધીનાં બિયાં, હંતીળીજ, લીંડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારુ કરવા માટે સડાવીને તૈયાર કરે છે તે કિષ્ક, યવક્ષાર અને ધૂરિયાનું દૂધ એકત્ર કરી તેની દિવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી, એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજ, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માત્ર-કાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાષ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલીની છાશ પાણીમાં ઘસી તે પાવો. (૭) કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં અથવા તેા કડવી ઈંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં.

(૮) તલના કાઢામાં ચૂંક, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ ને બારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુદ્મ પણ દૂર થશે. (૯) બારંગમૂળ, સૂંક, મરી અને લીંડી-પીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાષણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પેટલી ચોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયાં પાણીમાં વાડી પાંચ-સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—ગુઓ વનોંમાં:—ચોનિદાહ માટે — આમળાં-૨૦, પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે —અધેડો-૧૬, ઈંદ્રવરણાં-૫, કક્ષગારી-૭, ખેરેતી-૯, ગાજર-૨, તલ-૪, ૨૦; ધરો-૫, પીપળો-૧૭, માત્રકાંગણી-૪. નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરાબર ન થતો હોય તે માટે:—કપાસ-૧૪, નાકછીંકણી-૨. પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા માટે —ખાખરો-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૬, મજુક-૫, રાપણુ-૩. ઝીઝોની કુંડે કનવટ થાય તે માટે:—નાગદમની-૪.

ગુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિ ક્ષિપાના ક્વાય પ્રયોગમાં નં. ૧૦. મલમપ્રયોગમાં નં.-૨૦, ૨૪.

(૪) ચોનિકંદ

દિવસે બોધવાથી, અભાંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, ચોનિમાં નખ-દાંત વડે ક્ષત થવાથી વાતાદિદોષ ક્રુપિત થઈ પરુ અને રક્તના રંગ જેવા રંગને, અંગૂઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો ચોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગેરુ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, યુરમો અને માવાનું ચૂર્ણ મધમાં કાવવી ચોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિકળાના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિકળાં અને દંતીમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપર, મરી, અડદ, રતાવરી, કાણ અને સિંધવ વાડી તેની આંગળી જેવડી દિવેટ કરી ચોનિમાં રાખવી, એટલે તે ચોનિમાંનું દર્દ કાઢી ચોનિ સ્વચ્છ કરશે. (૩) નાંદડખી અને પીળા લોધરને ફૂટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો

લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો ફૂટી કબુકમાં મેળવી, લથેળી જેવડી પૂરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) દડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાં જ ખરસ કરવાં; તથા તેમાં થોડી મોરચુધાની ફાલેલી શુક્રી નાંખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવો; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઓપધ મૂળવ્યાધિના મસા ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમાં:—ખાખરો-૧૬, નાંદરખ -૧, રિસામણી-૨, શિરકસિયો-૨. સફદેવી-૨.

(૫) ગર્ભિણીરોગ

ગર્ભધારણ થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—ગર્ભધારણ થવાની સાથે જ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. ફૂંટી પર ટુંડું પાણી રેડવું; જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે વડપણ આવે છે, સૂઈનાં કિરણ જોતાં નાસ આવે છે, આગસ આવે છે, મુખમાં મોળાસ છૂટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્દાનિ જપતે છે અને અંગ ઉપર પ્રસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઈ આવવા માંડે છે અને તેના સ્તનનો અમ્મભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્ત્વિક રાખવો, ઘણી મહેનત કરવી નહિ તેમ ધાતુ જ બેગી રહેવું પણ નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે પ્રસૂતિ સમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ ૭ મહિના થયા પછી પુરુષગ્રહવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ તથા પાન ખાતાં નહિ.

ગર્ભિણીના દૃઢ્યમાં બળતરા થાય તે પર ઉપચાર:—

(૧) આમળાં અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળેાનું સ્તવ અથવા પ્રવાસ આપવી. જ્યારે ઉપર:—(૧) ચંદન, ઉપરસાગ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાદો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દૂધી,

ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો કાઢો કરી પાવો. (૩) મહંડાની છાશ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જોડીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો. પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાધવણ, ચંદન, જોડીમધ, દૂધી, ઉપરસાળ અને આમળાંનો કાઢો કરી પાવો. વિષમ જ્વર ઉપર:—સૂંઠ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. જ્વરાતિસાર ઉપર:—મજૂં, જોડીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું; એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા (મરડો) તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. સાધારણ અતિસાર ઉપર:—(૧) આંખાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળખીસાં, જલકળ અને મરડાસિંગને પાણીમાં ધસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોંચરસ અને ઇન્દ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમાં આપવું. (૪) પાકેલાં ઉંખરાં મધમાં આપવાં અથવા પાકેલાં જાંબુ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર:—જીઓ વનોંભાં:—આંખો-૩, ઉંખરો-૧૬, જાંબુ-૫, ધાવડી-૨, ખીસી-૧૯, ૩૦; મજૂં-૧.

સંમ્રહણી ઉપર:—આંખો અને જાંબુઆની છાશના કાઢામાં ચોખાની ધાણી તથા જવનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું. શ્વાસ-કાસ ઉપર:—(૧) પીઠવણ, બળદાણા અને અરડૂસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, મૂંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જીઓ વનોંભાં:—પીઠવણ-૧, ભારંગી-૮.

ઝલટી ઉપર:—(૧) ધાણાનો કઠ્ક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ઘોવરામણમાં પ્રાચનાય આપવો. (૨) ખીસાંની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડનાં (આવળનાં) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડી-સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જીઓ વનોંભાં:—આવળ ૧, કોથમીર-૧૨, તથા તેની જ ટીપમાં; ખીસી-૧૪, ૧૯.

ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:—આમળાના બીજ ચોખાના ઘોવરામણુમા વાટી તે ઘોવરામણુ પાશેર મુઠ્ઠી પાતુ. ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:—(૧) કુવાગના મૂળ, હળદર, માયકળ અને કટકડીને પાણીમા ઘમી ગરમ કળી લેપ કરવો. (૨) કટકડીના પાણી વડે સ્તનની ડોંટડીઓ ઘોવી અને કરોળિયાતુ પડ ગમે ધરી લેપ કરવો, એટલે દાહતુ શમન થાય છે ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસોદના મૂળનો કાઠો કરી આપવો, એટલે ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક મુદ્દ જન્મે છે *

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમા—ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:—કાગીજી-૫ સગલાંને પહેલે મહિને ઊલટી અને ચક્રર આવે તે માટે—અળશી-૯ ગર્ભિણીના વિષમન્વર માટે—આહુ-૧૪ ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા માટે—પીપ્પલ-૧ ગર્ભિણીને વાસુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે—એરડો-૪૨, સારોડી ૨૩ ની ટીપમા ન. ૧ ગર્ભિણીના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે—અન્મોદ-૬. ગર્ભિણીને અધૂગ માસે રજોદરો ન થાય તે માટે—ધોલી (ધિયોડી)-૨ ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસધ-૨ ગર્ભિણીના રુક્તશ્યાવ માટે—શુઓ ગોં વેંમા + ધી-૮ પ્રાંઓંમા ધૃતવર્ગ-૨, કમ્તૂરી-૯ની ટીપમા ન. ૨

(૬) ગર્ભચક્ષન

સ્ત્રીના પેટમા ગર્ભ ચક્ષન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમ્મર, પીપ્પલ, પેડુ દુખવા લાગે છે, પેટમા દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ

* ગર્ભિણીના જ્વર, શૂળ તથા મલાવરોધ માટે ગર્ભવિવાસ રસ, ગર્ભપિયૂષ વફલી તથા એરડાદિકવાય અપાય છે જ્વર, દાહ અને પ્રદર માટે ગર્ભચિતામણિ રસ, રમ્પાતિસાર, ગ્રહણી, વગન, દુર્બલતા, શ્વાસ, હાસ તથા જ્વર ઉપર ઈન્દુરોજર રસ તથા ગર્ભરથાન બ્રહ્મ યાય તો ગર્ભવિવાસ તેવ મદન કરવા માટે અપાય છે આ ઉપરાંત ગર્ભપાત રસ, ગર્ભવિનોદ રસ ગર્ભિણીના જ મૂર્ત રોગ ઉપર અપાય છે

+ 'આયર્ષિપદ્'મા 'ગોવલ્લ' નામનો એક વિભાગ

ન ગહી તે માદી પડે છે તથા કાઈ વખતે જેશુદ્ધ થઈ પડે છે ગર્ભ-
ચનનનો આવેા પ્રકાર ગર્ભિણીએ ચક્રિત કરતા ઘણુ કામ કરનાથી
ક્રિવા ગર્ભાશયમાં ઉપ્પત્તના પ્રમગ થવાથી અથવા ગર્ભિણીને જે વાન
વર્ત્ત કહેની છે તે કરવાથી થાય છે

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભાંતુ ચલન થાય તો:—

(૧) દ્રોમ, જેરીમધ, ચદન અને રતાદળી ગાયના દૂધમા વાગી તેમા
ધી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે (૨)
નીન કમળ, વાગો, સિંગોડા અને કચૂરાને ઠડા પાણીમા વાટી દૂધ
મા મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને રાગની
શાંતિ થાય છે બીજા માસમાં:—ગર્ભ ચનન થવા લાગે તો
કમળના તણુઓ અને નાગકેસરને વાગી દૂધમા પાવુ રાગ થતુ હોય
તો તગર, કમળ, બીધુ અને કપૂરને જખરીના દૂધમા વાગી દૂધમા
કાનવી પાવુ ત્રીજા માસમાં:—નાગકેસર વાગી દૂધમા મેળવી સાકર
નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ અને રાગ હોય તો પદ્મકાઠ, ચદન, વાગો
અને કમળની ઝાડીને ઠડા પાણીમા વાગી દૂધમા કાનવી પ્રાશનાર્થ
આપવુ, એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને રાગની શાંતિ થાય છે ચોથા
માસમાં:—ચતન, તૃપા, રાગ, દાહ તથા જ્વર હોય તો કેળના કાઢા,
લીના કમળ અને વાગો વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવા પાંચમા
માસમાં:—દાડમના પાદડા તથા ચદન વાગી તેમા દૂધ અને દહી
નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ, અને નીનકમળ, કમળમાનુ કેસર, ખેરડીના
પાદડા, નાગકેસર તથા પદ્મકાઠને પાણીમા વાગી દૂધમા પીવા
મોટે આપવુ, એટલે ગર્ભ સ્થિર થઈ રાગની શાંતિ થાય છે છઠ્ઠા
માસમાં:—ગેરુ, ગાયના છાણાની રાખ, લીડીપીપર અને ગોપી
ચદનનો કાઢો ખરી ઠડો થવા પડી તેમા દૂધ, સાકર અને ચદન
નાખી આપવો સાતમા માસમાં:—વાગો, ગોખરુ, નાગરમેય,
લાગળુ કદ, નાગકેસર અને પદ્મકાઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો
આઠમા માસમાં:—બોધર અને લીડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ
નવમા માસમાં:—પ્રસૂતિ થાય છે

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોમા —બોની-૨.

(૭) ગર્ભસ્નાવ અને ગર્ભપાત*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતજો હોય છે, એટલે વદન થવા લાગે છે તેને સ્નાવ કહે છે. તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના-પર્યંત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માડે-છે. તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્નાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિધાન, વિપ-માશન, ઊંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ-ઊતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ખાર ઊંચ-કવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન દર્શાવિ કારણોએ સ્નાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્નાવ થવો લાગે એટલે દાહ, પાશ્વ (પાશ્વ) અને પીઠમાં ઘળ, પ્રદર, આનાહ (આક્રો) તથા મૂત્રગંધ એ ઉપદ્રવો થાય છે. ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભ કોષશુદ્ધિ કરવા તથા દુઃખ વિસારે ખાડવા માટે ઉપચાર:—(૧) બેઠી ભોરીંગણી, બેઠી રીંગણી, સાક્ષવણ, પીઠવણ તથા ગોખરનો કાઢો કરી તેમાં તૈયાર કરેલી કાંઈ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાણી તેનું કકણ પીવા આપવું. પહેલા માસમાં ગર્ભસ્નાવ થતો હોય તો:—જેઠીમધ, સાગનાં બિયાં, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્નાવ થતો હોય તો:—આમુંદરાની છાત્ર, કાળા તલ, તામ્રવસ્ત્રી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે. ન મળે તો મજક લેવી) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્નાવ થતો હોય તો:—ગજો, શતાવરી, ગદુલા અને ઉપરસાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. ચોથા મહિનામાં ગર્ભસ્નાવ થતો હોય તો:—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાસ્ના, કમળનું રીંદું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:—ભોરીંગણી, બેઠી રીંગણી,

* લટકારીની જડ સીની કડે બાંધે તો ઊકર જરો નહિ, એગ એક દસ્તાલિખિત પુસ્તકમાં લખી ઉતરે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુ-ભૂત છે.

શિવજી, ક્ષીરવૃક્ષો (વડ, ઉંખરો, પીપળો, પીપળા, બાંધુઓ)ની છાત્ર, કાકડાશિંગ અને તળનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ધૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. છઠ્ઠા મહિનામાં:—પીઠવજી, બલદાણા, સરગવો, ગોખરુ અને સિવજીનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. સાતમા મહિનામાં:—શિંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચૂરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. આઠમા મહિનામાં:—ઢાડીનાં મૂળ, ખીત્રાં, જીભી રીંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીનાં મૂળ અને બોરીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવું. નવમા મહિનામાં:—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દૂધ શેષ રાખી પાવો. દશમા મહિનામાં:—સૂંઠનો, શતાવરીનો અથવા સૂંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. અગિયારમા મહિનામાં:—રાયજીની છાત્ર, નીલકમળ, લાગળુના કાંદા અને આવળકંટી (આમળાં)ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગિયારમા માસમાં શળની શાંતિ થાય છે. બારમા મહિનામાં:—ઘોળા ભોંયદોળા, આસોંદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શળ શાંત થાય છે. ગર્ભપાત ઉપર:—(૧) લાગળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો રૂઝે પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથ પર લાગેલી માટી બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ઘોળા ગરજીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ. એ સમભાગ લઈ વાટી મધમાં બક્ષણાર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમ્બરે બાંધવાં. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુન્નભાર, જાવંત્રી ૩ ગુન્ન, જાયફળ ૨ ગુન્ન અને પારસપીપળાનાં ખીલ ૬ ગુન્ન પ્રમાણે

× નવમી બાર માસ સુધી પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીના રક્ષણ થવા માટે આ યોગ્ય આગળ કહેલા છે.

લઈ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમાં:—ગર્ભસ્થાવની ખોડ માટે:—તલ-૧૨. ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટે:—જવ-૨, તાંદળજો-૩. ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચાર:—કાંસડી (પેટારી) -૨, ગરણી-૧૦, સમેરવો-૧૦. બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તો:—આશેત્રી-૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ

શાર્કધર વૈદ્યક ગ્રંથમાં ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં નામો:—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટલ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ, તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ થયો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ મોટા થતો નથી, પણ માત્ર હાલત્યાલ થવા કરે છે. એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે. આ એક સંધનો (છાડનો) બેદ છે. નાગોદર:—સંયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને નાગોદર કહે છે. મક્કલ:—આ રોગનો પ્રકાર વાયુગોળા જેવો હોય છે. મૂઢગર્ભ:—કૃતિ ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમાં ઘળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કરે છે. વિષ્ટલ (છાડ):—ગર્ભિણીએ અકાળે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું સ્થનવસ્થન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઈ છોડ થાય છે. મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:—જેની ગરદનનો મેર તૂટવા જેવો થઈ ગરદન ખરોખર રહેતી નથી અને અંગ લીધું થઈ જાય છે, હાજ રહેતી નથી, જેની કૂખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે, એમ જણવું. પેટમાં ગર્ભ મરી

ગયાનાં લક્ષણો:—ગર્ભની હાલત્યાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છવાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા બ્યાધિએ કૂખમાં ગર્ભ મરે છે. ગર્ભિણીનાં બીજાં અપસાધ્ય લક્ષણો:—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કૂખમાં ગર્ભ અડકી રહેવો, મહત્તથળ, આસેપક, કાસ—શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઠગર્ભ, એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. યોનિસંવરણ બ્યાધિ:—વાતકારક ખાનપાન, મેથુન અને જમરણનું અતિમેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કાપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે, માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશયદ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોડું, નાક બંધ થઈ શ્વાસોચ્છવાસ બંધ થઈ ગર્ભ નાશ પામે છે. આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માયાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે—પગે બાંધવાં. (૩) મૂર્ધવસ્ત્રી, આકડો કિંવા કડવાં ઈવરણનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડી-પીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી, તેનો ફૂંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદો વડે ધણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બિજેરાનાં મૂળ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બિજેરાનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લાઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લાઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાં. (૮) ઘેળો અથેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા બોડી-અઘાડીનાં મૂળ કમરે બાંધવાં. (૯) ઉત્કટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; અને તે પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળનાં કાંદાનાં ફેલ્તરાં નાખી નીચે બાંધવાં. (૧૧) મચ્છું ફૂલ પાકો પાશેર (લીસ તોલા) લઈ તેમાં ગાયનું છાણુ એક તોલાથી બે તોલાપર્યંતનું મેળ-

૧૫ અને વસ્ત્રગાળ શ્રી તે આપનું, એટલે ત્વરિત છટકો ચાપ છે

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમા —અગ્રમી-૪, ઉટપટારી-૩, એરડો-૨૫, નગારી-૪, કેળ-૪, પોળી પીડી-૧, બિન્નેરુ-૨, વ-૮ જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો તે માટે —અપેડો-૨૦, આકડો-૨૨, આગેની ૩, ઈવગણા-૧૬, ઠામુદરો-૫, ગકું-૩, દારડી-૫, બિન્નેરુ-૧૦, મીઠળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સાટોડી ૩૩ ની દીપમા ન ૧, મૂર્ધ્ન-૨ શુઓ પ્રાંઓંમા —મુખપ્રસૂતિ માટે —કેશ-૩, ચિન્ત-૨૦ની દીપમા ન ૨, દારડી-૫ શીઘ્રપ્રસૂતિ માટે —સર્પની કાચળી-૩

છાંડ વધાવવા માટે:—(૧) ધાણા, નાગરમોચ, વાગો, લામળુ, ગંગો, વાનડિંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો ઝાઢો આપવો (૨) વરધારા અને ઘોળી જમુંદીના ફૂલ ગાળના દૂધમા વાગી તેમા ખડીસાકર નાખી તે સનારે પાના (૩) આમળાના બિરા, આબાહગદર અને કોડીના પાદડા ગાળના ધીમા વાગી સાત દિવસ આપવા (૪) શિગોડા અને કચૂરાની લાપળી દૂધમા શ્રી ખાવી (૫) ગંબા, કમળાદ અને ઉબરાના ફૂલો ફળ દૂધમા ખાશી તે દૂધ પાવું

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમા —ધોળી (ધિનોડી)-૪, પિત્તપાપડો-૭, વરધારો ૦

મૂદગર્ભ ઉપચાર:—(૧) શાન્સાના મૂળનો અથવા સાનવણીના મૂળનો લેપ નાભિ, મસ્તિ અને બગને ડેખાણે કરવો, એટલે ગર્ભ સારો થાય છે (૨) મોરવેન, વજ, આમોદ, મછ્મ, નીન, (ગળા) અને તોરડીના મૂળનો અતુર્યાસ કાઢો ૧ તોનો ગોળ નાખી પાવો

વિશેષ ઉપચાર:—શુઓ વનોંમા —શાન્સા-૧, સમેગવો-૪, શિગોડા-૧

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—(૧) દોઢપાશેર પાણીમા

× આરોહ ટાક ૧૮, સૂક ટાક ૧૮, ગોખરુ ટાક ૧૮ અને ખાડ શેર ૧ લઈ તેમાથી કરોજ ટાક ૫ ધીમા લેવાથી છાંડ થયે

પાય તોના ગાનુ દાણ મેળવી ગાળી તે પાનુ (૨) ગાળ અને
લિંગનુ ૩ માસા ચૂર્ણ કાળમા નાખી આપવુ

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનોંમા —ફાનમા-૧, ગદ-૮
જુઓ ગોંરૈંમા —દાણુ-૧

ગર્ભપાતકારક ઔષધો:—(૧) ગાળના બિયા, કનગારી,
નગોડ, ચિરોના મૂળ, દેવડાગરી (કુકડવેન)ના ફળ, કડવચીનો કદ,
હિંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે (૨)
ગાળના બિયા, ગળા તન અને કનૌજી જીરુ ગોળમા ખાનાથી
ગર્ભ પતન પામે છે પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો:—
(૧) ઓર નહિ પડનાથી થાળ, પેટનુ ચઢવુ અને અભિમાદ, એ
ઉપદ્રવો થાય છે ઓર પાડવાને માટે આગળાએ કેશ વીટાળી તે
વડે તેનો કદ ઘસવો તથા સર્પની મચળા, કડવી દૂધી, નાગરમોચ
તથા સગસડાનુ ચૂર્ણ રાઈ ૧૧ તેનમા બીજવી તેની ધૂણી યોનિને
આપવી (૨) કનગારીના મદનો કલ્ક કરી તે દાથ-પગને ઘસવો
તથા લેપ કરવો એટલે ઓર પડે છે (૩) ઓર પડના માટે પ્રથમ
૧૦ થી ૧૫ તોના થી સમય અને પ્રકૃતિના વિચાર કરી પાનુ
અને પછી વાળ ગળામા આપવો, તેથી જીનટી થતા ઓર નીકળી
જશે વાળ આપનાથી જીનગી ન થાય તો ગમ્મ પાણી પાનુ, તથા
ઉપર કહેની ધૂણી આપની તેમજ પેકુ ઉપર સરસવનુ તેન મદન
મગુ અને વધુ જરૂર જણાવ તો શેક કરવો યોનિ ક્ષતરહિત
થવા માટે:—કડવી દૂધીના અથવા ઘોળા કોળાના પાદડા અને
લોધગ, એ સમભાગ લઈ જારીક વાટવુ અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો
ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે.—વિશેષ ઉપચાર જુઓ
વનોંમા —બિજેરુ-૬, વાણે-૨

યોનિ ઘટ્ટ અને સકુચિત થવા માટે:—(૧) પિત્તપાપડો
અને ઉળરાના ફળ વાગી તનના તેનમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ
કરવો (૨) માયકળનુ ચૂર્ણ અને કુનાવેની ફટકડી એકત્ર કરી
ખારીક વસ્ત્રમા પોટની બાધી અદર રાખવી (૩) માયા અને કપૂર
મધમા ખરન કરી અદર લેપ કરવો (૪) એખગના કાઢામા

તેનું જ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર:—ગુઓ વનૌંમાં:—એખરો-૫, કટલી દૂધી (તૂંબડી)-૬, માયકળ (માયા)-૪.

નિલોમિકરણ ઉપચાર:—(૧) હસ્તાજ ૧ ભાગ, રાજ ૨ ભાગ તથા ચૂનો ૪ ભાગ લઈ એમાં પાણી નાખી કિચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હસ્તાજ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી યોગવું. (૩) શુદ્ધખાશીના કાંદા પાણીમાં ધસી તેનો લેપ કરવો, એટલે કેસ ગરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર:—ગુઓ વનૌંમાં:—ગુદ્ધખાશી-૫. અનંત એટલે નંદવાયુ માટે:—અનંત-૧, અરીકાં-૬, કાસાળુ-૧૦.

મક્કલશૂળ:—જ્યાજક પૃથ્વી ઉપર હાથ પથા પછી, યોનિને મક્કળી અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું; નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી આવ ચતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હેલ્લ, મસ્તક તથા બસ્તિમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને મક્કલશૂળ કહે છે. મક્કલશૂળ ઉપર:—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવરણા પાણીમાં અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) પિપ્પલાદિ-ગણ:—લીંડીપીપર, મરી, ગજપીપર, સૂંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકખીજ,

* ભાવપ્રકાશકારે મક્કલશૂળનું લક્ષણ કાંઈક અંતરવાળું કહેલ છે. ભાવપ્રકાશમાં પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના કક્ષ કારણથી વધેલો વાયુ તીવ્ર શુભ્ર કારણથી શોષણ થયેલ લોહીને રોગીને નાભિની નીચે પાંસળીમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠથી નાવિ, મૂત્રાશય તથા પેટમાં શૂળ ચાલે છે, પક્વારાય કૂલે છે તથા મૂત્ર રોકાઈ જાય છે. પેટોએ આ લક્ષણ મક્કલશૂળનાં કહેલાં છે. કોઈ સુવાવડમાં ગરમ કાટણું (સૂંઠ આદિ) નહિ ખાવાથી આ દરેક થવાનું થઈ જતાં છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓના શરીરમાં ચરબી ઘણી વધી જઈને અને વાયુના યોગે કૂલી જાય છે; ઋતુ (માસિક ધર્મ) ધરાવર સાફ થતું નથી. એવી સ્ત્રીઓ માટે યોગજન ગૂગળ, ચંદ્રપ્રભાવદી અથવા મહારાસનાદિક ક્વાથ અથવા એવી જ બીજી ઔષધિ લાંબા વખત સુધી આપવી જોઈએ. શરીર શુદ્ધ બને ત્યાર પછી જ ગર્ભ ધારણ કરવા માટે ઔષધિ આપવી જોઈએ.

તજ, અન્નમોદ શરસડો, હિંગ, બારગમળ, ઝાળી પાટ, ઇંદ્રજવ, છુર, બકામલીમડી, મોરવેવ, અતિવિન, કુટખી (૨૬) અને વાવડિંગ, આ પિપ્પલાદિગણ કફ, વાયુ, ગુમ, શ્મ અને વ્યરનો નાશ કરે છે આ ગણ દીપન, પાચન એવા છે એનો કઢો રી તેમા મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી નછનશળ, ગુમ અને કફવાતનો નાશ થાય છે (૩) સૂક, મરી, લીડીપીપર, તજ, તનાનપત્ર, એનચી, નાગકેસર અને ધાણાનુ ચૂર્ણ બૂના ગોળ સાથે ખાના આપવું (૪), હિંગ શીખી થીમા માનવી ખાવી સુવાવડીને પથ્થઃ—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મેથુન, ક્રોધ અને રૂડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યમારક આહારોએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અનશ્ય મગ્વ

ગર્ભવાશ્પુ* ઉપાયઃ—ગર્ભધાગણના ઉપચાર માં પહેલા શરીરમાના ખીજ વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવનિગીના દગ ચોથા દિવસે બક્ષણ મગ્વા નાગકેસરનું ચૂર્ણ વીમા આપવું ગર્ભવારણ કરનારા ઉપચારઃ—(૧) એગડાના તથા બિન્નેરાના મિથા વાગી ધી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા (૨) લલમણામૂળ (ધોળી રીગણીના મૂળ) ગળામા બાધના તથા તે વીમા

* સમહિત ઉપાય—(૧) મેષ (કપરેટ) મૂળ ટાક ૧, વરધારો ટાક ૨ નાગકેસર ટાક ૨ છુર ટાક ૨ તમાવપત્ર ટાક ૨ એલવી ટાક ૨ એ ઔષધો લેળા મરી તેમા શિવવિગનુ ખીજ ૧ નાખી પડીકા ઉ કરવા પછી એ પડીકુ માખાણુમા વર્ષ હાર ફૂધ ખીણ અને શીરો મરી જમવો (૨) પલજરાની જડ થોનિમા રાખે અથવા મોઢામા ફેરવી સાફ મેની સાફ રાખે તો સત્તાન થાય (૩) ગાડીનું મૂળ, વરધારો નાગકેસર તમાવપત્ર સાકર અને ગેરચી, એ સવને વાઢી બૂકો મરી ધી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું તેથી સત્તાન થાય (૪) પારસથીપળાના ખીજ, એગડાની મીજ, સફેદ સામર પટોલ, સુખડ અને મેસરની ગોળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી સત્તાન થાય (૫) ધોળા આકટાનું મૂળ ફૂંધમા ધમી પાણુ (૬) એખરાના મીજનો લેપ લિગે મરી સંભોગ કરે તો સત્તાન થાય (૭) બાગ ૧ બાગ તથા માયા ૮ બાગ ઝીણા વાઢી તેમાથી ધોડી બૂકી થોનિમા નાખી સંભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ રહે

અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં, એટલે અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા લક્ષ્મણનાં મૂળ પુષ્પ નક્ષત્રમાં કાઢી તે કુંભારિકાના હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થે આપવાં. (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થો એકત્ર કરી, હાથ વડે મસળી એમાં લીંદીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૪) એક આખા બિજ્જેરાનાં બધાં બિયાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થે આપવાં, એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) આસોદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થે આપવું. (૬) કાંટાસરિયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની વડવાઇઓ તથા નીલકમળ, એ વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપવું. (૭) પારસપીપળો અને શરાનું ચૂર્ણ ખર્ચ પથ્ય કરવું; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચિત થાય છે. (૮) કૌચનાં મૂળ તથા ઢોઢાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમાં પાવા અથવા સિવલિંગીનાં બિયાંથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે; કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. (૯) ખાખરાનાં બિયાંની રાખ કરી તે પાણીમાં પીવા માટે આપવી. (૧૦) અજમેા, રીંગણી, લીંદીપીપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ધીમાં આપવું. (૧૧) ઢેળું ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઔષધો ઢેળના પાંદડામાં વીટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પૂરી રાખવાં. બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરસ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસપર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવો; એટલે ગર્ભ રહેશે.*

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વતી૦માં—આસંધ-૮, કાંટાસરિ-યો-૬, કૌચ-૪, ખાખરો-૩, નાગકેસર-૫, બિજ્જેરું-૧૪, મીંદી-આવળ-૫, મેરદિખા ૧ ની ટીપમાં નં. ૩, રતનજોત-૩, વડ-૪, વાંદો-૩.

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની

● ગર્ભધારણ થવા માટે સિદ્ધ ઔષધિ:—ફલધૂત, કલ્યાણધૂત, રાતા-વરીધૂત વગેરે ખાવા માટે તથા મિથંગાદિ તેલ મર્દન કરવા માટે અપાય છે.

મૂચના:—કોઈએ કંઈ ઔષધ કહેતાં જ કોઈ સુત્ર માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદી પચ્ચુ લેવું નહિ; કારણ કે કોઈ એકાદા કુદૃષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરત જ ઔષધ ખનાવે છે અને તેથી કરી કોઈ વખતે હજીવનું નુકસાન થાય છે; એટલા માટે તીક્ષ્ણ, બેદક, ઉષ્ણ કિંવા પોષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાનાદિ દોષે કરી વિશેષ હૃષિત થયેલી હોય તો એમ ને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં ઔષધો ગર્ભનિવારક છે એવી શોધ છે:—(૧) લીંડીપીપર, વાવડિંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી ગાસુંદીનાં ફૂલ કાંછમાં વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જૂનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી સિંધવનો કુકડો તેલમાં બોળી ચોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરણી સાથે રમશે તો તેને કદી પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) નાંદળગળનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઋતુરનાતા સ્ત્રી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરશે તો તે વાંઝણી થશે. આવાં ઔષધો યોગ્ય ખચરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

(દ) સૂતિકારોગ (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઈ જવું, જ્વર, કંપારી, તૃપા, અંગે જડપણું, સોજો, શળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકારોગ થયો છે એમ માણવું. સુવાવડીને સમભ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અજ્ઞપાન સેવન કરવાથી અથવા વિપ્રમાશન, અશ્ણુ બોજનાદિકે કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે:—જ્વર, રેચ (ઝાડો), સોજો, શળ, પેટનું ચડવું તથા અશક્તિ અને કદવાનજન્ય રોગો થકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અનદ્રેપ તથા મોઢામાં પાણી છૂટવું ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તિ અને અગ્નિમાં ઘ હોવાના કારણને લીધે કદસાધ્ય થાય છે; તે સર્વ જ્વરાદિ રોગને સૂતિકારોગ કહે છે. એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઈ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકારોગ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાતનાશક દ્વિયા કરતી. પાટા બાંધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ધી નાખી પાવો. (૩) અમૃતાદિ કાઢો:—ગજો, સૂંઠ, કેરાંટા, ચાંદવેલ (નારી), ઉટકટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) દેવ-દાર્વાદિ કાઢો:—દેવદાર, વજ, કેષ્ટ, લીંડીપીપર, સૂંઠ, કાવડળ, નાગરમોથ, કરિયાતું, કકુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, રીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ભેરીંગણી, અતિવિપ, ગજો, બીલી અને શાહજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો; એટલે થળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, મરતકપીડા, બડબડ, તૃપા, તંદ્રા, અતિ-સાર, ઊલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકારોગનો નાશ થશે. (૫) કેરાંટા (કાંટાસરિયો), કળથી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો હિંગ અને મીઠું નાખી આપવો; એટલે સૂતિકાના થળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકરી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિપતું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરિયાતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાંદડાં, વજ, નાની અરણીનાં મૂળ, સરગવાની છાસ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, જીરું, ચવક, સૂંઠ, અતિવિપ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિ-પાન; ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાંતખીલી (દાંત ખીડાઈ જવા), અંગ-માંતું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સૂવારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) બાકે આપવાનો:—જૂના લીમડાની અંતરછાસ કાઢી લાવવી. તેના બારીક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાખવા અને ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આપણુ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સૂવારોગ થયેલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સૂવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તકની નીચે રાખવું.

* ગાદી* આપેલ છે તે ઉપરાંત સિદ્ધ ઔષધ:—સૂતિકારિ રસ, સૂતિકા-વિનોદ રસ, સૂતિકાંતક રસ, ચવાદિનૃત, પીપલ્યાદિ ધૂત, સૂતિકાહર રસ, પ્રતાપલકેથર રસ, સૂતિકાગન્ધકેસરી વગેરે રસ ખાવા માટે તથા હેમસુંદર તેલ મદન કરવા માટે અપાય છે

તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી ખીલું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું; અને પ્રથમનું માટલું કમર નીચે મૂકવું. પછી ચૂના ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કમર નીચે અને કમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાક આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ ફૂટી તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રિ પલાળી રાખવાં. પછી ખીજે દિવસે નલિકાચંન વડે એનો અર્ક કાઢી હમેશાં બે વખત બે તોલાખર્પત સેવન કરવો, (૧૧) પંચજીરક પાકઃ—જીરું, શાહજીરું, વરિયાળી, સુવા, અજમો, અજમોદ; ધાણા, મેથી, સૂંદ, લીંડીપીપર, પીંપળામૂળ, ચિત્રો, હપ્પુશા (શેરણી), દાળાનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરજુ એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા, અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંદુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) સૌભાગ્યસૂંડી પાકઃ—સૂંદ, ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરું, સૂંદ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાકુપત્ર, અજમો, વરિયાળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરેવો; લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે લીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઈ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પ્રુષ્ઠિ આપે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વ્યવસ્થાપક, હૃદય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મઝલચળ તથા સૂવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) મહારા-સ્નાદિ કાઢોઃ—રાસ્ના, એરંડામૂળ, ગજો, વજ, પીજો કારોટો (કાંટાસરિયો), ચવક, કૌચખીજ, નાગરમોથ, બારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશિંગી, સૂંદ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ઘોળું અતિવિપ, કચેરાં, ત્રિકળાં, લીંડીપીપર, જલખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, સાયાં, કડાળાસ, સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ એનો કાઢો

કરી પાવે; એટલે મૃતિકારોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શેત્ય, અતિનદ્રા, શ્લેષ્મ, ગદગરોગ બધા અંગમાં થતા સંલુકા કંપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુંસકત્વ અને સોમનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાંટા (કાંટાસરિયો)નો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌંમાં:—મુવાવડીના કાઠા માટે:—તીપાણી-૧, મુવારોગ માટે:—અતિવિ-૬, અરહૂસો-૧, દ્યૂરો-૧, કાંચકી-૧, કાંટાસરિયો-૧૨, દેરડી-૧, માંકડી-૩, લીમડો (કડવો)-સમેરવો-૩, પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ માટે:—અનંત-૩, ભારંગી-૧૦, મુવાવડીના રક્તશ્યાવ માટે:—તલ-૧૪, તાંદળાને-૬. પ્રસૂતાના ચક્કર એટલે ફેર અને શૂળ માટે હિંગ-૧૧.

જુઓ જોંવૌંમાં:—જોમૂન-૭ ની દીપમાં નં. ૧. જુઓ પ્રાં ઓં માં:—કાંતણીનું ઘર-૪. જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—બૃદ-ત્પાકસંપ્રહના પાકપ્રયોગની દીપમાં નં. ૧.

(૧૦) સ્તનરોગ

કારણ:—વાતાદિ કુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે કેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂધિત કરી સ્તનરોગ-કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય બાલવિદ્રધિના સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. તે વેદના, દાહ, ખરજ દંત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિસરખી વેદના ચર્મ પાકી ફટે છે; અથવા હલ્લો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર:—સ્તનને સોજા વગેરે આવવાથી

* ઉદવરણનું મૂળ ઘાણીમાં ધસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટ.

યુરોપને ચક્રિત કરે તેવો દેશી પ્રયોગ ઘોળા ખાખરાના મૂળનો અર્ક

ઝાંખ, છારી, ખીલ, ફૂલાં, પડળ, મોતિયા, ઝામરવા, રતાં-ધળાપણું, પાણી ઝરવું વગેરે દહોં ચોક્કસ મટે છે. ચરમાં ઊતરે છે.

આ ખાખરા ચોટીલાની આજુબાજુ માંડવના પહાડી પ્રદેશમાં ખાખરાના મોટા વનમાં મળી શકે છે અને ખાસ પહાડી પ્રદેશના અનુભવી માણસો મારફત મેળવાય છે. આયુર્વેદમાં ઘોળા ખાખરાનું ઝાંખ માટે વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ વૃક્ષનાં ફૂલ, થડ, મૂળ, પાન વગેરે તમામ સફેદ હોય છે.

મોતિયા અને ફૂલાં જેવા દહોં ઓપરેશન વગર ન મટે, તે મધ્યાના ઘણા દાખલા મળ્યા છે. થોડા તાગ અભિપ્રાય :—
(૧) ઝાંખનાં અસાધ્ય દહોંમાં આ દવા સફળ નીવડી છે. ડો. તૃસિહપ્રસાદ બક્ષી, ઝાંખના સરળન, રાજકોટ. (૨) ફૂલું મટયું છે. વડોદરા સુલેમાન તુરજી, સુ. ચમારા—(વાયા વાસદ). (૩) મોતિયામાં અન્ય કાપડો છે. પંદર શીશી મોકલો.

ડો. અમીનખાન પઠાન, મેડિકલ ઓફિસર, જૂનાગઢ. કિં. રૂ. ૧૧

ઝાંખનાં દહોં માટે બીજી ઉત્તમ દવા

“નયનામૃત”

લીમડો, ખાખરો, ખાવળ અને કમળના મધના મિશ્રણથી આ દવા બનાવાય છે. ઝાંખનાં ફૂલાં, ઝાંખ, છારી, સોટ્સાઈટ, અકાળે આવેલ ચરમા, વગેરે મટાડી ઝાંખ નિર્મળ, સ્વચ્છ, ને રોગરહિત તેજસ્વી બનાવે છે. ગોરખપુરથી ‘કલ્યાણના’ મંત્રી શ્રી. ધનશ્યામદાસજી જણાવે છે કે :— “નયનામૃત થોડા દિવસ આંજનાથી ઝાંખનું તેજ ઘણું વધ્યું છે. બીજી બાર શીશી મોકલો.” કિં. રૂ. ૧૧, ટપાલખર્ચ જુદું. આફ્રિકા માટે અઢી શિલિંગ.

વૈદ્ય બી. રાણપુરી—સુખશાન્તિ ઔષધાલય,
(પત્રિકા મફત મંગાવો) ચોટીલા—કાઠ્યાવાડ (India).

આખરાના મૂળનો અર્ક

દ્વાયદા તથા આંજવાની રીત—(૧) આ અર્કની એક શીશી વાપરવાથી અને રાગ વધુ હોય કે જૂનો હોય તો ૨ થી ૬ શીશી વાપરવાથી આંખની ઝાંખ, છારી, ખીલ, પડળ ફૂલું, મોતિયો, ઝામરવા, રતાંધળાપણું, પાણી વહેવું વગેરે દરદો મટે છે; તથા સારી આંખમાં આંજવાથી આંખનું તેજ વધી ઘણાનાં ચરમાં ઊતરી જાય છે.

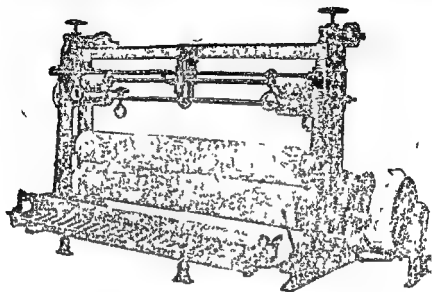
ખાવાની રીત તથા લાલ—નાગરવેલના પાનમાં કાથો, ચૂનો કે બીજું કંઈ નહિ નાખતાં માત્ર અર્કનાં જ ૩ થી ૫ ટીપાં ચોપડવાં અને જમ્યા પછી એ પાન ખાવું. એવળી પાન ગરમ હોઈ કપૂરી પાન ઠીક છે. આ રીતે આ અર્ક ૫-૭ દિવસ ખાવાથી જૂખ વધે, તાકાત આવે, વીર્યસાવ થતો હોય તો મટે; તથા સ્ત્રી-ઓને પ્રદરરાગમાં દાખદો કરે છે.

મૂલ્ય ઇત્યાદિ—(૧) નાની દસઆંની ભારતી શીશીનું મૂલ્ય ૦-૧-૬ અને એવી ૮ શીશીઓના રૂા. ૦-૧૦-૦ છે. બહારગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂા. ૧-૨-૦ મોકલવા. (૨) બેકા ધાટની અઢી તોલા અર્કવાળી શીશીના રૂા. ૦-૫-૦ અને ચાર શીશીના રૂા. ૧-૨-૦ છે; અને બહારગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂા. ૧-૧૦-૦ મોકલવા. (૩) ૫૦ તોલા અર્કવાળો શીશો રૂા. ૧-૮-૦ થી મળશે. (૪) રેલવે રસ્તે જોઈએ તો પેકિંગ ઇત્યાદિના રૂા. ૧-૦-૦ અને બેથી વધુ શીશા જોઈએ તો રૂા. ૧-૮-૦ વધુ મોકલવા. રેલવે નૂર ઇત્યાદિ માર્ગખર્ચ થાય તે જુદો ભરવાનો રહેશે. (૫) અર્ક હવે સીધી દેખરેખ નીચે સંસ્થામાં જ તૈયાર કરવામાં આવે છે; વળી શીશીઓ ઉપર સંસ્થાના નામવાળી ટિકિટો ચોડાય છે; માટે અર્ક જેમ તેમ બનાવીને બજાતા નામથી વેચનારાઓથી સાવચેત રહેવું જરૂરું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૧. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ ને કાલ્યાદેવીરોડ, મુંબઈ-૨

બ્લીચિંગ પ્લાન્ટનાં મશીનો ક્યાંથી ખરીદશે.

સ્લેક પ્રોસેસ વોશિંગ મશીન

અમારી બનાવટનાં

કોથાથ ટ્રિનિંગ, વોશિંગ, કેમિકલ, પેડિંગ, જીગર, સ્ટાર્ચમેંગલ, ડેમ્પિંગ વગેરે મશીનો હિંદુસ્તાનની ઘણી ખરી મિલોમાં ચાલે છે.

આ મશીનો તેમજ ટેક્સટાઈલ મશીનરીના દરેક જાતના સ્પેર પાર્ટ્સ તથા મશીનકટ ચક્કરો બનાવનારા:-

ઈશ્વરદાસ હરજીવનદાસ પંચાલ

૨. નં. ૨૧૪૬

ટેલીગ્રામ : “મશીનકટ”

|| આયર્ન એન્ડ ગ્રાસ ફાઉન્ડર્સ
૬. હૃદયેશ્વર રોડ, અમદાવાદ.

અમારી રબબરની બનાવટો

- ૧ રબબર રોલર્સ
- ૨ એબોનાઈટ રોલર્સ
- ૩ રબબર બુશિંગ્સ
- ૪ રબબર વોશર્સ
- ૫ રબબર વાલ્વઝ
- ૬ " રિંગ્ઝ
- ૭ " હાઈડ્રન્ટ રિંગ્ઝ
- ૮ " ગેજગ્લાસ કોન્સ
- ૯ " એન્ડ લેસ બેલ્ટ્સ

વગેરે ઉત્તમ પૂરવાર થયા છે

" સેન્ડ્વીચ્ઝ કોન્સ સ્થુમ્બર ફેક્ટરીઓ" માટેના સ્પેશીયાલીસ્ટ "

તમારી રબબરની ખાસ જરૂરિયાતો માટે હવે
ખહાર જવાની જરૂર નથી.

ઓર્ડરો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

મળે અગર લખો:—

મી રબબર પ્રોડક્ટ્સ લિ.

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ:— મોહનલાલ ઈ. પંચાલ એન્ડ કં.

ટે. નં. ૨૧૪૯

સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ:—

એફિસ } દુધેશ્વરરોડ,
કારખાતું } અમદાવાદ, સર હોમી મહેતા (અમદાવાદ) લિ.

કાગળો

અને

સ્ક્રો બોર્ડ

બનાવનારા:—

ગુજરાત પેપર મીલ્સ લી.
અમદાવાદ. ૨

ટેલીગ્રામ 'પેપર'

ટેલીફોન ૨૬૫૭

आकषय बनिये कलिका के कपडे महिनियो
 आकषय बनिये कलिका के कपडे महिनियो

તમો પરણ્યા હો કે, કુંવારા હો
સુખી હો કે, દુઃખી હો

છતાં પણ જીવનની જરૂરિયાતોમાં તમો કાપડ
વગર ચલાવી શકો નહિ; વળી લડાઈ
જેવા ખારીક સમયમાં મોંઘવારીનો હાથ
તમને મૂંઝવી રહ્યો હોય તેવે
વખતે તમને અનુકૂળ થાય તેવું
દરેક પ્રકારનું કાપડ

અસારવા મિલ્સ

પૂરું પાડશે: દરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

મિલની ખાસ બનાવટો-દરેકના

ખિસ્સાને માફક આવે તેવી

સુંદર સાડીઓ, ઘોતી, દૂવીલ, લોંગ ક્લોથ,
સુશી, હાથરમાલ, મ લ મ લ, પટા શર્ટિંગ,
ચણિયા પાટ, મચ્છરદાની, લોન વગેરે.

સુંદર કાપડની અનેક જાતો માટે

જેવી કે —

શર્ટિંગ

પોપલીન

સાડી

ઘોતી

મલમલ

વોયલ

દોરિયા

સુંદર, આકર્ષક તથા ટકાઉ

છેલ્લી ઢળતું

સમાજના સઘળા વર્ગોને

પોસાય તેવું

મળવાનું એક જ સ્થળ :—

શ્રી વિવેકાનંદ મિલ્સ લિં.

ગોમતીપુર—અમદાવાદ

સમાજના સર્વ વર્ગો માટે

સુંદર સાડી

ટકાઉ ધોતી

મુલાયમ મલમલ

તરેહવાર દારિયા

★ સુંદર વજ્રાદ	}	વિગેરે
★ વિધવિધ કિનારો		
★ આકર્ષક ડિઝાઈન		
★ અનેકવિધ રંગ		

સુંદર કાપડ મળવાનું એક જ

અનોખું સ્થળ :

શ્રી રામકૃષ્ણ મિલ્સ કં. લિં

ગોમતીપુર-અમદાવાદ

ધી ન્યુ રોજપુર મિલ્સ

કંપની લિમિટેડ

ગોમતીપુરરોડ-અમદાવાદ

એનન્ડ્સ:-મેસર્સ બીખાભાઈ શ્યામભાઈ એન્ડ કં. લિ.

ગરીબ તેમજ તવંગરવર્ગને યોગ્ય તેજુ અમારી મિલનું કુમાશદાર, ટકાઉ અને આકર્ષક કાપડ જેવું કે, ધોતી, સાડી, શર્ટિંગ, વાયલ, મલમલ દોરિયા, ચોપલીન લોગક્ષોથ વગેરે વાપરવાનો આશ્રય રાખો:—

તારનું સરનામું
'JOY'

ટેલીફોન નં.
૫૨૬૭

શ્રી દિનેશ મિલ્સ લિં

પાદરારોડ-વડોદરા

(એનન્ડ્સ:-મેસર્સ મગનલાલ બીખાભાઈ લિ.)

અમારી મિલમાં શુદ્ધ જીનમાંથી ખુલેલા જાહેરમજાને માટે બ્લેન્ડેડ્સ, શાલ, મફ્લર, લોહી, કોટિંગ તથા મિલો-માં વપરાતાં ટેક્સટાઇલ બુલન ક્ષોથ જેવાં કે, સાઈઝિંગ ફ્લેનલ, ક્લીઅરર ક્ષોથ તથા રોલર ક્ષોથ ખનાવનાર :

તારનું સરનામું :
'DINMILL'

ટેલીફોન નં.
૧૪૬

દેવકરણ નાનજ બેંક લિ.

મુંબઈ, મુંબઈઉપનગર, અમદાવાદ,
નાસિક, સોલાપુર, પૂના અને સુરત

૨૬ ઓક્ટોસો

ટેલિગ્રામ : 'દેનાબેંક'

દેવકરણ નાનજ ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની, લિમિટેડ.

જિંદગી • આગ • મોટર

ટેલિગ્રામ : 'દેનાઇન્સ્યોર'

દેવકરણ નાનજ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ

કંપની, લિમિટેડ.

મનેજિંગ એજન્ટ્સ : 'દેનાસન્સ' લિમિટેડ

ટેલિગ્રામ : 'દેનાટ્રસ્ટ'

દેવકરણ નાનજ પ્રિન્ટીંગ

એન્ડ પબ્લિશિંગ કં. લિમિટેડ.

પ્રિન્ટર્સ એન્ડ પબ્લિશર્સ

ટેલિગ્રામ : 'દેનાન્ટ્રાઇ'

હેડ ઓફિસ : દેવકરણ નાનજ બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્ટસ્ટન સર્કલ કોટ-મુંબઈ

ચોખ્ખાં અને સફાઈદાર
ઘરગથ્થુ અને ફેન્સી
તમામ જાતનાં

વાસણો

સરકારી કોન્ટ્રોલ નીચે પિત્તળનાં વાસણો

ચોખ્ખી કલાઈ કરેલાં, સસ્તા ભાવથી

દૂક મુદતમાં અમારે-ત્યાંથી

મળશે.

લલલુભાઈ અમીચંદ

(ઠે. ૫૫૪-કંસારાચાલ-મુંબઈ ૨)

પ્રોપ્રાઈટર :

ધી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી

૧૦૭, તારદેવ રોડ, મુંબઈ-૭

ધી બોમ્બે સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.
 ધી ઇન્ડિયન કોઓપરેટિવ ને. એન્ડ ટી. કં. લિ.
 ધી રત્નાગર સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.
 ધી ઇસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશન કં. લિ.

ઉત્તારુ તથા માલ લઈ જવાની સરવીસીઝ

મુંબઈ-ભાવનગર

મુંબઈ-કચ્છ

મુંબઈ-કરાંચી વાયા કચ્છ-માંડવી

કેંકણ લાઈન

મુંબઈ-માલવણ

મુંબઈ, હરનાઈ, હાલોલ

હારબર સરવીસ (રેવસ, ધરમતર, ઉરણુ,
એડીફ-ટા, નહાવા)

ટેલીફોન નં. ૨૫૩૬૧ — ચાર લાઈન

ક્રેડિટ પ્રોકર્સ:-કાનણ બાદવણ એન્ડ કં.

ટેલીફોન નં. ૨૫૭૪૪

સિંધિયા હાઉસ

બેલાડ એસ્ટેટ, મુંબઈ

ટેલીફોન નંબરો } ૨૨૬૩૬
 } ૨૨૬૩૮

ટેલીગ્રામ 'Vulinco'

ધી વલ્કન ઇન્ડ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

હડ ઓફિસ:-ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ એસ્યુરન્સ બિલ્ડિંગ
 કાઠ, મુંબઈ

આગ, દરિયાઈ અકસ્માત અને નોકરોની
 જવાબદારીના વીમાનું કામકાજ
 કરવામાં આવે છે.

જે. સી. સેતલવડ
 જનરલ મેનેજર

કે. સી. દેસાઈ
 મેનેજર

શાખાઓ:-

ધી મોલ-લાહોર
 શા લાઈન બીચ-મદ્રાસ
 કારંજ બદ, -અમદાવાદ

૩૫ રાલેન્ડ રોડ, કલકત્તા
 પો. બો. નં. ૬૦૦, બાંબોરોડ.
 કમ્પાલા (યુગાંડા)
 ૧૭૯ બુધવાર પેઈ, પૂના

એજન્સીઓ હિંદલરમાં છે.

હાલના કટોકટીના સમયમાં

પ્રેસીડેન્સી લાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ કં. લિમિટેડની

પોલિસી આપને મદદરૂપ થશે

જિ હળીના વીમા ઉપર

રૂ. ૨૨)

જોનસ

હયાતીના વીમા ઉપર

રૂ. ૧૮)

સંધર સ્વદેશી વીમા કંપની

હેડ ઓફિસ -

સર પ્રીરાજશાહ મહેતારામ,
કુખઈ

બાન્ય ઓફિસ -

પાળ/૩ ગાધીરાડ,
અમદાવાદસ્પ્રિંગ મશીન, ટકાઉ
અને સ્થિતિસ્થાપકતાગા ગાડી વિગેરે માટે
હમેશા મુકદ્દની સ્પ્રિંગો વાપરો

મુકદ્દ સ્પ્રિંગ સ્ટીલ

અમદાવાદ ન્યુ ટેકસ્ટાઇલ મિલ્સ

પોસ્ટ બોક્ષ નંબર ૩૦, રાયપુર હરવાળા બહાર
અમદાવાદ

ટેલીફોન } ૫૧૦૧
 } ૫૪૧૧

ટેલીગ્રામ : 'ટેક્સ્ટાઇલ'

ફેન્સી અને ટકાઉ દરેક જાતનું કાપડ જેવું કે:-

ધોતી

- શરટીંગ -

મલમલ

સાડી

બાંચ કલોચ

ફાસ્ટ કે બ્લેઝિંગ કલર્સ પ્રિન્ટેડ વોયલ

અને હીંદ બનાવનાર :

PRINTING IS OUR SPECIALITY

એન્ડ્સ :

મેસર્સ નારણલાલ જીવણલાલ એન્ડ કં. લિ.

અમદાવાદ

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશ્યલ નં. ૧

મગજના જ્ઞાનવૃદ્ધિ બળવાન બને છે,
ધોળા વાળ કાળા થાય છે, ખરતા અટકે
છે, ટાલમાં વાળ ઊંચે છે, ખેડો મટે છે,
યાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
દરેક જીવમાં બહેનો, પુરુષો અને બાળકો
માટે મહાન ફાયદો કરનાર છે.

રત્નાડી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

૮ ઓંસના રૂ. ૨ ૦-૦

બધે મળે છે.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ, ૪૪૮, સેન્ટ્રલ સ્ટેડ રોડ, ગુંપા-૪.

સેફ્ટોપ્રીફ ડુપ્લીકેટ

કીમત રૂ. ૮ અને વધારે સાઈઝ મુજબ

ગેરંટી ૩ વર્ષ

કોઈપણ જાતના ખર્ચ

સ્ટેન્ડીયલ પેપર

મૂલ્ય

છાપ

રજિસ્ટર્ડ

સ્પેશીઅલ કલમ કે કાગળ
વગર

સેફ્ટોપ્રીફ નકલો અનેક રંગોમાં

છાપી શકાય છે

સોલ ડીમીન્યુટર્સ - સેલારકા બાઈર્સ પોબો નં ૪૨૪ મુંબઈ

મદ્રાસ - ઓરીજનલ સ્ટેશનરી માર્ટ ૧૦૬ પાસની બજાર મદ્રાસ
મુંબઈ ૧

THE SPLENDOR OF THE ORIENT

VIKRAM

The greatest maker of Printed fabrics

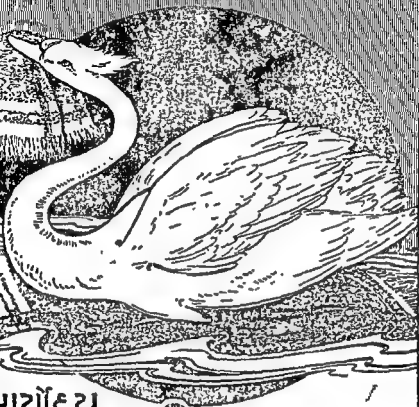
SAREES · VOILES · CHINTZ'S

IN A MULTITUDE OF COLOURFUL DESIGNS

THE VIKRAM MILLS LTD., AHMEDABAD

21 જાન્યુઆરી ૧૯૫૮

ગુજરાતી

માર્ચ ૧૯૫૮

ગાંધી

દર્શન રૂપાલ

વાપરો

પ્રકાશ

માર્ચ ૧૯૫૮ ગાંધી

બ્રજ જિહારીનાં આકર્ષણ અનેયં છે.
 જિહારી મીલના કાપડનાં
 આકર્ષણ પણ
 એવાંજ છે.

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર

કિંમત રૂ. ૨)

લેખક:-પ્રિન્સિપાલ એ. એ. કલ્ચિયા, બી. એ.

આ બાયોકેમિસ્ટ્રીનો મુંદર ગ્રંથ છે. એની ગમે તેટલી નકલો થઈ છે પણ એની જરોગરી એકે ગ્રંથ કરી રાખ્યો નથી.

જીવનરસાયન દવાઓ: અમારી અમેરિકન બ્યુટીક બેક પોટેન્સીમાંથી, ૨૦૦ મેશીઝ, બી. પી. મિલ્કરયુગર સાથે બનેલી, અતિ સૂક્ષ્મતાને પમાડેલ અણુઓવાળી દવા ઝડપી કામ કરે છે. તે દર્દીનો સમય ને ખર્ચ જત્યાવે છે. બાર દવાની પેટી અને એક પુસ્તક દાકતર અને હોસ્પિટલની ગરજ સારે છે. બારે દવા ૧ ઓંસ (પેટી સાથે) રૂ. ૧૫-૦-૦.

અંપકલાલ મગનલાલ, બજાર-સાવનગર

ટેલીગ્રામ: 'નરસિંહલાલ'

ટેલીફોન નંબરો: ૨૫૮૧૧, ૨૬૮૧૨

તુલસીદાસ ખીમજી

હથીઅરીંગ, ફોર્વર્ડીંગ, શીર્ષીંગ, ફ્રેઈટ ઓન્ડ ઇન્સ્યુરન્સ એજન્ટસ.

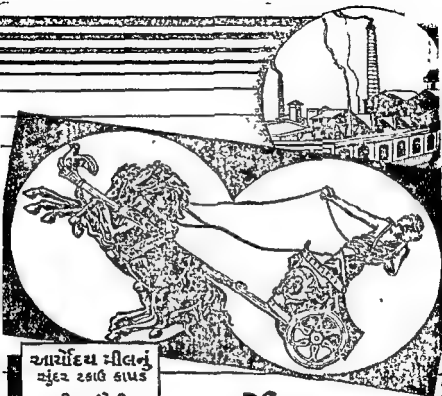
એજન્ટસ ફોર: ઓટલાસ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની, લિ.

(ઈન્ડિયામાં રજીસ્ટર્ડ)

ફાયર, મરીન, મોટર અને એક્સીડન્ટના વીમાઓ

વિગત માટે લખો આ મળે:-

કે. ૪૬, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ કોટ, સુબાઈ, ૧

આયોદ્ય મીલનું
ચુંદર રકાઉ કાપડ
રાડી, ધોતી,
મલમલ, વૉચલ,
શર્ટીંગ, ટવીલ,
ક્રીલ, ટેપેસ્ટ્રી.

આયોદ્ય સ્પીનીંગ
એન્ડ લીલીંગ કં. લી.
અમદાવાદ

LYONS

અરવિન્દ

એટલે

અનોખા વસ્ત્ર માટે

હિંદનું સૌથી વિખ્યાત કાપડ

તેમાં કે મુશકિત સારીઓ - પીતીયાં - શર્મિ

લીલ - રેય - પોપલીન - નેનસુક - ટોન - મલમલ

રોગીયા અને વાચન.

તમે જે
માગડ ખરીદો

તે ઉપર આ
ખાડો બુઓ.

અરવિન્દ મીડિયમ લિમિટેડ અમદાવાદ

બનારસના નદીકિનારે

આ પુરાતન શહેરની મુલાકાતે રોજ હંભરો યાત્રાળુઓ આવે છે અને પવિત્ર
અંબાજીનાં સ્નાન કરે છે.

તે જ પ્રમાણે

હંભરો લોકો 'હમામ' નાદવાનો
સાથ રોજ રોજ વાપરે છે,
કારણ

તેમાંથી મનમોહક ને સુવા-
સિત ફીણના ગોટગોટ નીકળે છે
અને શીતળ લાગતી આવે છે.

'હમામ'

તમારા નાદવા માટે મોટી ગોટી

, તાતા ગ્રાઈલ મિલ્સ કંપની લિમિટેડ, તાતાપુરમ અને મુંબઈ

એલ્યુમિનિયમ

અને

પિત્તળનાં વાસણો

વામણોનો વિચાર આવતાં જ 'કાઉન' માર્કની યાદ તાજી થાય છે. ખનાવટની ઉત્તમતા, ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, બાવેલું વ્યાજખી-પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું પરિણામ છે.

જગતમાં ૧૯૧૬ માં ઉત્પન્ન થયું તે દગ્તા અનેક ગણું વધારે એલ્યુમિનિયમ હાથ ઉત્પન્ન થઈ ગયું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ ૧૯૪૩ થી એલ્યુમિનિયમનું ઉત્પાદન શરૂ થઈ ગયું છે. જૂના બંગાળ ઉપગંત નવા માપનો પણ વામણોની ખનાવટમાં ઉપયોગ થશે અને વધારે વ્યાજખી બાવે વાસણોની છૂટ વધશે.

વાસણે માટે એલ્યુમિનિયમ જેની કિંદાવન બાવે મળતી ઉપયોગી ખીજ કોઈ ધાતુ નથી. અનેક ઉપયોગી ઉદ્યોગોમાં તે વપરાય છે. પોપાદ કે વીજળીના પંખા, રેલવે કે એંગોપેન, મોટર કે મીમર જપા ઉદ્યોગોમાં તેના વિના ચાલતું નથી.

નવાં પિત્તળનાં પતંગની પણ દરે છૂટ થશે અને તેનાં વામણે પણ વધારે કિંદાવન બાવે મળશે. કલાર્ક મેજરવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ રહી છે.

જીવનસાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ. રાજમહેન્દ્રી, દિલ્લી,

એડન, રંગુન

શ્રીરામ મિલ્સ લિં

ફેન્સી ટેક્સ્ટાઇલ માલ બનાવનાર

જેવાં કે:-

ઘોતિયાં,

સાડીઓ,

વોયલ્સ,

શર્ટિંગ,

લોંગ કલોથ,

ઓફિસ.—મિલ પ્રીમિસીસ

વરલી-મુંબઈ

કેડિન

બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમ, તથા પિત્તળ

દરેક જાતનાં વાસણો અને સાધનો

ધર ઉપયોગી કે ઓફિસ ઉપયોગી

કારખાના માટે કે રસશાળા માટે

રેલગાડી માટે કે વિમાનો માટે

તમારી દરેક જરૂરિયાત માટે લખો અથવા મળો:-

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી,

દિલ્હી, બનારસ, રંગુન, એડન

ગોર

ગોરંદીવાળા
પાકા રંગની

સુંદર આકર્ષક
ટકાઉ પોતની
લાલ મીલની છોટ
પ્રખ્યાત છે.

અવનવી
અસંખ્ય
ડીઝાઇનો

લાલ મીલ

અમદાવાદ

છેલ્લાં ૩૩ વર્ષથી રાષ્ટ્ર અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

લિલ્લુ અંજાનદે સ્થાપેલી

સંવત્ર ૨૦૦૦] વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦ [વર્ષ ૩૩ મું
પોસ્ટેજ માફ

વરસે દિવસે ૬૬ ઈંચ પત્રજાનાં પાન ૨૦૦૦ નું
વાચન પટ્ટીવાળાં પૂઠાંમાં બાંધેલાં ૪ થી ૬
પુસ્તકો દ્વારા ઘેર બેઠાં અપાય છે.

આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થઈ આસોમાં પૂરું
ધાય છે. વર્ષની અધવચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને કારતક
માસથી ગ્રાહક ગણીને બહાર પડેલાં પુસ્તકો તરતમાં
અપાય છે, અને બાકીનાં નીકળે તેમ તેમ મોકલી અપાય છે.

વધુ વિગત માટે લખો:-

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ડે. બદ્ર, નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને હાલબાહેલી રોડ, દાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર*

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો		વિષ્ણુસદસનામ ...	૦-૨
સંપૂર્ણ મહાભારત	} ૪૫-૦	શ્રીફાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૪-૦
દગદાર ૭ ગ્રંથોમાં		શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી	૧-૧૦
ઉપનિષદો-૧૧૨, જે ગ્રંથમાં	૪-૦	શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૧૮ મી	૦-૮
મહાભારતનું સાંતિપર્વ	૭-૮	શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૧૬ મી	૦-૭
માનસ રામાયણ-જે ગ્રંથમાં	૭-૦	શ્રીભગવદ્ગીતા-આ. ૨૦ મી	૦-૪
દુલસીર્ણ રામાયણ ...	૭-૮	શ્રી પંચરાત્નગીતા-(શ્રીધરી)	૧-૧૦
વાલ્મીકિ રામાયણ ...	૬-૮	સાંતવાણી તથા ઉપદેશો	
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ	૧૨-૦	પરમસુખી યવાના ઉપાય	૧-૪
ઇત-પરશુરામ ...	૨-૦	અખાની વાણી ...	૩-૦
શ્રીમદ્ભાગવત-જે ગ્રંથમાં	૮-૦	દીવાને સાગર ...	૪-૮
ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૬-૦	સંત કબીર-આધ્યાત્મિક પદો	૧-૮
મનુસ્મૃતિ ...	૩-૦	પ્રીતમહાસની વાણી ...	૨-૮
પાતંજલ યોગસૂત્ર ...	૧-૦	ભજનસાગર ...	૨-૮
જ્ઞાનયોગ ...	૦-૧૨	શુભરાતની ગઝલો ...	૧-૦
આખ્યાનભાગ-જે ગ્રંથમાં	૬-૦	દુકારામ આધા-જે ગ્રંથમાં	૬-૦
વૈદિક વિનય ...	૩-૧૨	કાસજોધ ...	૨-૮
મહાભારત મંજરી ...	૩-૦	સ્વામી રામકૃષ્ણના ઉપદેશો	૨-૮
૬ કોણ ૧... ..	૨-૦	” ” સદુપદેશો ૬૦	૨-૮
અષ્ટાવક્રગીતા ...	૦-૮	રામકૃષ્ણકથામૃત ...	૫-૦
આત્મરામાયણ ...	૦-૧૨	સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો	૨-૪
શુભ-સુક્રિતિવેક... ..	૧-૪	” ” ભક્તિયોગ	૧-૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ ...	૧-૮	પાતંજલ યોગ ને જ્ઞાનયોગ	૨-૦
સુબોધરત્નાકર ...	૧-૮	તુકારામજો:- ...	૦-૫
હૃદયતરંગ ને બ્રહ્મણી ગી	૧-૦	બાળોપયોગો	
આયંધર્મનીતિ અને	} ૦-૮	ભારતીય નીતિકથાઓ...	૦-૮
ચાલુક્યનીતિસાર		સુજોધક નીતિકથા ...	૦-૮
વિશુની વાટ ને	} ૦-૪	સદ્ગુણી બાળકો ...	૦-૪
રામાયણની રત્નપ્રભા		બાળસદ્ગોધ ..	૦-૪
વિષ્ણુસદસનામાવલિ દર્શન	૦-૧	બાળકોની વાતો-ભાગ ૧, ૨	૦-૧૧

સંતપુરુષોનાં ચરિત્રો

મહર્ષિ દયાનંદ ...	૧-૦
સ્વામી સદ્ગુણનંદ ...	૦-૧૨
ગુરુ નાનક ...	૦-૬
જીવચરિત્ર ને સંતપુરુષો	૨-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-ચરિત્ર	૨-૮
સ્વામી વિવેકાનંદ ...	૩-૦
સ્વામી રામનીં પંથ અંથ ૪	૩-૦
સંત તુકારામ ...	૨-૮
ચેતન્ય મહાપ્રજ્ઞ-ત્રણ અંથ	૧-૮
જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ	૨-૮
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ અને	} ૧-૬
શિવાનંદનાં ચરિત્રો	
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને	} ૧-૦
નાગમહાશયનાં ચરિત્રો	
સરયુદાસજી, ભૂધરભક્ષા	} ૦-૧૦
અને જનપ્રીદાસજી	
ભક્ષાચરિત્ર ...	૨-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-એ અંથ ૪-૪	૪-૪
મુરલિમ મહાત્માઓ ...	૨-૪
હિંદના આચાર્યો-છપાય છે.	

શ્રીકૃષ્ણગી અંથો

કલ્યાણગીતી ...	૧-૦
ભારતની દેવીઓ-ત્રણ અંથમાં	૬-૦
દયાળુ માતા ને સદ્ગુણી પુત્રી	૦-૮
દૂંધી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ લો	૨-૮
" - ભાગ ૨ જો	૨-૮
" - ભાગ ૩ જો	૨-૮
" - ભાગ ૪ જો	૨-૮
સ્વર્ગનું વિગાન...	૨-૦
સ્વર્ગની કૃષી ...	૨-૦
સાચું સ્વર્ગ ...	૨-૦

સ્વર્ગનો ખજાનો...	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ ...	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી ...	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ ...	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ ...	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી ...	૨-૦
સ્વર્ગની સડક ...	૨-૦

ઐતિહાસિક ને સાહિત્ય

સાહિત્યપ્રારંભિકા ...	૧-૦
કૃષ્ણની શોકવાર્તા ...	૨-૦
ભારતના વીરપુરુષો ...	૧-૪
વીર દુર્ગાદાસને મારુ સરદારો	૧-૦

ઉત્સાહ ને ચેતનાગ્રેસ્ક

સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ?	૧-૦
ગામડિયા નરદેવો ...	૧-૬
સુખોદ કથાસંગ્રહ ...	૨-૦
આગળ ધસો ...	૨-૮
ભાગ્યના સપ્તગો ...	૨-૮
સુખી જીવનનાં સાધન	૧-૮
આદર્શ દર્શનમાળા-ભાગ ૧, ૨	૪-૦
કલ્યાણનું ...	૩-૦
શ્રમસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨, ને ૬	૫-૪
સોનેરી સૂચનો ...	૦-૪
સુખોદ પુષ્પવાટિકા ...	૦-૫

વેદક ને વિજ્ઞાન

આર્યભિષક છપાય છે.	
ગ્રીષ્મકલ્પલતા ...	૦-૧૨
વેદકસંખ્યા વિચારો-ભા. ૧, ૨,	૩-૧૨
આયુર્વેદનિબંધમાળા-ભા. ૧	૨-૮
" " ભાગ ૨જો	૧-૧૨
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન	૦-૪
આરોગ્ય ને યોરાક ...	૧-૦
હિંદના આર્થિક વિકાસની યોજના	૦-૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬. ભદ્ર પાંચો, આમીજી, સાવળાદેવીરોડ, હાથીબિલ્ડિંગ મુંબઈ-૧